

This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

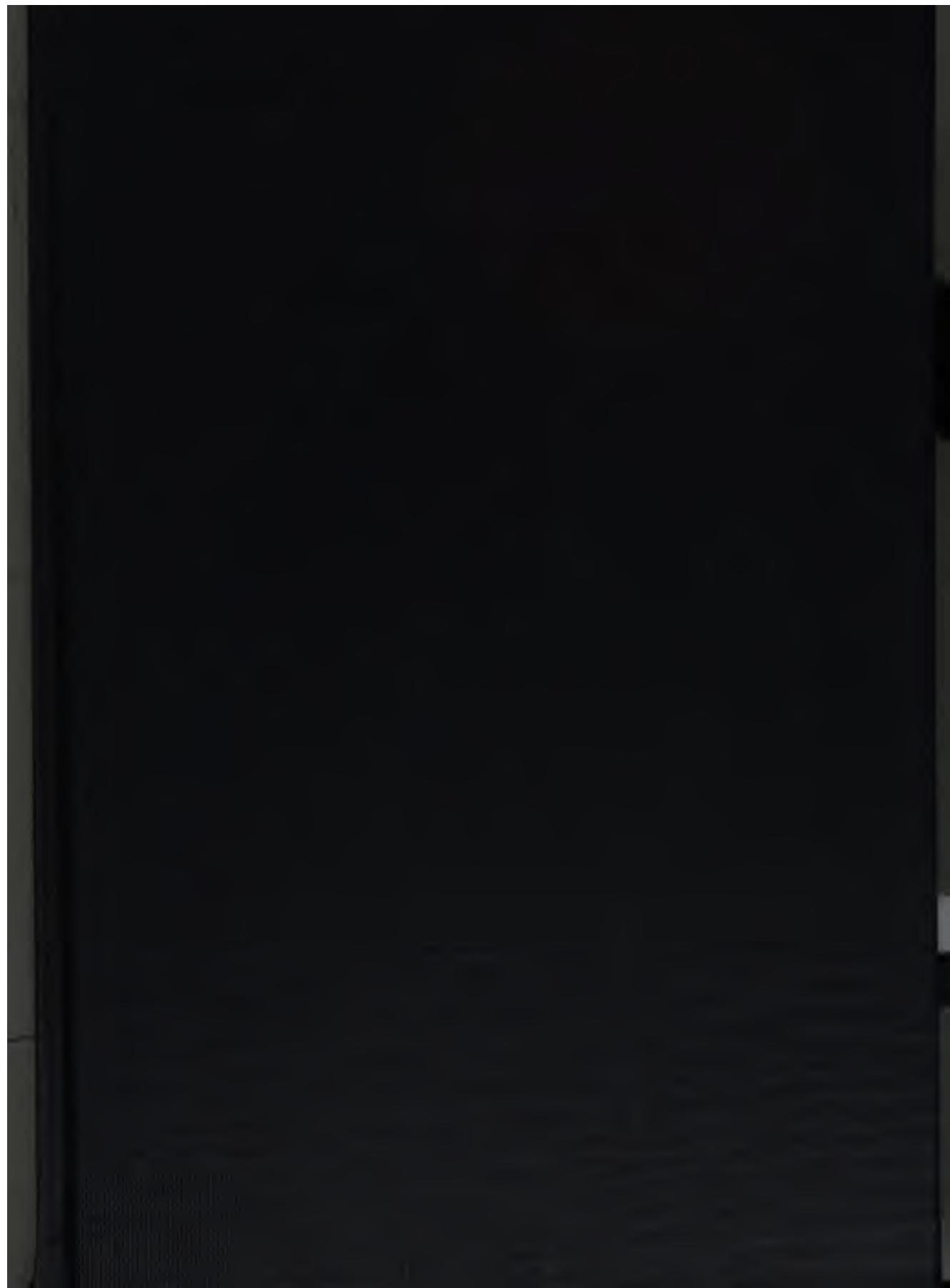
Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

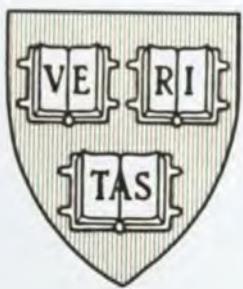
We also ask that you:

- + *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.
- + *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.
- + *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.
- + *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

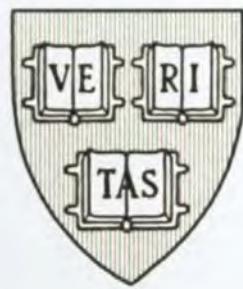
Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at <http://books.google.com/>

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

HARVARD
COLLEGE
LIBRARY

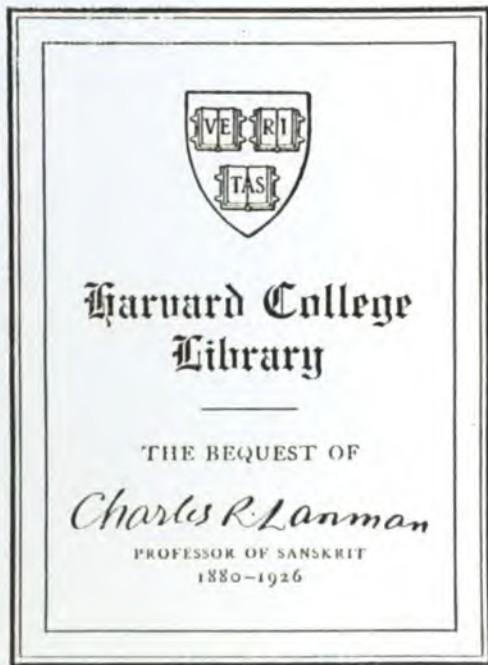

~~End L. 15.00 200~~

THE
ABHIJNÂNAŠAKUNTALA
OF
KALIDASA
(The purer Devanagari Text)

EDITED WITH
A Literal English Translation, Various
Readings, A Preface principally treat- .
ing of the relative value of the
several recensions, Full
Notes and useful
Appendices.

By

P. N. PATANKAR, M. A.

Professor of English and Sanskrit,
Madhav College, Ujjain, Some-
time Professor of Sanskrit,
Holkar College, Indore,
Central India.

(Second Edition Revised and Improved).

SHIRALKAR & Co.
Boodhwar Peith, Poona.

1902.

.....
Price Rupees Two.

Indl 1502.10 5
✓ Br

COLLEGE LIBRARY
STATE OF
KARNATAKA
BOSTON 15, 1941

Printed at the "ARYA-VIJAYA" Press, Poona.

175
BY THE SAME AUTHOR.

* * *

A Literal English Translation of the Raghu-Vams'a,
Cantos I-V with full critical and explanatory notes Re. 1.

* * *

A Literal English Translation of the Sisupalavadha of
Magha, Cantos I & II. with general notes ... ... As. 8.

F

HARVARD UNIVERSITY
LIBRARY

JUN 21 1996

PREFACE.

The present edition of the *Abhijnana Sakuntala* is based on a collation of the following manuscript and printed copies.*

† A. This is a Kashmir Ms. originally in Sarada characters transliterated into Roman characters and printed in Germany by Dr. Karl Burkhard. It has the following colophon:—समाप्तं वेदमभिज्ञानशकुतलास्यं महानाटकम् । कृतिः भिप्रवादामादिवसर्वेश्वरस्य महाकवेः कालिदासस्य । संवत् १६५३ वै. अ. ति. सप्तमाम् : &c. &c. Dr. Burkhard infers the date of the manuscript to be not later than 1676 A.D. This with the following three were kindly lent to me by Dr. R. G. Bhandarkar.

B. This is a manuscript belonging to the Deccan College collection. It is a very correct and legibly written Ms. in Hindi Balabodha characters having marginal explanatory notes which are principally extracts from some commentary. It was written by a scholar named Krishnadas, probably in Benares as we see from the following colophon:—वसुनवमुनिर्वै वन्स्ते पौच्चासे ज्ञानिकरततपदे सबीः वैरित्युका सकलमुनरम्ये वन्से कामशब्दे एतिष्ठादतेष्वनेषु नाटकं कृष्णदासः । It is thus 160 years old. It is one of the best representatives of one sort of a class of manuscripts known as the Devanagari.

C. This is another manuscript belonging to the Deccan College collection. It considerably agrees with B. but sometimes differs very widely from it. The character is the same as that of B. It bears no date but can be taken to be as old as B, from its appearance and condition. An old टिळणी belonging to the same collection was also obtained along with this copy. It contains mainly a collection of the translations of the मारुत् passages in the play, with here and there explanatory notes, like those in B.

---

* The description of most of these copies is quoted in substance from the preface to the first edition.

† These letters are used to indicate the copies described under them.

D. This manuscript also belongs to the same collection. It is written in a very bold hand, in Dakshini Balbodha characters, on fine old paper and consists of 61 leaves. It bears no date; but it cannot be so old as B or C, though its text materially differs from that of either of the preceding copies. It falls under the general Devanagari class, but represents quite a distinct sort in this group. It is incorrect in numerous places, but the mistakes being mostly of the scribe's, the readings can be easily ascertained.

E. This manuscript belongs to the late Gangadhar Shastri Datar of Poona who had kindly placed it at my disposal. It is a very incorrect copy agreeing mostly with B. It bears the following date शके १८०२ साखारण नाम संवत्सरे भाद्रपदशुक्ल चतुर्दशी मृगु अस्ते इदं पुस्तकलेखनं समाप्तः। It is thus about 50 years old. It has a separate टिप्पणी for the पाकृत passages, though this टिप्पणी belongs to a different manuscript of the same type.

F. This is the text of an edition published in Calcutta, about 30 years ago. I have chosen it as an excellent representative of the Bengali text of the play. It is accompanied by a commentary written by a modern scholar named भूषणनाथ, born and educated in a family of Sanskrit scholars of the old school.

G. This is the second edition of the text published by the late Prof. Monier Williams.

H. This is the third edition of the text published by Isvarachandra Vidyasagar.

J. This is the text that seems to have been popularly studied in the Vishrambag Patha Shala of Poona which 'was founded in 1821 exclusively for Brahmins'. It is printed in lithograph and concludes with the colophon.—ज्ञात्वद्विषयेऽपि शिलाख्यः। यस्तः पाठशालायामैकतौ शिलाख्यः। It is thus already 50 years old and must have been copied from a much older manuscript. It is a type of the class represented by B. This copy was kindly procured for me by Mr. G. L. Dhekne, B. A. LL. B. of Poona.

K. This is the text published in 1867, by Ghosalkar in Bombay, with a Marathi version by the late Krishnashastri

(3).

Rajvade. It is professedly " principally formed from the Calcutta edition prepared by the learned Pandit Premchandra Tarkabegish under the auspices of Edwards Byles Cowell Esquire M. A., " following " what is called the Gaurian Recension." This like D, forms a distinct sort, but can be classed under the Bengali rather than the Devanagari group.

M. This is the text published from the Nirnaya Sagar Press by Meers. Parab and Godbole, now published in a second edition, faithfully following the commentary R [q. v.].

N. This is an oblong copy printed in the Induprakash Press in Bombay in 1861 with this colophon :—**रामाद्वारेतुमिंते शास्त्रे
मृशालयपन्ने । इदपकाशसदने मुद्रितोऽयमयोऽश्वै॥** This seems to be generally a reprint of the recension published in 1853 by the late Prof. Monier Williams.

O. This is a ms. copy belonging to the late Bandunana Ra-nade of Poona, a gentleman of the old Marhatta school. It was procured for me by my friend Mr. P. R. Shiralkar. It is very carefully written on thick modern foolscap, in beautiful Dakshini Balabodha characters, having occasionally marginal notes, either original or extracted from commentaries. It is carefully revised and corrected. It consists of 70 leaves with 9 lines to the page. It represents *par excellence*, in Acts I-V, the same kind of the Devangari recension as the copy D with which it agrees very often, at the same time agreeing largely with AF. It bears the following colophon:—**शालिशाहनशकादः १७६० काल्युते मासि कृष्णाष्टां समाप्ते पकाण। रामाद्वारेतुमिंते
मृशालयसूनीर्वल्लोर्द्दिः । तिथं पुश्चालयपन्ने लिखितम् ।** It is thus more than fifty years old. But this text being rare in the Deccan, it seems to have been copied from some Telagu or Dravidian original which, as we shall see, represents an older class. The owner had informed me that its original belonged to a learned old Shastri and was itself more than fifty years old, so that O's text can be traced to at least a hundred years back.

P. This is the Bengali Recension, new edition, published in 1886 by Dr. Richard Pischel. Dr. Pischel's manuscripts date, some of them, two or three centuries back. This considerably agrees with our copy F.

S. This is a text accompanied by a commentary (see comm. S).

This was copied from a printed original published in Tamil characters in Madras in 1874. The copy in manuscript was procured for me, from the late Srimant Bapusaheb Kurundwadkar, by my friend Mr. R. B. Godbole. This text considerably agrees with D, now and then agreeing with the Bengal copies. It was published under the supervision of a number of Shastris, and can be safely taken as the best type of its class.

T. This is a manuscript copy procured for me by Mr. G. R. Nandurgikar of Poona, from his friend Mr. T. Sankarrao of Kumbakonum, Madras Presidency. It belongs to the latter gentleman's family पुरोहित and has been with his family for some seventy-five years. It bears no date, but seems to be considerably older, at least as old as B. It agrees mostly with D and S, and occasionally with A, thus forming a very valuable type of the class of D.

U. This manuscript was procured for me by Prof. S. G. Parchure of the Madhav College Ujjain, now Superintendent of the Sardars' School, Gwalior. It belonged to the late Sorti Shastri of Ujjain. It is a very finely written manuscript with a separate श्लेष्याणि for the शास्त्र. It bears no date, but agrees mostly with our copy C.

V. W. These manuscripts were lent to me by Shrimant Madhavrao Vinayak Kibe and Shrimant Mukundrao Ganesh Kibe of Indore. They represent the text of B and bear respectively the following dates in the colophons :—शके १७४६ युवनामसंवत्सरे पाष्ठ्य शुद्ध १० दशमीपौष्टि-वासरे सप्तम ; शके १८३४ ओग्गामसंवत्सरे कृष्णत्रयोदश्यामाहिं...अले (अख).

The following commentaries were used :—

F. This commentary was composed by a scholar श्रीकृष्णनाथ in 1789 शक as stated at its conclusion:—नवाटसतश्चांशुमितान्द शकमूपते: । महानवश्यां दीक्षेण समाप्तिपदमागता । नवद्विषापात्रभूमैः श्रीमद्भागीरथीतटे ग्रामं पूर्वस्थलं नाम विद्धि वासस्थलं सम । The text with this commentary was printed, two years later, by श्रीमैत्रबरवद्योपाध्याय in Calcutta. The commentary is named प्रोतिका. श्रीकृष्णनाथ belongs to a learned family and his commentary displays his extensive reading. He appears to be particularly well-read in ग्रन्थाणि, and probably as a consequence is not very deep in his interpretations. But making due allowance for the somewhat superficial nature of his comments, he will be found to be very punctilious in explaining every word and every point de-

serving of notice. His explanations are full and display admirable command over Sanskrit expressions. His work is thus good reading for young students and serviceable as a source of abundant information, as it is interspersed with quotations from a number of lexicons and other works.

K. This is a commentary by Katayavema called कुमारगिरिज्ञाय. It was kindly lent to me by a friend in Poona. It is wanting in a few leaves at the end of the first Act. It is an old manuscript, but bears no date. The author was king of कुमारगिरि in the south and is believed to belong to the sixteenth century. The commentary indicates that the author was a sound scholar and able expositor. He penetrates into the suggested sense of the words and seems naturally able to appreciate beauty in poetry. The commentary is undoubtedly of a high order, but does not explain minor points and is not therefore fully serviceable to young students.

R. This is the commentary of रघवम् a comparatively modern author, not earlier than काट्यवेष and probably much later. This commentary was first printed by Messrs. Parab and Godbole in Bombay and has since been widely known. A manuscript copy of this commentary was lent to me by Srimant Madhavrao Vinayak Kibe, M. A., of Indore. रघवम् is a very erudite writer. But the text he has commented on is full of defects, as we shall see later on, and his explanations too are not of the happiest. He now and then notices some various readings, but does not exercise any sound critical sense in judging of the value of those he has chosen to comment on. His main purpose seems, as if, merely to determine the figures of rhetoric. As a rhetorician, indeed, his subtlety is boundless; but there, too, he is led away by the love of technicalities into suggesting better readings for the original. For example on कौमलपिटगानुकरिणी शास्त्र in Act I. he says शाहू (शदुल sic.) विट्पाविव पतन् शति पाडित्वा उर्द्देश्यपतिनिर्देश्यप्रकपणंगः परिरञ्जयिः so he suggests his own readings on विभाषं लभताम् &c. in Act I. शामशामकपः लभताम्, मैयः क्रांततरः प्रकाम in Act III. अप्तेष्यो बन्देवता० खिताजडं दर्शनम् in Act IV. &c. &c. We do not think this means an intention to alter the text, but it is evidently a finical spirit that makes real appreciation impossible. His work, therefore, loses much of its merit as a help to the student of the text.

The bulk of the commentary is swollen, again, by attempts to apply the nicer technicalities of dramaturgy to the play—which all commentators on नाटक feel it a bounden duty to do—a vice to which the preceding commentaries are no strangers. राघवभट्ट's father's name is पृथ्वीपाठमुख and both the father and the son seem to have been famed for learning in Benares.

S. This is the commentary accompanying the edition of the text we have styled 'S,' printed in Madras. The author's name is श्रीनिवासाचार्य. He belongs, like his text, to the southern part of India. He is a modern commentator but probably earlier than राघवभट्ट. He shows even higher critical power than काट्ययेम. He has called his commentary शाकुन्तलचतुर्थ्या. He thus introduces himself to his readers :—

वैष्णवनसान्बद्धयपोधिष्ठगांकमूर्तिः श्रीकौशिको विजयते स हि तिमयाख्यः । श्रीवेंकटेशचरणं-
दुर्गनित्यपूजापूताकृतिमूर्तिनिधर्महितो मनीषी ॥ य पुत्रोऽस्ति विद्यानां स्वयवंरपतिः कविः
व्याख्याता नाटकादीनां श्रीनिवास इति भृतः ॥ य श्रीनिवासमविलागमसारामधुकुभोद्धरं दुध-
जनाः परिकर्त्तियान्ते । सोऽहं विचार्य भरतादिमुनेप्रणीतं शास्त्रं कवर्दितचितानि च नाटकानि ॥
व्याख्याय फलाद्विक्षिणाते कविलस्य तंत्रं काणादतंत्रमयं जैमिनिना कृतं च । टीकां करामि विदुषां
परिलोक्यनाय । शाकुन्तलस्य वृत्तैलपते: प्रसादात् ॥ व्याख्यायते मया किञ्चिकृतमं नाथ
कुञ्चित् । पूर्वसुरिमीरुक्तेषु सारानुदृत्य रचयते ।

He refers to various works mentioned in this introduction and in one place to a commentary on the मलविकामिमेत्र by himself. He professes to be a poet himself and probably wrote some dramatic work. He has made full use of the commentary of काट्ययेम or other commentators whom he refers to, but the quotations so fully tally with the कुमारप्रियेत्रीय, that no doubt is left about this commentary having been freely consulted by him. Like many other writers, he wilfully omits the name, only saying श्रीवेंक &c. But there are no traces of राघवभट्ट's commentary in his work. He appears everywhere to be the true interpreter in the light of common sense, respecting at the same time acknowledged ways of interpretation. This commentary is worth publishing in the Devanagari characters.

Among the rest are चट्टोदयर and शंकर whose comments appear in Dr. Pischel's edition of the Bengali recension, शंकर being represented by quotations in चट्टोदयर's gloss. These have been of

small use to me, but wherever I have found any thing worth notice, I have quoted that in the notes at the end. Quotations have been occasionally reproduced from Prof. Williams's edition where they seemed important. The simple paraphrase subjoined to his text by Ishvarchandra is at times quoted, when his view of a passage seemed necessary in the explanation.

Some twenty copies, belonging to various sources, have in this way been collated in the preparation of the text of the present edition. And although I can claim no faultlessness or perfection for my attempt, I feel it no presumption to say that the text has been studied here in most of its bearings and that a line of investigation has been drawn along which the question of the comparative value of the various recensions can be satisfactorily solved. A thorough-going investigation is impossible within the limits of a preface; nor are all the materials at my command in this part of the country though once probably the fountain-head of learning in India.

But even with the amount of evidence available to me, I humbly hope to show how fallacious has been the choice of a number of scholars in the matter of the text of our most esteemed and favourite drama, and how persistently they have been blind to defects that could have been removed by exercising greater patience in the comparison of the various texts.

The once popular Bengali recension with its 'repetition and amplification' had become offensive already to critical readers and a wish for curtailment and readjustment was only naturally entertained. Sir W. Jones himself observed, in introducing his translation of the text available to him, "the piece might easily be reduced to five Acts of a moderate length by throwing the third Act into the second; and the sixth into the fifth; for it must be confessed that the whole of Dushyanta's conversation with his buffoon, and great part of his courtship in the hermitage might be omitted without any injury to the drama." A longing had thus been created for a more compact form of the work and the discovery of an actually shorter and more methodical recension was welcomed by scholars with all the blind eagerness of long disappointed hopes.

An edition of the shorter recension, called ' Devanagari ' appeared in 1842, and based on that, and improved afterwards with the help of ' more ample materials ', was published his second edition of the same recension by Monier Williams in London 1876, while uncritical editions of the Bengali recension continued to make their appearance in Bengal. In the mean time there was discovered the commentary of Raghavbhatta. The learned commentator, presenting himself, in an attractively erudite fashion, confirmed the general verdict of scholars against every thing peculiar to the Bengali recension. Ishvarachandra Vidyasagar based his edition mainly on Raghavabhatta's text and gave to it an indelible stamp of authenticity. The hankering of criticism against the Bengali recension was satisfied and Ishwarachandra and Raghavbhatta's text has carried the palm in India, some of our Universities contributing to stamp it as of indisputable authority. The sentiment was echoed almost everywhere in India and further editions here have, perforce, been little but reprints of the text popularised by Isvarachandra.

On the other hand German scholars, notably Dr. R. Pischel, continued their study of both the texts without rejecting the Bengali recension as wholly spurious. Dr. Pischel published the Bengali recension first in 1876 and again in 1886, having previously defended many of its readings. Dr. Burkhardt published a kindred recension, in 1884, as one of the oldest representatives of the text in Kashmir. In this way, while Raghavabhatta's text has been assumed as the standard one in Indian Colleges, the Bengali text has been maintaining its ground elsewhere against it.

Rehearsing the view of Sir W. Jones, it must be stated that the amplifications as a whole do point to an unscrupulous tampering with the genuine text, in whatever form the genuine text may have reached the hands of the Bengal Pandits, affected with such *cacoethes scribendi*. But supposing we could strike out interpolated passages and restore the amplified ones to their original dimensions, could we presume that the result, thus obtained, would be the text admired and accepted by Ishvarachandra and his school?

✓ ✓ ✓

This question it is our intention here to answer, and we feel quite confident, not only that a negative answer forces itself upon us, but that there are available data, that will help us in determining the genuine reading, in almost all dubious cases, in the text of our drama. With these preliminary observations we proceed to a comparison of the texts we have been able to use in our collation.

It has been seen that the distinct classes of the recension are called Bengali and Devanagari, and that a general preference has been given to the Devanagari class, the Bengali recension being particularly condemned on account of the amplifications and interpolations encountered in them. The first caution against such a preference or condemnation is that we should pause before wholly condemning the one or wholly eulogising the other; this principle, we shall see, leads us to the golden mean, where indeed the practical truth lies.

Our copies A F P represent fully the Bengali recension, the copies B C E I J M R U V W are all representative of the class styled the "Devanagari." The names distinguishing these classes were adopted from the character in which certain manuscripts were originally found written. But this nomenclature creates a confusion when we find that A is originally in Surada characters and S in Tamil ones. For our convenience therefore we must here make a further distinction. A represents the text of Kashmir, F P represent the text of Bengal, R and its sister copies, let us say, represent the text of Benares and upper India (Mon. Wms.) and, as we have partly shown, S with D O T and K represents the southern text. O has greater affinity with F in the last two Acts. Having assumed these as convenient classes, we shall give to G L and N their proper place as need will arise.

Now among these, first considering the ages of the manuscripts themselves, we find that the oldest copies are the Kashmir and Bengali ones. A has been shown by Dr. Burkhard to belong to a date not earlier than 1676 A. D. and it has the closest affinity with the Bengali class. P is the result of a collation of manuscripts, some of which are assigned by Dr. Pischel to two or three

centuries back. F and P are of the same type; so that F's text is as old as that of P. Among the rest which bear definite dates, the oldest is B and the text of R E V W, as also that of J I M may, from their complete agreement, be assigned the same age as B. Between G and L there is considerable agreement especially in the readings which make B R and their sister texts distinct from the rest; L professes to be the reproduction of a Bengali text and G professes to be an edition of the Devanagari recension, based on a collation of old copies, of which the dates have not been given except that of a comparatively later one. It is stated by Monier Williams that his manuscripts are very old. We are inclined to believe that his text is undoubtedly older than that of B. L agrees much more than G with the Bengal and Kashmir copies; and we can presume the text of L to be older than that of G, though both L and G having considerable affinity with the text of B do not give a text much older than B. N is only a general reproduction of G's text of 1853.

There remain the copies C U and D O S T, among which O has been traced by us to some Tamil original and the probable age of the Tamil text may be presumed for O, as also for D S T and the text of K. C U could not be so traced, but seem to stand between B and S; earlier than the former, but later than the latter.

An attempt may be made to assign a date to the text of the Tamil mss. The ages of the commentators may, we think, be assumed, in the absence of other evidence, to determine the age of the texts used by them. We have already found that रघुवंशः is later in age than काट्टैष; the text of the latter may on this ground be assumed as older. A text most usually becomes corrupt in copying, and certain readings which are plainly the result of miscopying by intelligent scribes must be assigned to a later date than others. The relation of some readings in the B class to those in K is of this kind. Commentators usually think it a duty to give a reasonable interpretation to whatever they find before them; their purpose is many times to show off their own learning and they never presume that a reading, though grammatically right, may be in sense unintelligible or inconsistent. रघुवंशः is a commentator preeminently of this type, and perpetuates, as we shall see further on, a faulty

text, the faults in many cases being explainable as errors resulting from miscopying by intelligent scribes. From this general fact, also, काट्यवेम's text may be presumed to be older; and the text of DOST often agrees with his, agreeing at the same time very largely with the Bengali, and at times remarkably with the Kashmiri recension. In a few places राघवम् refers to 'older' manuscripts e. g. on अजनउत्तम इति in Act. I, he says काष्ठिन्दुरातनपुस्तके अजनउत्तम इति पाठः शोधने सामग्रामिक एव. This peculiarity of एव for ज्ञ is to be found in our copy O, as in A. A is already shown to be one of the oldest copies. O can therefore be considered equally old with A, if not older. And D S T agreeing remarkably with O, as among themselves, may be taken to represent an equally old text. In the case of one reading, I was able to consult a palmyra-leaf manuscript in the possession of Dr. R. G. Bhandarkar, who knew the manuscript to be very old; I found that the reading there agreed with that in DOT and other older copies. We therefore assign to the text of DOST an age much earlier than that of BRC; and the same relation being observable between DOST and L, the latter can be pronounced to be nearer in antiquity to the former than to BRO.

But this mechanical adjustment of the ages of manuscripts is not sufficient as a proof of the genuineness or otherwise of their text. We must show that independently of the age of the paper or material on which the work has come down to later generations, we have other evidence that will enable us to determine the priority of one text of the work over another. We must show that our oldest manuscripts really represent the oldest text. On this point there is an amount of valuable evidence.

In our notes on Raghuvamsa cantos I-V, we had occasion to observe that the later महाकाव्यं owe their inspiration to Kalidasa, as he owes his inspiration to वृश्णीकृ and वृग्न; this fact can be traced so far, that the very ideas, and at times, even the words of the earlier poet, can be observed to have been consciously or unconsciously reproduced by the later poet; cf. e. g. our notes on गद्धनदासी-पि-III. 57, लक्ष्मणगाम V. 70 वैष्णव निशाचरः V. 41 &c. such ideas and words, therefore, at once serve to indicate the genuineness of those passages in the earlier poet's compositions, that contain them. An instance of the kind bears on the text of our drama. In the
b

Last verse of Act I. असंस्थित is a *v. l.* for असंस्तुत, the reading of the Devanagari copies. Now the identical idea about the flag is reproduced in मारवि' s किराताञ्जनीय XVI. 58 (see our note on असंस्तुत p. 30 of this edition: the figures IV. 59 in the note are incorrect), with the reproduction of the words केतु, चीनांशुक and असंस्थित. We cannot deny that this is a reminiscence of the last आर्या of the first Act of शकुनतला. This, one can say, is sufficient proof for the antiquity of the reading असंस्थित; and copies of शकुनतला having this reading can be safely taken to represent the earliest text. All the Bengali copies without an exception, read असंस्थित. Somehow not one of the others, not even A, supports this word; for this reason, we have not inserted the reading in the Devanagari text, but have given due cognizance to it in our notes. The fact cannot be denied however that the text current in मारवि' s time is represented in the Bengali copies; so that, for the oldest text of our drama we need not look beyond these copies. The next evidence on the point of the undeniable antiquity of the Bengali text is the reading of the quotations from this play in other early writers. Of some twenty-five quotations from शकुनतला in the साहित्यदर्शण, not one contains any reading, peculiar to the Devanagari text followed by रघुभट्ट, while they fully agree with the Bengali texts. Among the quotations, some forty in number, in the सरस्वतीकंठाभरण, the variants mostly agree with the Bengali recension, only one or two (पतिष्ठिः for ततिष्ठः-p. 38, निष्पैत्र for निष्पा (p. 37) being traceable to the text of B R. One manuscript of the साहित्यदर्शण bears the date 1504 of the Christian era; and the author himself belongs to the fifteenth century; while the सरस्वतीकंठाभरण is believed to have been composed in the eleventh century. From evidence like this, the greatest antiquity among our texts can be assigned to the Bengali recension. This conclusion can be strongly corroborated by the author's own usages in his other works, such as the रघुभट्ट, कुमारसंग्रह and the other dramas, which we have called in evidence in estimating the value of the southern texts.

But as we observed at starting, the Bengali text has been so hopelessly tampered with that we cannot depend upon even the oldest manuscripts of its class, surcharged as they are with disproportionate amplifications and repetitions. The same is the

case with the text of A. So that A F P, although they no doubt contain the oldest text among them, could not give [the genuine one to us, unless we could test the value of every word therein with the help of a purer class. That D O S T, with K, and to a little extent, with L, represent this purer class we now hope to show.

We have shown that the age of the text of D O S T is prior to that of B R and even L. And the vast agreement between D O S T and A—which has peculiar affinity with F P—warrants the conclusion that the text of D O S T is of the oldest; and it is more reliable because, while it does not contain the faults flagrant in राधामृत's text, it neither contains the repetitions and amplifications which disfigure the Bengali text. Our text in the present edition is fixed on the general agreement of D O S T with A. So that it is the result of the agreement of one or more of the southern manuscripts with one or more of the Kashmir and Bengal copies; at the same time, while we have readily rejected every reading of R's, not supported by the earlier texts, we have neither accepted a reading of D O S T, that is not directly or indirectly supported by the Kashmir or Bengali recension.

We now proceed to make a comparison, as far as our limits will permit, of the readings peculiar to राधामृत's text with those in the older texts and hope to show that there are faults in the former, which can never be assumed to belong to Kalidasa's original production, but which can be indisputably proved to be the result of later corruption in the transition of the text. We have shown generally that R represents the text of B C E I J M U V W; it also considerably represents Monier Williams' text, which we have called G, and the text N, which we have already described as the reprint of the earlier edition of G. G has in several important readings, freely departed from R, though in the majority of cases it has given currency to the faulty text represented by the latter. A glance over the foot-notes in the body of the work will show the close agreement of G R in numerous places, where we shall find reason to condemn the readings of R. Among later attempts, since our first edition appeared, Mr. M. R. Kale B. A., of the Sharada Kridan Press, has ventured,

though with undue caution, we think, to slightly improve the text of this drama in the light of our readings, in his edition issued in 1898. But in general, our scholars have not yet been cured of the dazzle effected by the purism of Raghavabhatta's text and by the admiration and adoption of the same by Iṣvarachandra and partly by Monier Williams.

Here are a few readings from राघवमहात्मा's recension :—

p. 60 R has दिवस इवार्थित्यामः This is a spurious reading; no old copy reads with R; the old reading is अप्रस्तुम्, which gives plain sense and is corroborated almost by a literal recurrence in the रघुकाण्ड XII. 83—see our note on the expression, where we have fully discussed the point. निदांशांते it may be added is only a paraphrastic expression for तपात्ययै, so that the idea and the words could not be other than those in the older reading.

p. 70 रवद्ध अविणां—रक्त विणां is evidently better and is the reading of all the older copies.

p. 97 सपवत्था दीपद्ध-सपवत्थं पेक्ख is the older reading; in the sense of the latter R's reading is weak; but Mr. Kale has defended सपवत्था by explaining it as सपा अवस्था and quoted two parallels रघु VIII. 41 and XIX. 50; but on the former use, मालिनी's comment is doubtful and on the latter, he does not take it as सपा अवस्था a construction which makes तुला redundant. The word is invariably used in the sense of अवस्था. राघवमहात्मा himself does not understand सपा अवस्था by it (अवस्थामेव गाथिकाया कथयते राघ. भ.), but only अवस्था is the usual meaning. Apte's interpretation of this as 'similar condition' is equally doubtful; and his reference to रघु XIX. 50 goes against Mr. Kale.

p. 103 मलयतहमूलिदा rendered ऋतक्षमूलिता is acknowledged to be wrong; मलयतहमूल with तदोऽमूल् as संस्कृत is the old reading. तह and लता are imagined to be related as husband and wife: cf. यदनेन तहनै पातितः शपिता तद्विटपाभिता लता रघु. V111; लतावधू-पद्मतरबोधवशापुः कुमा: III. चूनेन संभितवती &c. in this play. तदोऽमूल् is on the other hand very happy and appropriate and is the reading of all the old copies

p. 106 सहस्रमचिरीं for a mere companion or friend is a spurious reading; this word invariably means a wife, as the masculine of it would mean a husband—cf. सहस्रमचारिणं प्राते खण्ड मध्यः न काय়ঃ p. 219; सहस्रार्णी is the old reading.

p. 123 अजस्त् परिणर परो संदेशो—अजस्त् is inappropriate in a place where we expect अजस्तस; old copies omit अजस्त.

• p. 133 आर्द्धः for आर्द्धपूर्वः: the older reading is altogether unusual. In the निकमी मालवि and रत्नामली, we find the word आर्द्ध in this sense. In राम. अषो. 29.10 we find आर्द्ध used in the sense of a 'prophecy.' Only in one place रामा युद्ध 32.10 we find आर्द्ध in the present sense. The older manuscripts however without exception read आर्द्धन्.

p. 142 पञ्चसुभग्नशो is read for पञ्चसुभग्नेऽ which is the older reading. The expression is purely fantastic; the latter on the other hand is quite common in the language.—of पञ्चभग्नी विलोकने—कि. IV. 36; पञ्चभग्नी नयने in a verse quoted in साहित्यदर्शन p. 125 पञ्चशु occurs in महाभ. दण. 151 and the like.

p. 148 R has उमे for सानुमती—this is wrong. The speech is सानुपती's, who has used the word राएती, for which the जटी's would have said भटा. The old copies have सानुमती.

p. 167 The omission of सबं with R would make विद्युर्क's speech a mere tautology.

p. 167 अरिको is meaningless where अहिरुद्दो is the consistent expression. अग्रिकप is quite out of place.

p. 176 पुरुषापीरकाल इकोत्तीजाभूरेण्टुना—this is utterly indefensible. The उपमा occurs in its right place in the verse that follows on p 177. The king is speaking of the possibility of the पुरुषापी going into the hands of a stranger in case he died childless. अक्षाले उत्तीजा भू has nothing to do, directly at least, with becoming another's property and has absolutely nothing in common with पुरुषापी: in the matter of अकालोत्तीजन्त्व. The poet himself would be far from using so lame an उपमा, when it is used in the happiest place in a following clause so near the speech. The reading of R is evidently spurious and absurd.

p. 193 गर्वसंतर is read for गर्वियतर—R is at pains to give a meaning to संतर, which is as inelegant as it is strange.

p. 223 गर्वियसाम् for गर्वियतम्—The latter is natural and right and makes the expression harmonious and plain. But R has laboured to interpret गर्वियसाम्.

A vast number of R's readings can in this way be proved to be faulty, but we must content ourselves with drawing attention to some more and leave the rest to the observant student. Thus we have:—p. 23 वसंतोदार rendered उदारवसंत by R. p. 31 शृष्ट् as a rendering of दिति in गो दिति (दिष्ट्); p. 143 कारंबीसहीं rendered कारंबीसखिलं; p. 157 सोऽपत्नजा rendered अपकर्त्ता; p. 92 अभिषेकाचीय where अभिषेकाचीय is natural and appropriate; p. 215 वासवानुयोज्यः where वासवनियोज्यः is proper; p. 211 परिणाममुहूर्त where परिणामाहिमुहूर्त is the right expression.

In this way we have marked out numerous readings where we have detected one or another serious flaw, especially in comparison with the older texts; and we have had to reject रघुभट्ट's text wherever it does not find corroboration in the older copies. Almost nowhere does his text agree with the oldest copies independently and the general verdict against it can in no way be affected. Wherever, for example, we find awkward constructions, inappropriate expressions, affected elegance or purism, obscurity, redundancy, inelegance, unusualness, absurd renderings of the प्राकृत, and other like faults, we may expect to find superior readings in the old copies and in no case shall we be disappointed. It is only in a finical purism, as we have observed, that R excels and is, therefore, likely to dazzle at first sight. He has affected comparison, but has never succeeded beyond making an egoistic bluster, presuming to improve the original for his disciples to satisfy the technical fancies of a one-sided understanding.

We have on these grounds prepared our text on the authority of older copies and have, as stated above, chosen A, the Kashmiri or northernmost manuscript and D O S T the southernmost manuscripts, with L as presenting the shorter Bengali recension, as the best copies to rely on; and the result is placed before scholars.

We may at once state that our attempt is by no means perfect. Our materials were yet insufficient and we lack other facilities that contribute to make any such work thorough; but we may repeat, with due deference to the scholars, who, once-

for good reason, chose to uphold रामायण, that they have been labouring under a delusion and that it would but be doing justice to the genius of our greatest poet to uphold and closely study the texts older than रामायण's. We can recommend the Tamil texts in particular to the attention of scholars.

A word could be said about the amplifications and repetitions in the Bengal copies. We feel that these too have been rather too harshly condemned. They will be found in general to be perhaps too free for the stage, though certainly not indecent. But their manner and expression cannot be easily considered as not genuine. The prose and verse both sound like कालिदास's own composition and the question of rejecting them as interpolations, *in toto* is not easy to solve. We are therefore not quite sure if D O S T L K or A F P represent the oldest text, though on the general grounds of proportion and purity we have followed the former as more genuine.

Dr. Pischel's view is "that it is in south India that Sanskrit dramas have been adulterated and abridged." We are not in a position to appreciate the force of this conclusion, as our manuscripts seem to point exactly the opposite way—that it is the Southern copies that have preserved the text generally unadulterated and unamplified. But we cannot enter into a controversy on this point, unless we have all the materials and arguments of the devoted German scholar before us.

It will be seen that the main object of our attempt is the restoration of the text of the Abhijnana Sakuntala. Our work is, first and foremost, intended for attentive students of the various texts. But it is equally fully adapted to the requirements of College classes. A literal English translation, full explanatory, grammatical and critical notes, a brief explanation of Sanskrit dramaturgy and sundry other things necessary for the University candidate, are embodied in the volume to give him full facilities for studying the work in a critical spirit. We suggest that the student will habituate himself to read the मातृत्व rather than the शास्त्र; practice will facilitate the reading and he will then find himself more at home in the study of the text.

One great drawback I beg to point out. There are numerous misprints in the work and the student will have to verify the text by a reference to the notes, where almost all the errors have been corrected; a slight help from the teachers will be equally sufficient to ascertain the correct matter. This defect was somehow beyond my power to remove. The inconvenience encountered by the publishers owing to the repeated prevalence of the plague in Poona is, indeed, responsible in a large measure for the slovenliness in the correction of the proof; but I must apologise to my readers for the trouble they will have to undergo in amending the contents. Much indeed remains to be done; and if fortunately we have to issue a third edition before long, we hope to make the work as faultless in every way as possible. With this prayer we leave our humble venture to the indulgence of learned readers.

In the preparation of the first edition I received much help at starting from Mr. G. R. Nandargikar of Poona and Mr. R. B. Godbole of Kurundwad. Dr. R. G. Bhandarkar deserved my warmest thanks then, but not less in the preparation of this second edition too, as he most encouragingly approved of my choice and discussions in the matter of the texts, when I submitted some of my conclusions to his consideration, during his visit to Malwa, in 1896. The late Prof. V. S. Apte was the first to put this work into my hands and highly encouraged me during the progress of the first edition; Prof. N. S. Panse B. A. of the Fergusson College, Poona, who warmly sympathised with my first attempt, was the first to draw my attention to the suggested sense of the verse on p. 127. My best thanks are due also to the editors of the various texts I have used and referred to in the foregoing pages.

In the preparation of this edition, Prof. D. S. Ghate B. A. and Messrs. Krishna Shastri Parakar and Hari Shastri Bhat, of the Tukojirao Holkar College Indore, were repeatedly troubled by me for supplying me with references and extracts and I record my cordial thanks to them, especially to Prof. Ghate for spending much of his time in wading through a number of volumes for

(19)

me. I owe hearty thanks to the owners of the several copies of the text placed by them so kindly at my disposal; in this respect I may make particular mention of Shrimant Madhavrao Vinayak Kibe M. A. and Shrimant Mukundrao Ganesh Kibe of Indore who placed several manuscripts at my disposal. I record also my sense of deep obligation to Principal B. N. Dhekne M. A. of my present College and to Principal E. C. Cholmondeley M. A. Barrister-at-law, of the Holkar College, Indore, for the uniform encouragement I have received at the hands of both in my Sanskrit studies.

Before concluding, I cannot help adding that but for the generous encouragement of my friend Mr. P. R. Shiralkar of Messrs. Shiralkar and Co., of Poona, I should never have been able to take up either this or the first edition of this work, and

अंतर्बोधस्त्रीताणि शापारयसि यो महाम् ।

नेता प्रतिष्ठणं तस्य निर्वाचयोपकृतिः कथम् ॥

Madhav College
Ujjain,
Central India.
28th Nov. 1901

P. N. Patankar,

NAMES OF WORKS OCCURRING IN THE NOTES WITH THEIR ABBREVIATIONS.

Apte's Dictionary: —Apte.	गारतीय नाटकशास्त्र.
Apte's Guide —Guide.	मन्त्यपुराण—मन्त्यपु.
Bombay Sanskrit Series —B. S. S.	मनुस्मृति—मनु; मनु Mandlik.
Indo —Aryans.	महाभारत—महाभा.
Laws of Manu —Buhler.	महाभाष्य.
Stormonth's —Ety. Die.	माधकाण्ड, (शिशुवालवध—माध).
Whitney's Sanskrit } Grammar } Whitney.	माध, the Author's notes } माधnotes. on, cantos I & II. }
आभिज्ञानशकुंतल —Editions mentioned in Preface.	मालतीमाधव—मालती.
अमर —Commentary on—भानुजी.	मालविकागिमित्र—मालवि.
उच्चरणमध्यरित—उच्च.	मृद्घकाटक—मृद्घ.
उद्देशदून काण्ड.	मेघदूत—मेघ.
कामंदकीयनीतिसार—कामंद.	याज्ञवल्यस्मृति—मिताशरा.
किरातज्ञीय—कि.	रघुवंश—रघु.
कुमारसंग—कुमा.	रघुवंश, the author's } रघु notes. notes on I-V. }
गीतगोविंद—गीतगो.	रत्नावली.
चंद्र's Grammar.	राजनीषद्गु.
चंद्रशेखर—चंद्रशे.	रामायण—रामा.
तर्कसंग्रह—तर्कसं.	वराहपुराण—वराहपु.
ताळेकर's संरक्षित अंगाकरण } Talekar. in Marathi.	वरकालि's पारूपत्रकाण्ड—वरकु. वामनपुराण.
दशकुमाराचारित—दशकु.	वायुपुराण—वायुपु.
दशरथ.	वार्तिक—वा.
दशवालोक.	विक्रमोद्योगीय—विक्रमो.
द्यायमारती—द्यायमा.	शंकराचार्य on गगवरीति—गीताभाष्य.
पतंजलि's योगसूत्र—योगसूत्र.	शुक्रनीति.
पृथ्वीपुराण—पृथ्वी.	साहित्यदर्पण—सा. द.
प्राचीरस्मृति.	सिद्धांत कौस्त्री Vols I. & II. edited } by तारानाथ.
प्रणाली—P.	{ सि.कौ. तारानाथ.
प्रह्लादकाण्ड—प्रह्ले.	सौरपुराण—सौरपु.
मागवत.	

OTHER ABBREVIATIONS.

अध्ययीभाव—अध्ययी.	Foot-note—ft. n
उपपदसमाप्त—उपप.	Infinitive—infin.
कर्मधारय—कर्मधा.	Irregular—irr.
तत्पुरुष—त., तत्पु.	Line—l.
द्वितीया—द्वि.	Locative—loc.
समाप्त—स.	Noun—n.
Adjective—adj.	Object—obj.
Adverb—adv.	Page—P., p.
Appendix—app.	Pages—pp.
Commentator } Comm. Commentary } Comm.	Passive—pass. Past Participle—
Denominative—denom.	Present Participl
Desiderative—desid.	Qualifying—qual
Dual—du.	Stage direction—
English—Eng.	Termination—te;

अथ

अभिज्ञानशकुन्तलम् ।

प्रथमोऽङ्कः ॥

या सृष्टिः स्वष्टुराद्या वहति विचिहुतं या हविर्या च होत्री
ये द्वे कालं विषतः श्रुतविषयगुणा या स्थिता व्याप्त्य विश्वम् ।
यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिते यया प्राणिनः प्राणवन्तः^१
प्रत्यक्षाभिः प्रपञ्चस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरोशः ॥ १ ॥
(नान्यन्ते)
सूत्रधारः—(नेपथ्याभिमुखमवलोक्य) आर्ये यदि नेपथ्यविधान-
मवसितं तदितस्तावदागम्यताम् ।

THE
ABHIJNANASAKUNTALA.

ACT I.

May I'sa (Shiva, the Ruler-of-all) preserve you, Who is manifested in (or, may be approached by) the eight visible forms, viz., that which was the first creation of the Creator (viz., water) that which bears the oblation offered according to the prescribed rule (viz., fire), that which is the sacrificer, the two that define (mark) time (viz., the Sun and the Moon), that which having for its property the object of hearing (i. e. sound) remains pervading the universe (viz., ether), that which they call the origin of all seeds (viz., the earth), and that by which living beings are possessed of breath (viz., air) !

(At the end of the benediction).

SUTRADHARA—(Looking towards the tiring-room or scene)
Lady, if the performance of decoration is over, then please come here.

---

a सर्वभूतप्र० O T N.

(प्रविश्य)

नटी—अज्जउत्त इअं म्हि । आणवेदु अज्जो को णिओओ अणु-
चिद्विभिद्विति । [आर्यपुत्र इयमस्मि । आज्ञापयत्वार्यः कोनियोगोऽ
नुष्टीयतामिति ।]

सूत्रधारः—आर्ये अभिरूपभूयिष्ठा परिषदियम् । अद्य खलु का-
लिदासग्रथितवस्तुनाभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवेन नाटकेनोपस्थातव्य-
मस्माभिः^a । तत्प्रतिपात्रमध्यितां यत्नः ।

नटी—सुविहिदप्पओअदाए अज्जस्स ण किंपि परिहाइस्सदि ।
[सुविहितप्रयोगतयार्यस्य न किमपि परिहास्यते ।]

सूत्रधारः—आर्ये कथयामि ते भूतार्थम् ।

आ परितोषाद्विदुषां न साधु मन्ये प्रयोगविज्ञानम् ।

बलवदपि शिक्षितानामात्मन्यप्रत्ययं चेतः ॥ २ ॥

नटी—एवं णेदं । अनन्तरकरणिजं दाव अज्जो आणवेदु ।
[एवं निवं । अनन्तरकरणीयं तावदार्यं आज्ञापयतु ।]

(ENTER NATI.)

NATI—Here I am; my dear, May your honour command what
duty is to be performed.

SUTRA—Lady, this audience consists, for the most part, of
learned men; we are indeed to serve today with a new drama, of
the name of Abhijnánasakuntala, the matter of which is composed
by Kálidásá. Please, therefore, let pains be taken with respect
to each actor.

NATI—By your having excellently arranged the representation
nothing will be wanting.

SUTRA—Lady, I tell you the fact. I do not consider (my)
Inali*i* representation satisfactory until (it cause) the satisfaction
of the learned; the mind of even highly instructed (or trained)
persons, has no confidence in itself.

NATI—So indeed it is (such is indeed the case). Your honour
will now command what is next to be done.

a आर्ये इयं हि रसभावविशेषदीक्षागुरोर्बिंकमादित्यस्य अभिरूप० पत् । अस्यां
च कालि० । F. अभिज्ञानशकुन्तल० S O T R.

सूतधारः—किमन्यदस्याः पारिषदः श्रुतिप्रसादहेतोर्गीतादनन्तर-
करणीयमस्ति ॥^a

नटी—अघ कदमं उण उदुं अधि करिअ गाइसं ।
[अथ कतमं पुनऋतुमधिकृत्य गास्यामि]

सूतधारः—नन्विममेव तावद्धिरप्रवृत्तमुषभोगक्षमं ग्रीष्मसमयम-
विकृत्य गीयताम् । संप्रति हि

सुभगसंलिङ्गगाहाः पाटलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।
प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः पारिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

नटी—तह । (गायति) [तथा । ....]

ईसीसिचुभिवाइं भमरेहि सुउमारकेसरसिहाइं ।

अवदंसञ्ज्ञिन्ति दअमाणा पमदाओ सिरीसकुसुमाइं ॥ ४ ॥

[ईषदीषच्चुभिवाइं भमरैः सुकुमारकेसरसिहाइं ।

अवतंसञ्ज्ञिन्ति दयमानाः प्रमदाः शिरीषकसुमानि ॥]

सूतधारः—आर्ये साधु गीतम् । अहो रागावद्वित्तवृत्तिरालि-
सित इव सर्वतो रङ्गः^b । तदिदानीं कतमत्प्रकरणमाश्रितैनमाराधयामः ।

SUTRA—What else is next to be done than singing, the cause of the gratification of the ears of this audience ?

NATI—And with reference to which season may I sing ?

SUTRA—Why, please sing with reference to this very season of summer, which has just set in and which is (so) suited to enjoyment. For, at present are days, in which bathing in cold water is pleasant, in which the forest breezes are fragrant on account of the contact of "pāṭala" flowers, in which sleep is easily obtained in thick shades, (and) which are delightful at the close.

NATI—Yes. (Sings). Young ladies use as ear ornaments, the Kirisha flowers, tenderly handling the same, that are gently kissed by the bees and have delicate crests of filaments.

SUTRA—Beautifully sung, my dear. How the audience appears on all sides as if painted in a picture having the feelings bound up by the melody :—Now then, choosing what drama (for the performance) should we entertain them ?

a °साहनतः । omitting हेतोः &c. O S; following these
N °हनतः संगीतात् ।. b असौ हि रागेपरतावित्त°-°वित इव भाति सर्व° P

नटी—एं अज्जमिस्सेहि पदम् एव आणत्तं अहिणणसउंदलं
णाम अपुव्वं णाडबं पओएण अधिकरीअदुत्तिः । [नन्वार्यमिश्रः
प्रथमेवाज्ञसमभिज्ञानशकुन्तलं नामापूर्वं नाटकं प्रयोगेणाधिकियता-
मिति ।]

सूत्रधारः—आर्ये सम्यग्नुबोधितोऽस्मि । अस्मिन्क्षणे विस्मृतं
खलु मया तत् । कुतः ।

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसमं हृतः ।

एष राजेव दुष्यन्तः सारङ्गेणातिरंहसा ॥ १ ॥

(निष्कान्तौ)

प्रस्तावना ।

तत्तः प्रविशति मृगानुसारी सशरस्वापहस्तो राजा रथेन सूतश्च ।

सूतः—(राजानं मृगं चावलोक्य ।) आयुष्मन्

कृष्णसारे ददच्छुस्त्वयि चाधिज्यकार्मुके ।

मृगानुसारिणं साक्षात्पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

NATI—Why, your honour has already ordered that the new play called Abhijnānasakuntala should be taken up for representation.

SUTRA—I am well-reminded, my dear. I had certainly forgotten it at this moment. For, by the ravishing melody of your song I was forcibly carried away as king Dushyanta here by an antelope of great speed.

(Exeunt)

(END OF THE INTRODUCTION).

(Then enter in a chariot chasing an antelope the king and the charioteer, the king having a bow with an arrow affixed in his hand).

CHAR—(Looking at the king and at the antelope) Long-lived one ! Casting my eye on the (black, spotted) antelope and on you having your bow strung, I behold, as it were, Siva himself, bearing the Pinâka bow, pursuing the antelope.

a See p. 2 a. A अहिणणसउंतला.

राजा—सूत दूरमभुना सारङ्गेण वयमाकृष्टः । अयमिदानीमपि

ग्रीवाभज्ञाभिरामं मुद्धरनुपतति स्यन्दने बद्धाष्टः ।

पश्चार्थेन प्रविष्टः शरपतनभयाङ्ग्यसा पूर्वकायम् ।

दृर्भैरर्वावलीष्टैः श्रमविवृतमुखब्रांशिभिः कीर्णवत्मी

पश्योदग्रप्लुतत्वाद्विष्टति नहुतरं स्तोकमुवर्णं प्रयाति ॥ ७ ॥

तदेष कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संवृत्तः ।

सूतः—आयुष्मन् उद्धातिनी भूमिरिति मया रक्षितसंयमनाद्रथस्य
मन्दीकृतो वेगः^a । तेन भृग एष विप्रकृष्टान्तरः संवृत्तः । संप्रति सम-
देशवर्तिनस्ते न दुर्घसदो भविष्यति ।

राजा—तेन हि प्रुच्यन्तामभीष्वः ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (रथवेगं निरूप्य) आयुष्मन्
पश्य पश्य ।

KING—Charioteer, we have been drawn very far away by this antelope. And even yet, with the eyes repeatedly fixed on the chariot pursuing him, in a manner graceful by reason of the bending of the neck, entering as much as possible (for the most part) into the fore-part of his body by (contracting) the hinder half through the fear of the descent of the arrow, strewing his path with the half-chewed Dharbha-grass dropping from his mouth open on account of exhaustion, look ! by reason of his lofty bounding (flying with lofty bounds), he flies more through the sky than along the earth. How then (is it that) he can be observed with difficulty by me though pursuing him ?

CHAR—Long-lived one, the ground being uneven (rugged) I have lessened the speed of the chariot by drawing in the reins ; Hence has the antelope gained so much distance. Now being on an even ground you will not find him hard to capture.

KING—Then let go the reins.

CHAR—As the long-lived one commands. (Putting speed to the chariot). Long-lived one, see ! see ! The reins being let

मुकेषु रश्मिषु निरायतपूर्वकाया
 निष्कम्पचामरशिखा निभूतोर्ध्वकर्णः ।
 आत्मोद्धैरपि रजोभिरलङ्घनीया
 धावन्त्यमी मृगजवाक्षमयेव रथ्याः ॥ ८ ॥
 राजा—सत्यम् । अतीत्य हरितो हरीश्च वर्तन्ते वाजिनः । तंथां हि ।
 यदालोके सूक्ष्मं ब्रजति सहस्रा तद्विपुलतां
 यदर्थे विच्छिन्नं भवति कृतसंधानमिव तत् ।
 प्रकृत्या यद्वक्रं तदपि समरेखं नयनयो-
 ने मे दूरे किञ्चित्क्षणमपि न पार्श्वे रथजवात् ॥ ९ ॥
 सूत पश्यैनं व्यापाद्यमानम् । (शरसंधानं नाटयति)
 (नेपथ्ये) भो भो गाजन् आश्रममृगोऽयं न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।
 सूतः—(आकर्ण्यावलोक्य च) आयुष्मन् अस्य खलु बाणपात-
 पथवर्तिनः कृष्णसारस्यान्तरे तपस्त्रिन उपस्थिताः^a ।

loose, these horses gallop (dash on) as if through impatience of the speed of the antelope, with the foreparts of their bodies full-stretched, not (allowing themselves) to be surpassed-or surmounted—even by the dust raised by themselves, with the crests of the Chamaras motionless and with the ears steady erect.

KING—(Our) horses have indeed outstripped those of Sūrya and Indra ; for, on account of the speed of the chariot what appears minute (or faint) to my sight, suddenly attains magnitude ; what is divided in half, becomes as if united ; that also which is naturally crooked appears straight to the eyes ; nothing to me is at a distance, nothing even for a moment by my side ! Charioteer, see, him being killed (aims the arrow).
 (Behind the scene.)

O KING ! That's a deer belonging to the hermitage, please don't kill it ; don't kill it.

CHAR—(Listening and looking) Long-lived one ! Hermits indeed have appeared between us and the black-antelope lying in the path of the descent (or course) of the arrow.

^a बाणपातवर्तिनः R बाणपथ N ;

प्रथमोऽङ्कः

राजा—(संस्त्रमम्) तेन हि प्रगृह्णन्तामभीषवः ।^a
 सूतः—तथा । (रथं स्थापयति)^b
     (ततः प्रविशत्यात्प्रातृतीयो वैखानसः)
 वैखानसः—(हस्तमुद्धम्य) मो मो राजन् आश्रममृगोऽयम् ।
 न हन्तव्यो न हन्तव्यः ।
     न स्लु न स्लु वाणः संनिपात्योऽयमस्मिन्
     मृदुनि मृगशरीरे पुष्पराशाविवाभिः ।
     क बत हरिणकानां जीवितं चातिशोलम्
     क च निशितनिपाता वज्रसाराः शरास्ते^c ॥ १० ॥
 तत्सामुकृतसंधानं प्रतिसंहर सायकम्
     आर्तत्राणाय वः शस्त्रं न प्रहर्तुमनागसि ॥ ११ ॥
 राजा—एष प्रतिसंहतः । (यथोक्तं करोति)
 वैखानसः—सदश्येतत्पुरुषं शप्रदीपस्य भवतः ।

KING—(In haste) Then, then, please draw in the reins.

CHAR—Yes. (Stops the chariot).

(Then enter a hermit with two others—lit.—himself as the third).

HERM—(Raising his hand) O king ! O king ! It is an antelope belonging to the hermitage ; please do not, do not kill it.

Let not, let not indeed that arrow be cast on the delicate body of the deer, like fire on a heap of flowers. How unequal alas, are the exceedingly delicate life of the innocent deer and your arrows of thunder-bolt-like strength whose descent is hard (lit.:sharp). Please therefore put back the well-aimed arrow. Your weapon is for the protection of the distressed, not for striking at the innocent.

KING—Here it is taken back. (Does accordingly).

HERM—Worthy is it of you who are the light of Puru's race !

a निगृहः F P ; वाजिनः for अवीषवः B J. b तथाकरोति P. c तृष्ण
for पुष्प F R.

जन्म यस्य पुरोर्वंशे युक्तरूपमिदं तव

पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

इतरौ—(बाहू उद्यम्य) सर्वथा चक्रवर्तिनं पुत्रमाप्नुहि ।

राजा—(सप्रणामम्) प्रतिगृहीतं ब्राह्मणवचनम् ।

बैखानसः—राजन् समिदाहरणाय प्रस्तिता वयम् । एष खलु
कण्वस्य कुलपतेरनुमालिनीतीरमाश्रमो दृश्यते । न चेदन्यकार्यातिपातः
प्रविश्य प्रतिगृह्यतामतिथिसत्कारः । अपि च^a ।

धर्म्यास्तपोधनानां प्रतिहतविद्वाः क्रियाः समवलोक्य^b ।

ज्ञास्यसि कियद्गुजो मे रक्षति मौर्विकिणाङ्कं इति ॥ १३ ॥

राजा—अपि संनिहितोऽत्र कुलपतिः ।

बैखानसः—इदानीमेव दुहितरं शकुन्तलामतिथिसत्कारायादिश्य
दैवमस्याः प्रतिकूलं शमयितुं सोमतीर्थं गतः^c ।

It is highly worthy of you who have had your birth in Paru's race.
may you obtain a son thus endowed with merits, who will be a supreme ruler.

The others—(Raising their arms) Assuredly you will have a son who will be a supreme ruler (an emperor, a king of kings).

KING—(With a bow) The word of Brâhmans is accepted.

HERM—O king, we are going out for fetching fuel. Yonder indeed you see the hermitage of the lord of hermits, Kanya, along the bank of the Mâlinî. If it does not interfere with any other business please go in and accept the reception due to a guest ; moreover, seeing the religious rites of the hermits, free from obstacles you will know how (effectually) your arm having the mark of the scar of the bow-string protects (them).

KING—Is the lord of the hermitage present there ?

HERM—Having just directed his daughter Sakuntalâ to give due reception to guests, he is gone to Somatirtha, to pacify (by propitiatory rites) her unsavourable fortune.

^a ज्ञातामातिथेयः सत्कारः R. b रम्याः for धर्म्याः R. c नियुज्य
for आदिश्य R.

राजा—भवतु । तां द्रक्ष्यामि । सा खलु विदितभाके मां महर्षेः
कथयिष्यते ।

वैस्वानसः—साधयामस्तावत् । (सशिष्यो निष्कान्तः)

राजा—सूत चोदयाश्वान् । पुण्याश्रमदर्शनेन तावदात्मानं पुनीष्वे ।

सूतः—यदाज्ञापयत्यायुष्मान् । (भूयो रथवेगं निरूपयति)

राजा—(समन्तादवलोक्य) सूत अकथितोऽपि ज्ञायत एव
यथायमामोगस्तपोवनस्येति ।

सूतः—कथमिव ।

राजा—किं न पश्यति भवान् । इह हि
नीवाराः शुकर्गर्भकोटरमुत्प्रष्टास्तरुणामधः

प्रस्त्रिगः—कचिदिद्गुदीफलभिदः सूच्यन्त एवोपलः ।

विश्वासोपगमादभिक्षगतयः शब्दं सहन्ते मृगा-
स्तोयाधारपथाश्च वस्कलशिखानिष्यन्दरेखाङ्किताः ॥ १४ ॥

KING—Very well. I shall see her. She will then speak of me to the sage as having paid my respects to him.

HARM—Meanwhile, we beg your leave. (Exit with his pupils).

KING—Charioteer, drive the horses. We will purify ourself by the sight of the holy hermitage.

CHAR—As the Long-lived one commands. (Again puts speed to the chariot).

KING—(Looking about) Charioteer, even though not told, it is already clear that this is the ground (lit:-expance) of the forest of penances.

CHAR—How !

KING—Why, don't you see, here beneath the trees wild-rice-grains have fallen from the mouths of the hollows having parrots in the interior ; in some places stones that are oily appear to have been used in bruising ingudi-fruits ; the deer, by reason of the growth of confidence, endure the sound (of the chariot) with their movements undisturbed ; and the paths of the water-places are marked with the lines of the water dripping

अपिच ।

कुल्यांभोभिः पवनचपलैः शाखिनो धौतमूळा

भिन्नो रागः किसलयरुचामाज्यधूमोद्भूमेन ।

एतेचावर्णगुपवनभुवि च्छिन्नदर्मांकुरायां

नष्टाशंका हरिणशिशरो मन्दमन्दं चरन्ति ॥ १९ ॥

सूतः—सर्वमुपपत्रम् ।

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा) सूत तपोवननिवासिनामुपरोधो मा
मूर् । इहैव रथं स्थापय यावदवतरामि ।

सूतः—धृताः प्रग्रहाः । अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य) सूत विनीतवेषेण प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि
नाम । इदं तावद्वृक्षताम् । (सूतस्याभरणानि धनुश्चोपनीयार्पयति)
सूत यावदाश्रमवासिनः प्रत्यवेक्ष्याहमुपावर्ते तावदाद्रिपृष्ठाः कियन्तां
वाजिनः ।

from the ends of the bark-garments. Moreover, the trees have the foot of their trunks washed by the water of the canals rippling with the breeze, the colour (redness) of the light of the young leaves is altered by the rising of the smoke of ghee; here, before us, on the garden-ground, the sprouts of the Darbha-grass on which have been cut off, the fawns, free from fear, pace at their ease.

CHAR—All is quite true.

KING—(Going a little further). Charioteer ! There must not be any disturbance to the inhabitants of the penance-grove. Stop the chariot at this very place, I will alight.

CHAR—I have drawn in the reins ; let the Long-lived one alight.

KING—(Alights) Charioteer ! Forests of penance, of course, ought to be entered in a modest dress. Please take this (takes the ornaments and the bow to the charioteer and hands them to him). Charioteer, by the time I return, having paid a visit to the inhabitants of the hermitage, let the horses have their backs washed (let them be given a refreshing bath).

सूतः—तथा । (निष्कान्तः)

राजा—(परिक्रम्यावलोक्य च) इदमाश्रमद्वारम् । यावत्प्रवि-
शामि । (प्रविश्य निमित्तं सूचयन्)

शान्तमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥ १६ ॥

(नेपण्ये)

इदो इदो सहीओ । [इत इतः सस्त्वौ ।]

राजा—(कर्ण दत्त्वा) अये दक्षिणेन वृक्षवाटिकागाढाप इव
श्रूयते । यावदत्र गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अये एतास्तप-
स्तिकन्यकाः स्वप्रमाणानुरूपैः सेचनघटैर्बाल्पादपेम्यः पयो दातुभित
एषाभिवर्तन्ते । (निरूप्य) अहो मधुरमासां दर्शनम् ।

शुद्धान्तदुर्लभमिदं वपुराश्रमवासिनो यदि जनस्य ।

दूरीकृताः सङ्गु गुणैरुद्यानलता वनलताभिः ॥ १७ ॥

यावदिमां छायामाश्रित्य प्रतिपालयामि (विलोक्यन्स्थितः)

(ततः प्रविशाते यथोक्तव्यापारा सह सखीम्यां शकुन्तला ।)

CHAR.—Yes (exit).

KING—(Walking round and looking) Here is the entrance
of the hermitage. I will enter. (Entering, indicating an omen)—
This is the peaceful ground of a hermitage ; yet my arm throbs ;
where can there be its fruit here ? or why, things that are to be,
find doors every where.

(Behind the scene.)

This way, this way, friends.

KING—(Listening) Ah ! I hear something like a talk to the
light of the garden-yard. I will go there. (Walking round and
looking). O ! Here there are hermit-girls coming up just hither to
water the young plants, with watering-jars suited to their size.
(Observing) How sweet is the sight (appearance) of these girls !
If such a form rare in the harem belongs to one inhabiting a her-
mitage, garden-plants are certainly set aside by wild plants, by
their (attractive) qualities. Let me stand in this shade and wait.
(Stands looking)

(Then enter Sakuntala, with two female-friends, occupied as
above-described)

शकुन्तला—इदो इदो सहीओ । [इत इतः सख्यौ ।]

अनसुया—हला सउन्देले तुवत्तो वि तादकससवसस अस्समरुक्ख-
आ पिअदरेति तक्षेमि । जेण णोमालिआकुसुमपेलवा वि तुमं एदाणं
आलवालपूरणे निउत्ता । [हला शकुन्तले त्वत्तोऽपि तातकाश्यपस्या-
श्रमवृक्षकाः प्रियतरा इति तर्क्यामि । येन नवमालिकाकुसुमपेलवा-
पि त्वमेतेषामालवालपूरणे नियुक्ता ।]

शकुन्तला—ए केवलं तादिनिओओ । अत्थि ममाचि सोदरसि-
णेहो एदेसु । (वृक्षसेचनं निरूपयति) [न केवलं तातनियोगः ।
अस्ति ममापि सोदरस्त्रह एतेषु ।]

राजा—कथमियं सा कष्टदुहिता । असाधुदर्शी तत्रभवान्काश्यपः
य इमामाश्रमधर्मे नियुक्ते ।

इदं किळाव्याजमनोहरं वपुस्तपःक्षमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया समिल्तां छेत्तुमृषिर्वर्यवस्याति^a ॥ १८ ॥

भवतु । पादपान्तरित एव विश्रब्धं तावदेनां पश्यामि^b । (तथा
करोति)

SAK.—This way, this way, friends.

ANA—Dear Sakuntala, I think the trees of the hermitage are dearer to your father Kanya even than yourself, since although delicate as the flower of Navamalika, you are ordered (or employed) to fill their basins with water.

SAK—It is not only my father's order. I too have an affection for them as for brothers and sisters. (Waters the plants).

KING—What? Is this that daughter of Kanya ? Inconsiderate is his reverence Kasyapa who sets her to do the duty of the hermitage. Certainly that sage, who wishes to make this form, that is charming without art, fit for austerities, does decidedly set himself to cut the fuel plant with the edge of the leaf of a blue lotus. Well; I will see her with freedom concealing myself behind the trees. (Does accordingly).

a F P तपःक्लमः; शमीलताः (also N) b विश्रस्ताम् for वि-
श्रव्यम् A F P.

करौ व्याधुन्वत्याः पिवसि रतिसर्वस्वमधरं

वयं तत्त्वान्वेषान्मधुकर हतास्त्वं खलु कृती ॥ २३ ॥

शकुन्तला—एसो दुष्टो विरमादि । अण्णदो गमिस्तं । (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिसेपम्) कहं इदो वि आभच्छदि । हला परित्ताअह मं इमिणा दुविणीदेण महुअरेण अहिहूआमणे । [न एष दुष्टो विरमति ।, अन्यतो गमिष्यामि । .... कथमितोऽप्यागच्छति । हला परित्रायेथां मामनेन दुर्विनीतन मधुरेण अभिभूयमानाम् ।]

उमे—(सस्मितम्) का वअं परित्तादुँ । दुस्सन्तं अक्षन्द । राभरक्षिदाइं तपोवणाइं णाम । [के आवां परित्तातुम् । दुष्यन्तमाक्षन्द । राजरक्षितानि तपोवनानि नम ।]

राजा—अबसगोऽयमात्मानं दर्शयितुम् । न भेतव्यं न भेतव्यम् (इत्यधोक्ते । खगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु । एवं तावदभिवास्ये ।

शकुन्तला—(पदान्तरे स्थित्वा । सदृष्टिसेपम् ।) कहं इदोवि मं अशुसरदि । [कथमितोऽपि मामनुसरति ।]

राजा—(सत्वरमुपस्त्य ।)

having the outer corner active (in protecting it) ; flying near the ear, you hum softly as if whispering secrets of love ; though she waves the hands, you are tasting the lower lip the whole treasure (the very essence) of love.

SAK.—This wicked thing does not stop. I'll move aside. (Standing at another step ; casting the eye). How, it comes even here. Friends ! Protect me (who am) being troubled by this ill-natured bee.

Both—(With a smile) Who are we to protect you ? Cry out to Dushyanta. Forests of penance of course are protected by kings.

KING.—That's the time to show myself. Fear not, fear not. (With this half-said to himself) But my royal character will be recognised. Well, I shall now say thus.

SAK—(Standing at another step, casting her eye) How ? Even here it follows me !

KING.—(Hastily going forward) Who, there, is practising

कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि दुर्विनीतानाम् ।
अयमाचरत्यविनयं मुग्धामु तपस्त्रिकन्यामु ॥ २४ ॥

(सर्व राजानं द्रष्टा किंचिदिव संभ्रान्ताः ।)

अनसूया—अज्ञ ण करु किवि अच्छ हिदं । इअं णो पिअसही
महुअरेण आउलीकिअमाणा कादरीभूदा^a । (शकुन्तलां दर्शयति)
[आर्य न खलु किमप्यत्याहितम् । इयं नौ प्रियसखी मधुकरेणाकु-
लीकियमाणा कातरीभूता । ....]

राजा—(शकुन्तलाभिमुखो भूत्वा) अपि तपो वर्धते ।

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति ।)

अनसूया—दाणि अदिहिविसेसलाहेण । हला सउन्दले गच्छ उ-
डं अं । फलमिस्सं अग्वं उबहर । इदं प दोदअं भविस्सदि । [इदानी-
मतिथिविशेषलाभेन । हला शकुन्तले गच्छोटजम् फलमिश्रमध्यमुपहर ।
इदं पादोदकं भविष्यति ।]

राजा—भवतीनां सूनृतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

rude ness towards the innocent (or simple) hermit girls, while
Paurava the chastiser of the ill-behaved rules the earth ?

(All-the-girls seeing the king become somewhat confused.)

ANA.—Good sir, there is nothing very dangerous. Our dear
friend here was frightened as she was troubled by a bee. (Points
to Sakuntala).

KING.—(Turning towards Sakuntala) Is your penance pro-
sperous ?

(Sakuntala stands speechless through confusion or womanly
nervousness)

ANA.—By now having (to welcome) a distinguished guest.
Dear Sakuntala, go to the cottage (and) get materials of reception
together with some fruit. The water, here, will serve for (wash-
ing) the feet.

KING.—Reception has been given (me) by your courteous worde
themselves.

प्रियंवदा—तेण हि इमसिं पच्छाअसीभाष्टाए सत्त्वण्वेदिआए मुहु-
चअं उवविसिभ परिसमविणोदं करेदु अज्जो । [तेन श्वस्यां प्रच्छा-
यशीतलायां सप्तपर्णवेदिकायां मुहूर्तमुपविश्य परिश्रमविनोदं करोत्वर्यःः]

राजा—ननु यूयमप्यनेन कर्मणा परिश्रान्ताः^a । तन्मुहूर्तमुपविश्यता

अनसुया—हला सउन्दले उइदं जो पञ्जुवासणं अदिहीणं । ता
पृथ्य उवविसम्ह । (सर्वे उपविशन्ति ।) [हला शकुन्तले उचितं
नः पर्युपासनमतिथीनाम् । तदन्त्रेपविशामः ।]

शकुन्त ला—(आत्मगतम् ।) किं णुक्खु इमं पेक्षित अ तवेवणवि-
रोहिणे विआरस्स गमणीअ भ्वि संवृत्ता । [किं नु खल्विवमं प्रेक्ष्य त-
पोदनविरोधिनो विकारस्य गमनीयास्मि संवृत्ता ।]

राजा—(सर्वा विशेषक्य) अहो समानवयोरूपरमणीयं सौहार्दं
मवतीनाम् ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम्) अणसूए को णु क्खु एसो चउरग-
भीराकिदी महुः पिअं आलबन्तो पाहववन्दो विअ लक्खीअदिः ।
[अनसुये को नु खल्वेष चतुरगभीराकृतिर्भुरं प्रियमालपन्प्रभाववानिव
उक्ष्यते ।]

PRITAM.—Then your honour will be pleased to remove your
fatigue, sitting for a while on this seat (raised ground) beneath the
Septaparna tree, which is cool by reason of its thick shade.

KING—You too must have been fatigued with that work.
Then, please sit awhile.

ANNA.—Dear Sakuntala, it is proper for us to do honour to
guests; we'll then sit here. (All take seats.)

SAX.—(To himself) How may it be indeed that seeing him
I have been susceptible of an emotion inconsistent (improper) in
a penance-grove !

KING.—Looking at all the girls) How delightful is this
your friendship by reason of similar age and form !

PRITAM.—(Aside) Anasuya, who indeed may he be ! of a
courteous dignified appearance, taking so agreeably and pleasantly
and seeming to be one possessed of majesty !

^a मधुरगंभी^० P (बंदेश्वर comm.) A. T.

अनसूया—सहि मम वि अत्यि कोदूहलं । पुच्छसं दाव णं ।
 (प्रकाशम्) अजस्स महुरालापजग्निदो विस्सासो मं मन्त्रावेदिः
 कदमो अज्जेण राएसिवंसो अलंकरीअदि कदमो वा विरहपञ्जुस्मुअ-
 जणो किदो देसो किनिमित्तं वा सुउमारदरो वि तवोवणागमणपरिस्स-
 मस्स अत्ता पत्तदं उवणीदाऽ ॥ [सखि ममाध्यस्ति कौतुहलम् । प्र-
 क्ष्यामि तावदेनम् ।.... आर्यस्य मधुरालापजनितो विश्वासो मां मन्त्रयते
 कतम आर्येण राज्ञिर्वंशोऽक्रियते कतमो वा विरहपर्युत्सुकजनः कुतो
 देशः किनिमित्तं वा सुकुमारतरोऽपि तपोवनागमनपरिश्रमस्यात्मा
 पात्रतामुपनीतः ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हि अभ्यमा उत्तम् । एसा तु ए चि-
 न्तिदं दाणि अणसूआ मन्तोदिऽ ॥ [हृदय मोत्ताम्य । एषा त्वया
 चिन्तितामदानीमनसूया मन्त्रयते ।]

राजा—(आत्मगतम्) कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा-
 त्मापहारं करोमि । भवतु । एवं तावदेनां वक्ष्ये । (प्रकाशम्)
 भवति यः पौरवेण राजा धर्माधिकारे नियुक्तः सोऽहमाश्रमिणः मविन्न-
 । क्रियोपलभ्माय धर्मारण्यमिदमायातः । d

ANA — Friend, I too have that curiosity. Let me ask him. (Alond) I am made to speak by the confidence raised by your honour's pleasing words.—What royal family is adorned by your honour, what dominion is left by you with its people anxious on account of separation (from you, on account of your absence); and with what object is this person, though so delicate, subjected to the toil of coming to the forest of penance.

SAK.—(To herself) O Heart ! Do not be impatient. Here Anasnya speaks now what you have been thinking of.

KING —(To himself) How shall I now declare myself ? Or, how shall I conceal myself ? Well I'll now say thus to her ; (aloud) good lady, I am he, who is appointed by the Paurava king to the duty of superintendence (guardianship, protection) of religious rites, and have come to this religious forest to see (know) that the religious rites of the inhabitants of the hermitage are free from obstacles.

a विसंभो for विस्सासो P; F वीसंभो. b पदं for पत्तदं R. c चिति-
 दाणि for चितिदं दाणि R; दाणि om. in A F P. d F P N R om.
 आश्रमिणाम्.

भव हृदय सामिळाषं संप्रति संदेहनिर्णयो जातः ।
 आशङ्कसे यदग्नि तदिदं स्पर्शक्षमं रत्नम् ॥ २७ ॥
 शकुन्तला—(सरोषमिव ।) अणसूए गमिस्तं अहं । [अनसूये
 गमिष्याम्यहम् ।]
 अनसूया—किञ्चिमित्तं । [किनिमित्तम् ।]
 शकुन्तला—इमं असंबद्धप्रलभचिणि पिअंवदं अज्ञाए गोदमीए गिवे-
 ददहस्तं । [इपामसंबद्धप्रलापिनी प्रियंवदामार्थायै गौतम्यै निवेदयिष्यामि ।]
 अनसूया—सहि ण जुतं अकिदसकारं अदिहिनिसं उजित्त अ
 अस्समवासिणो जणस्स सच्छंददो गमणं । [सखि न युक्तमकृतस-
 त्कारमतिथिविशेषं उजिज्ञत्वाश्रमवासिनो जनस्य स्वच्छन्दतो गमनम् ।]
 (शकुन्तला न किञ्चिदुक्त्वा प्रस्थितैव ।)
 राजा—(आत्मगतम् ।) आः कथं गच्छति । (ग्रहीतुमिच्छन्युनरा-
 त्मानं निगृह्ण ।) अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्तिः । अहं हि
 अनुयास्यन्मुनितनयां सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।
 स्थानादनुच्छव्यपि गत्वेव पुनः प्रतिनिवृत्तः ॥ २८ ॥

O Heart ! Do cherish your love (for her) there has now been
 a clearing of the doubt. That here which you feared to be fire is a
 jewel that can be (safely) touched.

SAK.—(As if with auger) Anasūya, I am going.

ANA.—Why ?

SAK.—I will tell the respected Gautamī that this Priyamvada
 is talking non-sense.

ANA.—It is not proper, my dear, for one who dwells in a her-
 mitage to go away at pleasure neglecting a distinguished guest to
 whom reception has not been given.

(Sakuntala does set out without saying any thing).

KING.—(To himself.) Fie ! How ! sees she go ! (Wishing
 to seize her, but restraining himself.) Oh ! The state of a lover's mind
 is (so) like (positive) action ! For, intending to follow the sage's
 daughter, (but) having my forward movement suddenly prevented
 by (the force of) decorum, I have, as it were, gone and come back,
 though even without rising from my seat !

प्रियंवदा—(शकुन्तलामुपरुद्ध्य ।) हथा ण दे जुत्तं गन्तुं^a ।
[हला न ते युक्तं गन्तुम् ।]

शकुन्तला—सभ्रूभङ्गम् । किणिमित्तं । [किनिमित्तम् ।]

प्रियंवदा—रुक्खसेवणे दुवे धारेसि मे । एहि दाव । अ-
चाणं मोचित तदो गमिस्ससि । (इति बलादेनां निवर्तयति ।)
[वृक्षसेचने द्वे धारयसि मे । एहि तावत् । आत्मानं मोचयित्वा
ततो गमिष्यासि ।]

राजा—भद्रे वृक्षसेचनादेव परिश्रान्तामत्रभवतीं लक्षये ।
तथा ह्यस्याः

ज्ञातांसावतिमात्रलोहिततलौ बाहू घटोत्क्षेपणा-

दद्यापि स्तनवेपथुं जनयति श्वासः प्रमाणाधिकः ।

बद्धं कर्णशिरीषराधिं वदने घर्माभ्यसां जालकं^b

बन्धे स्वंसिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धनाः ॥ २९ ॥

तदहमेन मनुणां करोमि ॥ (इअत्यङ्गलीयं दातुमिच्छति ।

PRIYAM.—(Stopping Sakuntala) Friend, it is not proper for you to go.

SAK.—(Contracting the brow) Why ?

PRIYAM.—You owe me two waterings of the trees ; come please ; you may go after having released yourself (from the debt). (Forcibly makes her return).

KING—Good lady, I believe she is fatigued by the very (duty of) watering the trees. For, her arms with the shoulders drooping (or with the shoulder-joints slackened) have the palms excessively red on account of lifting the water-jar ; even yet an excessively strong breathing causes a heaving of her bosom ; on her face has gathered a cluster of drops of perspiration which obstructs (the play of) the Sirisha flower on her ear ; and the braid (of the hair) being loosened, the irregularly hanging hair has been grasped (by her) in one hand. I will, therefore, make her rid of her debt. (Offers to give his ring).

a उपस्थ्य for उपस्थय A P, F has उपेत्य; निरुद्ध्य for it in N R.

b ज्ञातम् for बद्धम् R.

(उमे नाममुद्राक्षराण्यनुवाच्य परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—अल्लमस्मानन्यथा संभाव्य । राज्ञः परिग्रहोऽयम् ।

प्रियंवदा—तेण हि णारिहदि एदं अंगुलीभञ्च अंगुलीविभोञ्च ।

अज्जस्त वअणेणेव अणिरिणा णाम एसा । (किञ्चिद्विवृत्य) हठा सउंदर्ले मोइदा सि अणुअंपिणा अज्जेण अहवा महाराण । गच्छ द्वाणि । [तेन हि नाहत्येदङ्गुलीयकमङ्गुलीवियोगम् । आर्यस्य वधनैवानुषा नामैषा । हठा शकुन्तले मोचितास्यनुकम्पिनार्थेणाथवा महाराजेन । गच्छेदानीम् ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) जह अत्तणो पहविस्तं । (प्रका० शम् ।) का तुमं विसज्जिदव्यस्त रूपिदव्यस्त वा । [यथात्मनः प्रभविष्यामि ।....का त्वं विस्तष्टव्यस्य रोदव्यस्य वा ।]

राजा—(शकुन्तलां विलोक्य । आत्मगतम् ।) किं नु सलु यथा वयमस्यामेवमियमप्यस्मान्प्रति स्थात् । अथवा इच्छापकाशा मे प्रार्थना । कुतः ।

‘ वाचं न मिश्रयति यथपि मद्वचोमिः
कर्ण ददात्यमिमुखं भयि भाषमाणे ।

(Both reading the letters on the seal, look towards each other).

KING.—You need not think strangely of us ; it is a royal gift (—implying ‘ either to you or to me ’).

PRIYAM.—Then surely, this ring must not experience (lit :—does not deserve) separation from your finger. She is free from her debt by the very word of your Honour. (Turning a little aside) Dear Sakuntala, you have been freed by the compassionate gentleman or rather by His Majesty. You can go now.

SAK.—(To herself)—(Yes), if I were master of myself. (Loudly) Who are you to dismiss me or detain me ?

KING.—(Looking at Sakuntala, to himself)—May I hope that she feels respecting me as I feel respecting her ? Or, my desire does find scope. For, though she does not mingle her words

कामं न तिष्ठति मदाननसंमुखीयं
भूयिष्ठमन्यविषया न तु दृष्टिरस्याः ॥ ३० ॥

नेपथ्ये

भो भोस्तपस्विनः । संनिहितास्तपोवनसत्त्वरक्षायै भवत ।
प्रत्यासनः किल मृगयाविहारी पार्थिवो दुष्यन्तः ।
तुरगखुरहतस्तथा हि रेणु-
विटपविषक्तजलाद्र्वलक्षेषु ।
पतति परिणतारुणप्रकाशः
शब्दभसमूह इवाश्रमद्वमेषु ॥ ३१ ॥

अपि च ।

तीव्राघातप्रतिहततरुस्कन्धलमैकदन्तः^a
कोडाकृष्टवत्तिवल्यासङ्गसंजातपाशः^b ।

मूर्तो विघ्नस्तपस इव नो भिन्नसारङ्गयूथो
धर्मारण्यं प्रविशति गजः स्यन्दनालोकभीतः ॥ ३२ ॥

with mine, she turns her ear towards me, while I speak ; it is true that she does not stand with her face facing mine ; her sight however has scarcely anything else for its object, (lit :—has mostly not any other thing &c).

(BEHIND THE SCENE).

Ho ! Ye hermits ! Be here (present) for the protection of the animals of the penance forest. King Dushyanta amusing himself with the chase is reported to be near ; in consequence of which the dust raised (struck up) by the hoofs of horses, having the light of the evening sun descends like a swarm of locusts upon the trees of the hermitage, on the branches of which are suspended wet bark-garments (for drying).

Moreover, an elephant, frightened by the sight of the chariots enters the penance-wood, like an incarnate obstacle to our penance, having dispersed the herds of deer, with one of his tusks stuck in the branch of a tree, broken off with a mighty blow, and having a snare formed (round his body) by the coils of the creepers dragged along by his chest.

a ° तरः स्क° R, b O alone कोडाकृ° ; A F P प्रोडाकृ°; T has क्रीडाकृ°; the rest पादाकृ:

(सर्वाः कर्ण दत्त्वा किञ्चिदिव संभ्रान्ताः ।)

राजा—आत्मगतम् । अहो धिक् । पौरा अस्मदन्वेषिणस्तपो-
वनमुपरूप्तिनिति । भवतु । प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

अनशूया—अज्ज इमिणा आरण्णभवुत्तरेण पज्जाउल म्ह ।
अणुजाणाहि णो उडअगमणस्स । [आर्य अनेनारण्यकवृत्तान्तेन
पर्याकुलाः स्मः । अनुजानीहि न उठजगमनाय]

राजा—(ससम्भवम्) गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा
यथा न भविष्यति तथा प्रथतिष्यामहे

(सर्व उत्तिष्ठन्ति)

सख्यौ—अज्ज असंभाविदसङ्कारं भूओ वि पेक्खणिमित्तं
छज्जेमो अज्जं विणविदुं । [आर्य असंभावितसङ्कारं भूयोऽपि
प्रेक्खणिमित्तं छज्जावहे आर्य विज्ञापयितुम् ।]

राजा—मा मैवम् । दर्शनेनैव भवतीनां पुरस्कृतोऽस्मि ।

(All listen and are somewhat bewildered).

KING.—(To himself) Fie ! Fie ! The town-people looking
after us are disturbing the penance forest. Well, we will go back
for the present.

ANA.—Good sir, we are afraid on account of this report about
the forest (or about the wild beast). Please give us leave to go
to the hermitage.

KING.—(In haste) You may go ; we also will so exert ourselves that there will be no disturbance to the hermitage.

(All rise).

THE TWO FRIENDS—Noble sir, we are ashamed to request your Honour to pay a visit again, when reception has not been given to you.

शकुन्तला—(राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्ब्य सह सखीम्यां निष्कान्ता ।) ^a

राजा—मन्दैतसुक्योऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिका-
न्समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयेयम् । न खलु शक्तोमि शकुम्त-
लाब्यापारादात्मानं निर्वर्तयितम् । मम हि

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्तुतं चेतः । b

चीनांशुकमिव केतोः प्रतिवातं नीयमानस्य ॥ ३३ ॥

(निष्क्रान्तः सर्वे ।)

इति प्रथमोऽङ्कः

KING—Don't say so; don't. I am honoured by your very sight.

SAK.—(Looking at the king pretendedly delaying, exist with her friends).

KING—I am slackened in my eagerness to go to the city. Meanwhile, I will join my followers and make them encamp at no great distance from the penance forest. I am certainly unable to divert myself from occupying myself about Sakuntala; for, my body goes forward, (while) the mind not agreeing with it, flies backward, like the silken flag of a banner that is being borne against the wind.

(Exeunt all).

END OF ACT I.

er c 3 th . dir. N B and some others of the
live the following speech अन्साए आहिनवक्षा-

O tic it in the magin. In the same

A दि सिंघदरं। आरता अथा गोदमी
—६। यमेण विअलम्हु

पञ्चायामः । ३०-
I. D असंस्थितम् F.P.

अथ द्वितीयोऽक्षः ।

(ततः प्रविशति विष्णो विदूषकः ।)

विदूषकः—(निःश्वस्य ।) भो हदो म्हिः^a एदस्स मिअआसी-
स्स रण्णो वअस्समावेण । अञ्च भिओ अञ्च वराहो अञ्च सदूलो
वि मज्जणे वि गिम्हविरच्छाभासु वणराईसु आहिष्ठीभदि ।
पचसंकरकसाआणि कदुण्हाणि गिरिणाईजलाणि पीभंति । अणि-
अदवेळं सुलमंसभूइट्टो आहारो अण्हीभदि । तुरगाणुधावणकंडि-
दसंधिणो रत्ति वि णिकामं सइदव्यं णत्पिः^b । तदो महंते एव पवूसे
दासीएपुत्तेहि सउणिलुदपृहिं वणगगहणकोळाहणेण पटिबोधिदो म्हिः^c ।
एत्तिएण वि पीढा ण णिकमदि । तदो गंरस्स उवरि पिडिआ सं-
मुच्छाद^d । हिओ किल अम्हेसु ओहीणेसु तत्त्वहोदो मिअआणुसारेण अस्स-
मपदं पविद्वस्य तावसकण्णआ सउंदला णाम मम अघण्णदाए दंसिदा ।
संपदं णभरगमणस्स कहं वि ण करेदि । अज्ज वि तस्स तं एव चित

ACT II.

(Then enter the dejected vidushaka).

VID.—(Sighing)—Oh ! I am undone by being an associate of this king addicted to the chase. With cries of 'there's a deer, there a boar, there a tiger ! ', we have been roving even at midday, through the wild groves, where the shade of the trees is scanty in (this) hot season. We have been drinking of the lukewarm waters of the mountain-streams, embittered by being filled with leaves (shed by the trees). At irregular hours we have been eating food which chiefly consists of flesh roasted on spits. Even at night, I am not able to sleep soundly, having my joints bruised by riding after him. Then at the earliest dawn, I am roused with the noise of taking the forest, by those whore-sons, the Fowlers. With all this, the trouble is not over. Then a pimple has grown upon the boil ; since, yesterday while we were left behind, His Majesty hap-

^a भो दिः for भो हदो म्हि� N R; दिः is rendered दिष्टम् in N. and रहम् in R. ^a For कंडिद OS read कंडुहिद. ^b वणगह A; वणगमण F P. ^c पिडिआ N; विष्णोदणो for it in F P.

अंतस्स अक्खीमु पभादं आसि । का गदी । जाव णं किदाचार-
परिकम्भाणं पेक्खामिः । (परिकम्भावलोक्य च ।) एसो वाणास-
णहत्याहिं जवणीहिं वणपुष्फमालाधारिणीहिं पडिबुदो इदो एव
आअच्छदि पिअवअस्सो । होदु । अंगभंगविअलो विअ भविभ
चिट्ठिसं । जइ एवं वि णाम विस्सभं लहेअं । (दण्डकाष्ठम-
वलम्ब्य स्थितः ।) [.... मो हतोऽमि एतस्य मृगयाशीलस्य राज्ञो
वयस्यभावेन अयं मृगोऽयं वराहोऽयं शार्दूल इति मध्याह्नेऽपि ग्रीष्म-
विरलपादपच्छायामु बनराजिष्वाहिङ्यते । पत्रसंकरकपायाणि कदुष्णानि
गिरिनदीजलानि पीयन्ते । अनियतवेलं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारोऽश्यते ।
तुरगानुधावनकण्डतसंवे रात्रिमपि निकामं शयितव्यं नास्ति ततो मह-
त्येव प्रत्युषे दास्याः पुत्रैः शकुनिलुब्धकैर्वनग्रहणकोलाहलेन प्रतिबोधि-
तोऽस्मि । इयतापि पीदा न निष्कामति । ततो गण्डायोपरि विटिका सं-
वृत्ता । ह्यः किलास्मास्वहीनेषु तत्रभवतो मृगयानुसारेणाश्रमपदं प्रविष्टस्य
तापसकन्यका शकुन्तला नाम ममाधन्यतया दर्शिता । सांप्रतं नगरगमनस्य
कथामपि न करेति । अद्यापि तस्य तामेव चिन्तयतोऽक्षणोः प्रभात-
मासीत् । का गतिः । यावदेनं कृताचारपरिकर्माणं पश्यामि । .... एष
वाणासनहस्ताभिर्यवनीभिर्वनपुष्फमालाधारिणीमिः परिवृत इति एवाग-
च्छति प्रियवयस्यः । भवतु । अङ्गमङ्गविकल इव भूत्वा स्थास्यामि ।
यद्यवमपि नाम विश्रमं लभेय । ....]

pening to enter the seat of a hermitage, in persuit of the chase, my misfortune showed him a hermit girl named Sákuntalā. Now he does not even make mention of going to the city. To-day too as he was thinking of the same girl, his eyes saw the day dawn.—What help is there ? I'll meanwhile pay him a visit (now that) his usual decorations must have been finished (lit:—him whose usual &c)—(Walks round and looks)—There is my dear friend coming just hither, surrounded by Yavana women, with bows in their hands, wearing garlands of wild-flowers.—Well, I'll stand being, as it were, crippled by the breaking of the members of the body, if, in this way at least, I might get relief. (Stands leaning on his wooden staff).

a परिकम्भं T A R N (but N has °कम्भिं in संस्कृत like G).

(ततः प्रविशति यथानिर्देष्टपरिवारो राजा ।)

राजा—(आत्मगतम्)^a

कांम प्रिया न सुलभा मनस्तु तद्वावदश्चनाश्चामि^b ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

स्मितं कृत्वा । एवमात्माभिप्रायसंभावितेष्टजनचित्तवृत्तिः प्रार्थयिता
विद्वन्व्यते ।

स्त्रिगंध वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत्प्रेरयन्त्या तथा

यातं यच्च नितम्बयोर्गुरुतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इत्युपरुदया यदपि सा सासूयमुक्ता सखी

सर्वं तत्किळ मत्परायणमहो कामी स्वतां पश्यति ॥ २ ॥

विदूषकः—(तथास्थित एव ।) मो वअस्स ण मे हत्याआ
वसरंति । ता वाआमेत्तएण जआवीआसि^a । [मो वयस्य न मे हस्त-
पादं वसरते । तद्वारुमानेण जाप्यसे ।]

[Then enter the King having a retinue as described (above)].

KING—True, the beloved lady is not easy to gain ; but the mind feels comforted by having observed her feelings. Even though love may not have its object realised, a longing on the part of both causes pleasure. (Smiling) Thus is the lover mortified in as much as he imagines the feelings of the maiden (lit :—person) he loves, in accordance with his own bent of mind.

That she looked tenderly, although casting her eyes in another direction, that she stepped as it were with dalliance when she walked slowly on account of the weight of the hips, and that when stopped (by her friend) with the words ‘ Do not go ’, she addressed her angrily ; all that had sole reference to me ! O ! How the lover looks upon (things) as referring to himself !

VIDU.—(Standing in the same manner) O friend ! my arms and legs do not go forward. So, with words only I invoke victory on you.

^a N R om. आत्मगतम्. ^b ऋचनायामि R S.

^a जीवावहस्यं R and the rest of its class, rendered mostly by जापविद्यामि but by जीवविद्यामि in U.

राजा—(सस्मितम्) कुतोऽयं गात्रोपचातः ।

विदूषक—कुदो किल सअं अच्छी आउलीकरिअ अस्मुकारणं पुच्छसि । [कुतः किल स्वयमक्ष्याकुलीकृत्याश्रुकारणं पृच्छसि ।]

राजा—न खश्वगच्छामि ।

विदूषकः—भो वअस्स जं वेदसो खुजलीळं विडम्बेदि तं किं अत्तणो पहावेण णं णईवेअस्स । [भो वयस्य यद्वेतसः कुबलीळां विडम्बयति तल्किमात्मनः प्रभावेण ननु नदीवेगस्य ।]

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

विदूषकः—मम वि भवं । [ममापि भवान् ।]

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—एवं राअकज्ञाणि उज्जिभ एआरिसे आउलप्पदेसे बणचरवृत्तिणा तुए होदव्वं । जं सच्चं पच्चहं सावदसमुच्छारणेहि संखोहिअसंधिवंधाणं मम गत्ताणं अणीसो म्हि संवृत्तो । ता पसाद-इसं विसज्जिदुं मं एकाहं वि दाव विसमिदुं । [एवं राजकार्याण्यु-जिज्ञत्वैतादश आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यम् । यत्सत्यं प्रत्यहं श्वापदसमुत्सारणैः संक्षोभितसंधिवंधानां मम गात्राणामनीशोऽस्मि संवृत्तः । तत्प्रासादायेष्यामि विसर्जयितुं मामेकाहमपि तावद्विश्रमितुम् ।]

KING—(With a smile) Whence came this paralsyis to your body ?

VIDU.—How indeed, having pained the eye yourself, do you ask the cause of tears ?

KING—I surely do not understand (you).

VIDU.—O friend ! That the cane imitates the action of a hunch-back—Does it do so by virtue of its own power or on account of the force of the stream ?

KING—The force of the stream is the cause in that case.

VIDU.—In mine too, you.

KING—How ?

VIDU.—That you should thus neglect your kingly duties and lead the life of a forester in such a dreary place ! To tell you the truth, I have come to be no (longer) master of my limbs, the joint-tethers of which have been chafed by daily pursuits of the beasts of chase. I therefore beg you the favour to give me leave to rest (myself) at least for one day.

राजा—(आत्मगतम् ।) अयं वैवमाह । ममापि काश्यपसु-
तामनुस्मृत्य मृगयाविकृतं चेतः कुतः ।
न नमयितुमाधिज्यमस्मि शक्तो
घनुरिदमाहितसायकं मृगेषु ।
सहवसतिमुपेत्य यैः प्रियायाः

कृत इव मुख्यविलोकितोपदेशः ॥ ३ ॥

विदूषकः—(राजा मुखं विलोक्य ।) अत्तमवं किं वि हिअ-
करिआ मंतेदि । अरणे मए रुदिअं ^a । [अन्नमवान्किमपि हृदये कृ
त्वा मन्त्रयते । अरणे मया रुदितम् ।]

राजा—(सस्मितम् ।) किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मुहूर्दाक्यमि-
ति स्थितोऽस्मि ।

विदूषकः—चिरं जीभ । (गन्तुमिच्छति ।) [चिरं जीव । ....]

राजा—तिष्ठ । सावधेषं मे वचः ।

विदूषकः—आणवेदु भवं । [आज्ञापयतु भवान् ।]

राजा—विश्रान्तेन भवता ममान्यस्मिन्नायासे कर्मणि सहायेन
भवितव्यम् ।

KING—(To himself) He too speaks thus. My mind also has grown weary of the chase, thinking of Kāshyapa's daughter ; for I am not able to bend, this strung bow, having the arrow fixed on it, against the deer which having come to dwell in the company of my beloved, have as it were given her instruction in lovely glances.

VIDU.—(Looking at the king's face) Your Majesty has been thinking of something with yourself, [lit :—consulting (yourself about something) having thought of it in your mind] ; I have been crying in a desert.

KING—(With a smile) What else ? I am at a stop since my friend's word cannot be transgressed.

VIDU.—Live long ! (Wishes to go).

KING—Wait, I have yet to say something (lit :—my speech has a part remaining).

VIDU.—Your Majesty may command.

KING—When you have enjoyed rest, you will be my help-mate in another matter involving no trouble.

a NR add °आस्मि (आसीत्) after रुदिअं. a वादिआए R.

विदूषकः—किं मोदअखजि भाए । [किं मोदकसादिकायाम् ।]
राजा—यत्र वक्ष्यामि ।

विदूषकः—गहिदो खणो । [गृहीतः क्षणः ।]
राजा—कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

दौवारिकः—(प्रणम्य ।) आणवेदु भट्टा । [आज्ञापयतु भर्ता ।]
राजा—रैवतक सेनापतिस्तावदाहूयताम् ।

दौवारिकः—तह [तथा] (निष्कम्य सेनापतिना सह प्रविश्य ।) एसो अण्णावअणुकण्ठो भट्टा इदो दिण्णिदिट्टी एव चिट्टदि । उवसप्पदु अज्जो । [एष आज्ञावचनोत्कण्ठो भर्तेतो दत्तद्वाष्टिरेव तिष्ठति । उपसर्पत्वार्यः ।]

सेनापतिः—(राजानमवलोक्य ।) दृष्टदोषापि स्वाभिनि मृगया केवलं गुणायैव संवृत्ताः । तथा हि देवः

अनवरतधनुज्यास्फालनकूरपूर्व
रविकिरणसाहिष्णु स्वेदलेशैरभिन्नम् ।

अपचितगपि गात्रं व्यायतत्वादलक्षयं
गिरिचर इति नागः प्राणसारं चिभर्ति ॥ ४ ॥

VIDU.—Is it in eating sweetmeats ?

KING.—Where I will say.

VIDU.—I have pledged my word.

KING.—Who is there ?

(Enter Door-keeper).

DOOR-K.—(Bowing) May Your Majesty command.

KING.—Raivataka please call the Commander.

DOOR-K.—Yes. (Exit and enter with the Commander)

There is His Majesty anxious to give a word of command, with his sight cast in this same direction. Your Honour will approach (him).

Com.—(Looking at the king) The chase has only had a virtuous effect on his Majesty, though it is known to have evil effects ; for his Majesty, like an elephant living among mountains, possesses a body, having strength (itself) as its essence, the front

a गुण एव संवृत्तः O; मृगयाविहारः केवलं सगुणः संवृत्तः T; गुण एव संवृत्ता R.

(उपेत) जयतु स्वामी । गृहीतश्चापदमरण्यम् । किमयापि स्थीयते ।

राजा—सेनापते भग्नोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माघव्येन^a ।

सेनापतिः—(जनान्तिकम्) सखे स्थिरप्रतिज्ञो भव । अहं तावस्वा-
मिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलपत्वेष वैधेयः । ननु प्रभुरेव
निर्दर्शनम् ।

मेदश्छेदकृशोदरं लघु मवत्युत्थानयोग्यं वपुः

सत्त्वानामपि लक्ष्यते विकृतिपश्चितं भयक्रोधयोः ।

उत्कर्षः स च घन्विनां यदिष्वः सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथ्या हि व्यसनं वर्दन्ति मृगयामीढभिनोदः कृतः ॥ ९ ॥

विदूषकः—(सरोषम्) अत्तमवं पाकिद्दि आपणो । तुमं दाव अद्वीदो
अद्वी आहिंडंतो जरणासिआलोलुवस्स जिणारिच्छस्स कस्स वि मुहे

of which is hardened by incessantly stretching the bow-string, which is able to endure the sun's rays, which (i. e. whose skin) is unbroken (not run through) by the least particles of perspiration, which though grown thin is not observed (to be so) on account of being thoroughly developed.—(Approaching) —May Your Majesty be victorious! The beasts have been hemmed in in the forest (lit.—the forest has its beasts hemmed in). Why does my Lord yet delay ?

KING—Commander, I am made void of energy (I have my spirit damped) by Madhvya disapproving of the chase.

Com.—(Aside) Friend, be firm in your assertions. I will meanwhile follow the bent of His Majesty's mind. (Aloud) Let the fool babble. Your Majesty's self is an instance here. With the belly made thin by the reduction of fat, the body being light, becomes fit for exertion (easy movement) ; the spirit of the beasts too is observed as altered under fear and rage ; and that is the glory of archers when the arrows are successful on the moving mark ; falsely indeed do they call hunting a vice. From what can one find amusement like this ?

VIDU.—(Angrily) His Majesty has come to himself (lit. his

a भंडोत्साहः N R. माघव्येन B U D S; माघव्येन T R.; माघव्येन
G N C E I.

पदिस्ससि । [अत्रमवान्प्रकृतिमापनः । त्वं तावदट्टीतोऽट्टीमाहिष्ठ-
मानो नरनासिकालोलुपस्य जीर्णक्षस्य कस्यापि मुखे पातिष्यासि ।]

राजा—भद्र सेनापते आश्रमसंनिकृष्टे स्थिताः स्मः । अतस्ते वचो
नाभिनन्दामि । अद्य तावत् ।

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गमुहुस्तादितं
छायाचद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यस्यतु ।
विश्रवं क्रियतां वराहतिभिर्मुस्ताक्षतिः पश्वले
विश्रामं लभतामिदं च शिथिलज्यावन्धमस्मद्धनुः ॥ ६ ॥

सेनापतिः—यत्प्रभविष्णवे रोचते ।
राजा—तेन हि निर्वत्य पूर्वगतान्वनग्राहिणः । यथा च न मे सै-
निकास्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्धव्याः । पश्य ।

शमप्रधानेषु तपोधनेषु
गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः ।
स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्ता-
स्तदन्यतेजोऽभिभवाद्रमन्ति ॥ ७ ॥

natural state). You may meantime rove from forest to forest and fall into the mouth of some old bear longing for a man's nose.

KING.—Good Commander ! We are in the neighbourhood of the hermitage. Hence I do not approve of your words ; please let the buffaloes enter the water of the tanks repeatedly splashed with their horns; let the herd of deer, forming groups under the shade, busy itself in rumination ; let the herds of boars be engaged in digging up the Musta-grass in the pool and let this bow of ours with the knot of its string unloosed enjoy repose.

COM.—As it pleases Your Majesty.

KING.—So then, call back the beaters of the forest (strictly :—those who surround the hunting circle) who have gone ahead ; and let my soldiers be warned, so that they might not disturb the forest of penance. See (remember) that in the hermits (lit :—persons whose wealth is penance) in whom forbearance is the foremost quality, there lies concealed a fiery principle whose nature it is to burn ; they put forth that, when provoked by another (opposing) fiery essence, like the sun-stones that (originally) are harmless (or agreeable) to the touch.

सेनापतिः—यदाज्ञापयाति स्त्रामी ।

विदूषकः—गच्छ संपदं दासीएउत्त । धंसिदो दे उच्छाहवृत्तन्तो
[गच्छ साम्प्रतं दास्याःपुत्र । ध्वंसितस्त उत्साहवृत्तान्तः ।]

(निष्क्रान्तः सेनापतिः ।)

राजा—(परिजनं विलोक्य) अपनयन्तु भवत्यो मृगयावेशम् । रै-
तक त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

परिजनः—जं देवो आणवेदि । (निष्क्रान्तः ।) [यदेव आज्ञा-
पयति ।]

विदूषकः—कदं भवदा गिम्मचित्तभं । संपदं एदर्सिं पादवच्छा-
आए अविरल्लदाविदाणसणाषे आसणे गिसीददु भवं जाव अहं वि सु-
हासीणो होमिः । [कृतं भवता निर्भक्षिकम् । सांप्रतमेतरिमन्पादपच्छा-
यायामविरल्लतावितानसनाथ आसने निषीदतु भवान् यावदहमपि सु-
खासीनो भवामि ।]

राजा—गच्छाग्रतः ।

विदूषकः—एदु भवं । [एतु भवान् ।]

Com.—As your Majesty commands.

VIDU.—Avant now you whore-son. All that tale of yours for
exciting (His Majesty) is balked.

(EXIT COMMANDER).

KING—(Looking at the attendants) Please put off the hunt-
ing-dress. Raivatka, you too look to your own duty.

ATTENDANTS—As your Majesty commands. (Exeunt).

VIDU.—You have driven off every fly (lit. You have made
the place free from flies i. e. there is none now to interrupt us
here). Now Your Majesty will sit on this seat graced with a
canopy of densely interwoven creepers, in this shade of trees; while
I too will sit at ease.

KING—Lead the way (go forward).

VIDU.—This way your Majesty.

a एदर्सि is translated as एतस्य by most copies ; but
एतरिमन् by P this same gender being given by G N
and F.

(उभौ परिकस्योपविष्टौ)

राजा—माधव्य अनवासचक्षुःफलोऽसि । येन त्वया दर्शनीयं न दृष्टम् ।

विदूषकः—एं भवं अगदो मे बढ़दि । [ननु भवानग्रतो मे वर्तते ।]

राजा—सर्वः कान्तमात्मीयं पश्यति^a । अहं तु तामेवाश्रमलङ्घामभूतां शकुन्तलामविकृत्य ब्रवीमि ।

विदूषकः—(स्वगतम्) होड़ । से अवसरण दाइस्सं ।—(प्रकाशम्) भो वअस्स जदा दाव सा तावसकण्णआ अप्पत्थणीआ ता किं ताए दिढ़ाए । b [भवतु । अस्यावसरं न दास्यामि ।.... भो वयस्य यदा तावत्सा तापसकन्यकाप्रार्थनीया तत्किं तथा दृष्टया ।]

राजा—धिङ्गमूर्ख ।

निवासितनिमेषाभिनेत्रपक्षिभिरुन्मुखः ।

नवामिन्दुकलां लोकः केन भावेन पश्यति ॥ < ॥

सखे न परिहर्ये वस्तुनि पौरवाणां मनः प्रवर्तते ।

(BOTH WALK ROUND AND SIT).

KINA—Madhvaya, you have not gained the fruit of your sight since you have not seen what is charming to the sight.

VIDU.—Are you not already before me !

KING—Every one thinks what belongs to oneself as beautiful. I however speak only with reference to that Shakuntala who is the ornament of the hermitage.

VIDU.—(To himself) Well; I will not allow him time (to continue his reverie). (Aloud) O friend ! If she is a hermit's daughter, then pray, what is the use of seeing her !

KING—Fie ! fool ! With what feeling do people, with faces turned upwards, look upon the new light of the moon, with the rows of their eyes ceasing to wink ? Friend, the mind of the descendants of Puru will never incline to a forbidden object. That daughter of the sage's is said to be the offspring of a celestial nymph, abandoned

a आत्मानं for आत्मीयं R A F P D. U corrects आत्मानं into आत्मीयम्. b भो वअस्स दे तावसकण्णआ अङ्गभत्थणीआ दीसदि O R S T. But O marginally notices the text.

सुरयुवतिसंभवं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिताधिगतम् ।

अर्कस्योपरि शिथिलं द्युतमिव नवमालिकाकुमुमम् ॥ ९ ॥

विदूषकः—(विहस्य) जह कस्स वि पिण्डखज्जरोहें उब्बोजिदस्स
तिंतिलीए अहिलासो भवे तह इत्यिआरभणपरि भाविणो भवदो इमं
अब्मत्यणा । a [यथा कस्यापि पिण्डखज्जरौद्वेजितस्य तिनिष्याम-
भिलाषो भवेत् तथा श्रीरत्नं परिमाविनो भवत इयमभ्यर्थना ।]

राजा—तावदेनां न जानासि येन त्वमेवमवादीः । b

विदूषकः—तं क्व रमणिञ्जं जं भवदो वि विभवं उप्पादेदि ।
[तत्खलु रमणीयं यद्वतोऽपि विस्मयमुत्पादयति ।]

राजा—वयस्य किं बहुना ।

चित्रे निवेश्य परिकाल्पितसत्त्वयोगाच

रूपोच्येन मनसा विधिना कृता तु ।

श्रीरत्नसूष्टिरपरा प्रतिभाति सा मे

वातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुश्च तस्याः ॥ १० ॥

(by her) and found (by him), like a flower of the Navamālikā,
that being loosened has dropped on an Arka-tree.

VIDU.—(Laughing) As one having lost relish for dates might
have a desire for tamarind, just so is this desire of yours setting
aside the beautiful ladies of your harem.

KING.—You of course do not know her, hence you said so.

VIDU.—That must certainly be attractive that excites wonder
even in you (inspires even you with admiration).

KING.—Friend, why say much ! May she have been endowed
by the Creator with life, having first drawn her in a picture ? Or
may she have been formed (fashioned) by him by the mind from
a collection of the beauty (of the universe) ? Remembering the All-
powerfulness of the Creator and the form of that lady, she appears
to me a different creation altogether (an extraordinary creation)
of a jewel among women (the most beautiful of women).

a अंतेडर before इतिब्या N O F P, but अंदेश्वर'8 अवा
does not give it. b P N R न तावदेनां पश्यसि भेनेवमवादीः
(P येन त्वमेववादी). c F P वित्ते निवे-स्तिपतसर्वयोगान्.

विदूषकः—जह एवं पच्चादेसो दार्जि रूबवदीणं । [यथेवं प्रत्यादेशा इदानीं रूपवतीनाम् ।]

राजा:—इदं च मे मनसि वर्तते ।

अनाधातं पुष्पं किसलयमलूनं कररहै—

रनाविंद्रं रत्नं मधु नवमनास्त्रादितरसम् ।

अखण्डं पुष्प्यानां फलमिव च तद्रूपमनवं ।

न जाने भोक्तारं कमिह समुपस्थास्यति विधिः ॥ ११ ॥

विदूषकः—तेण हि लघु परित्ताभद्रु भवं । मा कस्स वि तवस्सिनो इङ्गुदीतैलचिकणसीसस्स आरण्यभस्स हत्ये पद्मसादि । [तेन हि लघु परित्तायतां भवान् । मा कस्यापि तपस्विन इङ्गुदीतैलचिकणशीर्षस्यारण्यकस्य हस्ते पतिष्ठ्यति ।]

राजा—परवती खलु तत्रभवती । न च संनिहितोऽत्र गुरुजनः ।

विदूषकः—अध भवन्तं अन्तरेण कीदिसो से दिद्विराओ । [अथ भवन्तमन्तरेण कीदशोऽस्या दृष्टिरागः ।]

VIDU.—If so, ladies of beauty are now cast in the back-ground.

KING—And it further comes to my mind, that her faultless form is like a flower not (yet) smelled (by any one) ; like a young leaf not (yet) plucked by the nails ; like a precious stone (or pearl) not (yet) perforated ; like fresh honey (or wine) whose flavour is not (yet) tasted, or like the fruit of meritorious deeds that is uninterrupted (i. e. never disturbed in its continuity, and thus free from any fault all the while it lasts) ; I do not know whom fortune will approach here (in this case) as the enjoyer.

VIDU.—Then, then, let your Majesty help at once ! Let her not fall into the hands of some hermit of the forest having the head greasy with the oil of ' Ingudi '.

KING—The lady is certainly not master of herself ; neither is her father present here.

VIDU.—Well, regarding yourself what kind of feeling was observed in her eyes ?

a A F P om. जह एवं ; सब्बधा पच्चादेसो करु सा रु O T om.
दार्जि. b A F P भुवि for विधिः .c °त्ताभद्रु ण भवं B D S N.

राजा—निसर्गदेवाप्रगङ्गस्तपस्विकन्यामनः । तथापि तु

अभिमुखे मयि संहृतमीक्षितं
हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरत्सत्या

न विवृतो मदनो न च संवृतः ॥ १२ ॥

विदूषकः—किंणु कसु सा दिघमेत्तस्स तुह अङ्कं आरोहदि ।
[किं तु खलु सा दृष्टमात्रस्य तवाङ्कमारोहति ।]

राजा—सर्वीम्यां मिथःप्रस्थाने पुनः शालीनतयापि मयि भूयि-
ष्ठमाविष्कृतो भावस्त्रभवत्या । a तथा हि ।

दर्माङ्कुरेण चरणः क्षत इत्यकाण्डे

तन्वी रथिता कतिचिदेव पदानि गत्वा ।

आसीद्विवृत्तवदना च विमोचयन्ती

शास्त्रासु वस्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १३ ॥

विदूषकः—तेण हि गृहीतपाहेभो होहि । किदं तुए उववर्णं
तवोवर्णं त्ति पेक्खामि । [तेन हि गृहीतपायेयो भव । कृतं त्वयोप-
वनं तपोवनमिति पश्यामि ।]

KING—Daughters of hermits are shy by very nature. But still her sight was withdrawn (from me only) when I turned my face towards her ; she would smile so (as to show) that the smile was caused by something else ; thus, love, having its action checked by modesty, was neither laid bare nor concealed by her.

VIDU.—Do you mean she would seat herself in your lap as soon as you were seen ?

KING—Again in going along with her friends, she laid bare her feeling, almost fully though with bashfulness ; for, having gone only a few steps, the slender (beautiful) lady, stopped suddenly saying her foot was pricked by the point (lit. sprout) of the Darbha grass ; and she stood with the face turned back towards me, seemingly freeing her bark-garment, though it was not entangled in (caught by) the branches of the shrubs.

VIDU.—Then be provided with provisions for the way (journey ; i.e. be prepared to start on the enterprise of winning her hand.) I see you have turned the forest of penance into a pleasure-garden.

राजा:—सखे तपस्विभिः कैश्चित्परिज्ञातोऽस्मि । चिन्तय ताव-
त्केनापदेशेन पुनरप्याश्रमपदं गच्छामः^a ।

विदूषकः—को अवरो अवदेसो । यं भवं राखा । [कोऽपरोऽप
देशः । ननु भवान् राजा ।]

राजा—ततः किम् ।

विदूषकः—णीवारच्छद्धमाभं तावसा अम्हाणं उवहरन्तु त्ति^b ।
[नीवारषष्ठमागं तापसा अस्माकमुपहरन्त्वति ।]

राजा—मूर्ख अन्यद्वागधेयमेतेषां रक्षणे निपतति यद्रत्नराशीनपि
विहायाभिनन्द्यम् । पश्य

यदुच्छिष्टति वर्णेभ्यो नृपाणां क्षयि तत्कलम् ।

तपःषङ्खमागमक्षम्यं ददत्यारण्यका हि नः ॥ १४ ॥

(नेपथ्ये)

हन्त सिद्धार्थौ स्वः ।

राजा:—(कर्ण दत्त्वा) अये धरिप्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भवितव्यम् ।

KING.—Friend, I am known (to be here) by some of the hermits; please find out with what pretext we can again go to the hermitage.

VIDU.—What other pretext? Why? You are the king.

KING.—What then?

VIDU.—Say that the hermits should pay your sixth portion of wild-rice.

KING.—Fool! Another portion comes (to our hands) by protecting them which is to be greeted in preference to (lit. leaving aside) heaps of jewels. Behold, that income of kings, which is raised from the (different) classes (in the kingdom), is perishable; while the foresters confer on us one-sixth of (their) penance, which will never perish.

(Behind the scene).

Joy! Joy! Our object is accomplished.

KING.—(Listening) Of a grave calm voice, they seem to be hermits.

^a केनापदेशेन सकृदप्याश्रमे वसामः R. b N R om. तावसा; आरण्य
का । for it; A सामी उवहरन्तु for तावसा उवहरन्तु.

(प्रविश्य)

दौषारिकः—जेदु जेदु भट्ठा । एदे दुवे इसिकुमारआ पडिहार-
भूर्भु उवद्विदा । [जयतु नयतु भर्ता । एतौ हौ ऋषिकुमारौ प्रती-
हारभूमिमुपस्थितौ ।]

राजाः—तेन द्युविलभितं प्रवेशय तौ ।

दौषारिकः—एसो पवेसेमि । (निष्क्रम्य ऋषिकुमाराम्यां
सह प्रविश्य) इदो इदो भवत्वंता । एष प्रवेशयामि । ....इत
इतो भगवन्तौ ।]

(उभौ राजनं विलोकयतः ।)

प्रथमः—अहो दीसिमतोऽपि विधसनयितास्य वपुषः । अथवोपप
जमेतद्विभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुतः ^a ।

अध्याकान्ता वसतिरमुनाप्यश्रमे सर्वभोग्ये

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं संचिनोति ।

अस्यापि चां स्पृशति विशिनश्चारणद्वंद्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूर्वः ॥ १९ ॥

(Enter Door-keeper).

Door-k.—May Your Majesty be victorious, there have arrived
two young hermits at the door-keeper's post.

KING—Then, then, bring them in without delay.

Door-k.—Here I do. (Exit and re-enter with two young
hermits) this way, this way, divine sirs !

(Both look at the king).

FIRST.—O wonder ! Though possessed of splendour his person
has the quality of inspiring confidence. Or rather, that is natural
in the king who is little else than a hermit. For he too has
taken up his residence in an order of life where all find support
(just as hermits resort to residence in a hermitage open for en-
joyment to all—who come as guests) ; he also day by day treasures
up merit by means of protection (just as hermits accumulate
merit by the protection of the world) ; of him, too, who
has controlled his passions, the holy title of ' Hermit,'
only preceded by (the attribute) ' Royal ', repeatedly reaches
heaven being praised by the couples of chāranas (celestial bards),
(just as the title of ' hermit ' belonging to hermits themselves is
sung everywhere by every one).

a All but A F P N अथवा उपप्रमेतदस्मिन्नृष्टपे राजनि.

द्वितीयः—गौतम अयं स बलभित्सखो दुष्यन्तः ।
 प्रथमः—अथ किम् ।
 द्वितीयः—तेन हि
 नैतच्चित्रं यदयमुदधिश्यामसीमां धरित्री-
 मेकः कृत्स्नां नगरपरिव्रांशुवाहूमुनक्ति ।
 आशंसन्ते सुरसमितयो बद्धवैरा हि दैत्यै-
 रस्याधिज्ये धनुषि विनयं पौरुहूते च वज्रः ॥ १६ ॥ —
 उभौ—(उपगम्य) विजयस्व राजन् ।
 राजा—(आसनादृत्याय) अभिवादये भवन्तौ ।
 उभौ—स्वस्ति भवते (फलान्युपहरतः ।)
 राजा—(सप्रणामं परिगृह्ण) आज्ञां श्रोतुमिच्छामि ।
 उभौ—विदितो वानाश्रमवासिनामिहस्यः । तेनभवन्तं प्रार्थयन्तेः^b

SECOND—Gautama ! Is this that Dushyanta, the friend of Indra ?

FIRST—Yes.

SECOND—Then surely, it is not wonderful (there is no wonder) that single as he is, with arms as long (and big) as the bars of city-gates, he reigns over the whole earth the boundaries of which are dark on account of the oceans ; for the hosts of the gods bearing hostility to the demons hope for victory, (depending) on his strung bow and on Indra's thunder-bolt !

BOTH (Approaching) May you be victorious, O king !

KING—(Rising from his seat) I salute you.

BOTH—Hail to thee ! (They present fruit).

KING—(Accepting with a bow) I wish to know (your) order.

BOTH—The inhabitants of the hermitage know Your Majesty to be here; they, therefore, request you.

a All but A N F P आशंसते सुरयुवतयो बद्धवैरा &c, while A alone has सुरसमितयः, N F P समितिषु सुराः ; O लक्ष्मीगाः for बद्धवैराः; T corrects बद्धवैरा: by त्यक्तभीगाः. b आश्रमसदा मि० R N. F P विदितो भवनिहस्यस्तपास्विभिः । तेन भवतमभ्यर्थयते F (न्यांति).

राजा—किमाज्ञापयन्ति ।

उमौ—तत्रभवतः कप्यस्य महेरसांनिध्याद्रक्षांसि न इष्टिविन्नमु
स्पादयन्ति^a । तत्कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाधीकियतामा-
श्रम इति ।

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

विदूषकः—(अपवार्य) एसा दाणि अणुऊळा ते अङ्गभयणा^b ।
[एषेदानीमनुकूला तेऽस्यर्थना ।]

राजा—रैवतक मद्वचनादुच्यतां सारथिः सवाणकार्युकं रथमु-
स्थापयेति ।^c

दौवारिकः—जं देवो आणवेदि । (निष्क्रान्तः) [यदेव
आज्ञापयति । ....]

उमौ—(सहर्षम्)

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपभाभयसत्त्वेषु दीक्षिताः स्वलु पौरवाः ॥ १७ ॥

KING—What do they command ?

BOTH—On account of the absence of the great sage, the rever-
ed Kanva, evil spirits create obstacles to our sacrifice ; you will
therefore be pleased to make the hermitage possessed of a protector
(by staying here) for a few nights, accompanied by your
charioteer.

KING—I am obliged.

VIDU.—(Aside to the king) Now here is a request favourable
to you.

KING—Raivataka, ask the Charioteer in my name to have
the chariot brought with bow and arrows.

DOOR-K.—As your Majesty commands. (Exit).

BOTH—(With joy) Quite worthy is it of you who do your
duty like your ancestors. The descendants of Puru have surely
initiated themselves into the sacrifices of giving freedom from fear
to the distressed !

^a A P तपो for इषि. ^b A F P अबै दाणि दे अणुऊळो गळह-
त्तो. ^c All but A P O S स्मितं छत्या as a st. dir. before
३३०

राजा—गच्छतां पुरो भवन्तौ । अहमप्यनुपदमागत एव ।^a

उम्मी—विजयस्व । (निष्कान्तौ ।)

राजा—माधव्य अप्यस्ति शकुन्तलादर्शने कुतूहलम् ।

विदूषकः—पढमे सपरिवाहं आसि । दाणि रक्खसवुत्तेण विदू
वि णावसेसिदो । [प्रथमं सपरिवाहमासीत् । इदानीं राक्षसवृत्तान्तेन
विन्दुरपि नावशेषितः ।]

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

विदूषकः—एसो रक्खसादो रक्खिदो म्हि ।^b [एष राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि
(प्रविश्य)

दौवारिकः—सजो रथो भट्टिणो विजअप्पत्थाणं अवेक्खदि ।
एस उण णअरादो देवीणं आणत्तिहरओ करभओ आअदो । [सजो
रथो भर्तुविजयप्रस्थानमपेक्षते । एष पुनर्नगरादेवीनामाज्ञातिहरः कर-
भक आगतः ।]

राजा—(सादरम्) किमंबाभिः प्रेषितः ।

दौवारिकः—अह इं । [अथ किम् ।]

KING—You may go forward. I too am coming just after you.

BOTH—May you be victorious ! (Exeunt).

KING—Madhvya, have you the curiosity to see Sakuntalā ?

VIDU.—It was over-flowing at first (or, it was already run-
ning down i. e. not very keen) ; and now by the mention of de-
mons not a drop is left (of it).

KING—Do not be afraid ; will you not be near me ?

VIDU.—Here am I saved from the demon ?

(Enter Door-keeper).

DOOR-K.—The chariot is ready, awaiting your Majesty's
setting out for victory. Here again has arrived Karabhaka from
the city bearing a message (lit. order) from the Queen-mother ;
(or bearer of messages from &c.)

KING—What ? Sent by my mother ?

DOOR-K.—Yes.

^a All but P O S सप्रणामम्—before गच्छः. A F P om. पुरो.

^b A F P N चक्ररक्खीभूदोम्हि for रक्खः; F N तव (F तुह)
and P क्षु तुश्च after एष.

राजा—ननु प्रवेश्यताम् ।

दौवारिकः—तह । (निष्कम्य करभकेण सह प्रविश्य)
एसो भट्ठा । उवसप्य । [तथा ।.... एष भर्ता । उपसर्व ।]

करभकः—(उपसृत्य^a) जेदु जेदु भट्ठा । देवी आणवेदि । आआमिणि
चउत्थादिअहे णिवृत्तपारणो मे उबवासो भविस्सादि । तहिं दीहाउणा
अबसं संगिहिदेण होदव्यं त्ति^b । [जयतु जयतु भर्ता । देव्याज्ञापय-
ति । आगामिनि चतुर्थदिवसे निवृत्तपारणो म उपवासो भविष्यति ।
तत्र दीर्घायुपावश्यं संनिहितेन भवितव्यमिति ।

राजा:—इतस्तपस्विकार्यम् । इतो गुरुजनाज्ञा । द्वयमप्यनतिक-
मणीयम् । किमत्र प्रतिविवेयम् ।

विदूषकः—तिसंकू विअ अंतराले चिटु । [त्रिशंकुरिवान्तराले
तिष्ठ ।]

राजा—सत्यमाकृतीभूतोऽस्मि ।

कृत्ययोर्मित्रदेशत्वाद्द्रौधीभवति मे मनः ।

पुरः प्रतिहतं शैले स्तोतः स्तोतोवहं यथा^c ॥ १८ ॥

KING—Why then ; bring him in.

Door-k.—Yes (Exit and re-enter with Karabhaka). Here is
His Majesty. Go forward.

KARA.—(Approaching) May your Majesty be victorious. The
Queen-mother directs: “ On the fourth day from this my fast will
be concluded with the feast in connection with its conclusion.
There the Long-lived one should be present without fail.”

KING—Here is the duty of the hermits ; Hero a command
of elders. Neither is to be violated. What should be done here ?

VIDU.—Hang (lit. lie or stand) in the sky like Trisanku.

KING—I am surely perplexed. The duties having each a dif-
ferent locality, my mind is divided into two, like the stream of a
river opposed (lit. struck or pushed back) by a rock (lying) in

a N R. om st. dir. E gives प्रविश्य for it. E F P add
प्रविश्य च—. b A F P पुत्तिपदपालणो (P पारणो) णाम उष° ; so
N. D O S T alone णिवृत्त°; others पउत्त°. c P स्तोतोवहं, F°
वहा, R G स्तोतोवहो ; त्रिस्तोतसो for स्तोतोवहं in E J L.

(विचिन्त्य) सखे त्वमस्माभिः पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवानितः प्रतिनिवृत्य तपस्विकार्यव्यग्रमानसं मामावेद्य तत्त्वभवतीनां पुत्रकृत्यमनुष्टातुमर्हते ।

विदूषकः—एं क्षु मं रक्खसभीरुदं गणेसि । [ननु खलु मां राक्खसभीरुकं गणयसि ।]

राजा—(सस्मितम्) मो महाब्राह्मण कथमेतद्वति संभाव्यतेऽ ।

विदूषकः—तेण हि जहा राआणुएण गन्तव्यं तह गमिस्तं । [तेन हि यथा राजानुजेन गन्तव्यं तथा गमिष्यामि ।]

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति सर्वाननुयात्रिकां-स्वयैव सह प्रस्थापयामि ।

विदूषकः—(सर्वम्) तेण हि जुवराओ म्हिं दाणि संवृत्तो । [तेन हि युवराजोऽस्मीदानीं संवृत्तः ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) चपलोऽयं बटुः । कदाचिदस्मत्प्रार्थनामन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु । एनमेवं वक्ष्ये । (विदूषकं हस्ते

its course. (Pondering) Friend, you are regarded as a son by Mamma ; so, you will return hence, and informing that I have my mind called off by the business of the hermits, please perform the duty of a son for her sake.

VIDU.—You surely think me afraid of demons ; eh ?

KING—(With a smile) O Great Brahmana ! How is it possible in your Honour ?

VIDU.—Well, then ; I will go as the younger brother of the king would go.

KING—Why, I send all the followers with yourself as disturbance to the penance-forest is to be avoided.

VIDU.—(With pride) So then, I have now become the Prince-Royal !

KING—(To himself) This chap is indiscreet. He might perhaps communicate my desire (for Sakuntala) to the ladies in the harem. Well, I'll tell him thus. (Taking Vidushaka by the hand ; aloud) Friend I go to the hermitage on account of reve-

a O T R om. भो महाब्राह्मण; F P T त्वयि for भवति.

द्वितीयोऽङ्कः ।

११

गृहीत्वा प्रकाशम्) वयस्य ऋषिगौरवादाश्रमं गच्छामि । न सलु
सत्यमेव तापसकन्यकायां ममाभिलाषः । पश्य ।

क वयं क परोक्षमन्मथो
मृगशावैः समेघितो जनः ।
परिहासविजिप्तिं सखे
परमार्थेन न गृद्धतां वचः ॥ १९ ॥

विदूषकः—अह इं । [अथ किम्]

(निष्कान्ताः सर्वे)

इति द्वितीयोऽङ्कः ।

---

rence for the sages ; I have not in reality any desire for the hermit-girl. Behold, what a difference there is between us and one (lit. — where we and where one) unfamiliar with (affairs of) love, brought-up in the company of fawns ! Friend, let not words uttered in jest be taken in earnest.

Vidu.—All right.

(Exeunt.)

END OF ACT II.

अथ तृतीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति यजमानशिष्यः)

शिष्यः—(कुशानादाय^a) अहो महाप्रभावः पार्थिवो दुष्यन्तः । यत्प्रविष्टमात्र एवाश्रमं तत्रभवति राजनि निरूपमुवानि नः कर्माणि संवृत्तानि^b ।

का कथा बाणसंधाने ज्याशब्देनैव दूरतः ।
हुंकारेणैव धनुषः स हि विज्ञानपोहति ॥ १ ॥
यावदिमान्वेदिसंस्तरणार्थं दर्भानुत्विगम्य उपहरामि^c । (परिकम्याव-
लोक्य च । आकाशे) प्रियंवदे कस्येदमुशीरानुलेपनं मृणालवन्ति
-च नलिनीपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनीय) किं ब्रवीषि । आत-
पलङ्घनाद्वलवदस्वस्था शकुन्तला । तस्याः शरीरनिर्वापणायेति । तर्हि

ACT III.

(Then enter a pupil of the sacrifice viz., of Kanya.)

PUPIL—(Gathering kusà-grass) How highly powerful king Dushyanta is ! Because as soon as His Majesty entered the hermitage, our rites became free from obstacles. Why speak of attaching the arrow (to the bow), when by the mere sound of the bow-string, as if by a menacing voice of the bow, he drives away obstacles (even while they are) at a distance ! Well, I will take this kusa-grass to the priests, for strewing it on the altar. (Walks round and looks.—In the air) Priyamvadâ, for whom do you take this Usira-ointment and lotus-leaves with stalks (unplucked) ? (Listening) What do you say ? That Sakuntalâ is exceedingly

a A T alone give this st. dir. here, others include it in the preceding, O R S adding it after °मानशिष्यः- F P N inserting it before यज°. b निरूपद्रवाणि नः कर्माणि प्रवृत्तानि भवन्ति । R. c A F P S N उपहरामि (A उपा°) others उपनयामि.

यतादुपक्रम्यताम् । सा हि खलु भगवतः कुलपतेषु सितम् । अह-
मपि वैतानिं शान्त्युदकमस्यै गौतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि ।
(निष्कान्तः)

विष्कम्भकः ।

(ततः प्रविशति कामयमानावस्थो राजा ।)

राजा—(सचिन्तं निःश्वस्य)

जाने तपसो वीर्यं सा बाला परवतीति मे विदितम् ।

अलमस्ति ततो हृदयं तथापि नेदं निवर्तयितुम् ॥ २ ॥

(मदनबाधां निरूपयन् ।) भगवन् कामदेव न ते मर्यनुकोशः । कु-
तश्च ते कुमुमायुधस्य सतस्तैक्षण्यमेतत् । (विचिन्त्य) आं ज्ञातम् ।

अथापि नूनं हरकोपवहि-

स्त्वयि ज्वलत्यौर्बे इवाम्बुराशौ

स्वमन्यथा मन्मथ मद्विवानाम्

भस्मावशेषः कथमेवमुष्णः ॥ ३ ॥

unwell from injury caused by the heat, (and that you are therefore taking these things) to cool her body ! Then proceed with care ; for she is the very breath of the venerable lord of hermits. I too will send the soothing holy water of the sacrifice for her, by Gautami. (Exit).

End of the Monologue.

(Then enter the king in the state of one love-sick.)

KING—(Sighing anxiously) I know the power of penance ; I (also) know that the maiden is not her own master ; nevertheless I am not able to turn my (lit. this) heart from her. (Representing the torments of love) O Divine lord of Love ! You take no pity on me. Whence indeed did you come to be so cruel (lit. sharp, cutting), though having flowers for your weapons ? (Thinking) Yes, I see. Surely even yet the fire of the wrath of Siva burns in you, as the submarine fire does in the ocean ; otherwise, Oh Tormentor, how could you be thus hot to men like me

a उपचर्यताम् F P N. तर्हि त्वरितं गम्यताम् R. b चली सा खलु
B & others सक्षिप्ता खलु R. c for अलम, न च निम्नादेव सलिल
विवर्तते मे ततो हृदयः in F P N; O giving this reading
gives before it by a curious mistake this line अष्ट
निम्नादेव सलिलं तस्या न निवर्तते चेतः ।

भगवन्कुमायुध त्वया चन्द्रमसा च विश्वसनीयाभ्यामतिसं-
थीयते कामिजनसार्थः । कुतः ।

तव कुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दो-
द्वयमिदमयथार्थं दृश्यते मद्विषेषु ।
विसृजति हिमगर्भेरिग्रमिन्दुर्मयूखै-
स्त्वमपि कुमबाणान्वज्रसारीकरोषि ॥ ४ ॥

अथवा

अनिश्चमपि मकरेकतुर्मनसो रुजमावहन्त्रभिमतो मे
यदि मदिरायतनयनां तामधिकृत्य प्रहरतीति ५ ॥

when ashes were the only thing that remained of you. O Flower-arrowed Divine one, the Moon and you who would be relied on (as sources of comfort), deceive the whole class of lovers; since, with respect to men in my condition, the two things, viz., your having flowers for your arrows and the Moon's being cool-rayed, appear to be untrue; the moon, with his rays full of cold, rains fire, (and) you too make your flower-arrows as powerful as the thunder-bolt. Or, the Fish-bannered god is highly esteemed by me even though incessantly causing pain to my mind, in as much as he strikes me on account of that maiden of long and sprightly eyes.

a D °दिरारुणन°. E S मयि for यदि. The order of the verses from 2 to 5, each being preceded by the appropriate words or expressions which introduce it, is found to vary in the several MSS. as follows;—A B C D E F have २, ३ and ४ as in the text (T is somewhat awkward as will be seen below); B D E F have ५ as in the text; A C T om. ५. I M om. ४ & ५. O U V W have ५ before ४. G N S have this order—२, ४, ३ ५. After the last verse B D E F P N J G S read भगवन् कन्दर्ष (B F om. क-र्ष; E काम for it)। एवमुपालच्छस्य ते (E J उपालप्त्यसे) न मां (D om. मां) प्रत्यनुक्रोशः । वृथैव सङ्कल्पशतैरजस्त-
मनङ् नीतोऽसि मया वि (B F P L ति) वृद्धिम् । आकृष्य चापं श्रवणो-
पकण्ठे मध्येव योग्य (F P L N U G युक्त; S युक्त त) स्तव बाणमोक्षः ॥
inserts this between ५ and ४.

(सलेदं परिकम्य) क नु सङ्ग संस्थिते कर्मणि सदस्यैरनुज्ञातः
तः श्रमक्षान्तमात्मानं विनोदयामि । (निःश्वस्य) । किं नु सङ्ग प्रिया-
दर्शनादते शरणमन्यत् । यावदेनामनिष्पामि । (सूर्यमवलोक्य) इ-
मामुग्रातपां वेळां प्रायेण लतावच्छयवत्सु मालिनीतीरेषु सप्तसीजना श-
कुन्तला गमयति^a । तत्रैव तावदगच्छामि । (परिकम्य स्पर्शसुखं रूप-
यित्वा^b) अहो प्रवातसुभगोऽयमुद्देशः ।

शक्यमराविन्दसुरभिः कणवाही मालिनीतरंगाणाम् ।
अङ्गैरनङ्गतसैरविरलमालिङ्गितुं पवनः^c ॥ ६ ॥

(Walks round in dejection.) Where indeed shall I amuse myself fatigued with hard work, (now that I am) permitted (to go) by the priests at the sacrificial session, their ceremony being over ? (Sighing). What other source of comfort indeed have I but the sight of my beloved ? I will then seek her. (Looking at the Sun) Sakuntala probably (or, usually) passes this time of severe heat, along with her friends, on the banks of the Mālini covered with bower-like enclosures of creepers. I will just go there. [Walks round.—Represents the pleasure caused by the contact (of the breeze to the body)] How pleasant this place is with its everfresh breeze. The breeze, fragrant on account of (blooming) lotuses and wafting the particles of water of the waves of the Mālini, can be closely (fully) embraced with the limbs burning by (the heat of) love.

a वप्रातपवेळाम् D S, L and R. b Before the st. dir, CDF LP N G have परिकम्यावलोक्य च । अनया वासपादपविष्या उत्तरुचिरं गतेति तर्क्यामि । कुतः समीलन्ति न तावदुच्चनकोषास्तयावाचित्पुष्टाः । क्षीरसिंगधाक्षामि इश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ; J gives this verse after verse 6. U परिकम्य स्थितः निर्वर्ण्यनेन (निर्वर्ण्य-बनेन !) वृद्ध्यवीथिदकां-(वृक्षवीथिकां ?)-तरेण तत्रभवतीभिरचिरगताभिरेव भवितव्यं कर्यमपि; this is followed by a verse in मंदाकांता metre: एताः सयः प्रवितकुमुमारिक्षकोशीकराकाः (sic.) संचर्पण्डिःऽविनम-
विभिर्वृद्धेष्व दधानम् ॥ उत्कृष्टानां तदनुच नवैः कर्णपूरक्षमाणां छेदारक्षीरं विर-
मति लतापक्षवानां न * * ॥ then संस्पर्शं निरूपयित्वा (! निरूप्य).
c A F P R शक्योऽरः ; A मदनगलानैरंगीः पीडितमालिं, F P
विर्देवम for अविरक्षम्.

(परिकम्यावलोक्य च) अस्मिन्वेतसपरिक्षिते लतामण्डपे संनिहितया
शकुन्तलया भवितव्यम् । तथा हि^a ।

अभ्युन्नता पुरस्तादवगाढा जवनगौरवात्पश्चात् ।

द्वैरेऽस्य पाण्डुसिकते पदपञ्चिद्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ७ ॥

यावद्विटपान्तरेणावलोकयामि । (परिकम्य तथा कृत्वा । सहर्षम्)
अये लब्धं नेत्रनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा सकुमास्तरणं
शिलापट्टमधिशयाना सखीभ्यामन्वास्यते । भवतु । श्रोष्याम्यासां
विश्रम्भकाथितानि । (विलोकयन्त्वितः ।)

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला ।)

सख्यौ—(उपवीज्य ।) हला सउन्दले अबि सुहाअदि दे णिं-
गीपत्तवादो^b । [हला शकुन्तले अपि सुखायते ते नलिनीपत्रवातः ।]

शकुन्तला—किं वीअन्ति मं सहीओ । [किं वीजयतो मां सख्यौ ।]

(सख्यौ विपादं नाटयित्वा परस्परमवलोकयतः ।)

राजा—बलवदस्वस्थशरीरा खलवत्रभवती दृश्यते ।

Walks round and observes) Sakuntalā is probably present in this bower of creepers enclosed by canes. For, in its entrance of white sand, is seen a recently-made line of foot-prints, raised in the fore-part and deepened in the hinder part in consequence of the heaviness of her hips. Let me look in from behind the branches. (Walks round and does so ;—With delight) O ! I have found the everlasting bliss of my eyes ! Here my sweetheart (the most beloved lady of my heart) reclining on the stone-slab having on it a covering of flowers, is waited on by her friends. All right. I will hear their unconstrained conversation. (Stands looking.)

(Then enter Sakuntala occupied as described, together
with her friends.)

FRIENDS—(Fanning) Dear Sakuntalā is the wind of the lotus-leaves agreeable to you ?

SAKU.—Why do my friends fan me ?

(The friends look at each other representing dejection.)

KING—Surely the lady appears excessively indisposed.

a Before the st. dir. O gives the passage अनयाबालपा-
दप्त० omitting the verse संमीलिति &c. b सुहाअदि R.

वामनुभतं तत्तथा वर्तेयां यथा तस्य राजर्षेरनुकम्पनीया भवामि । अन्यथा सिद्धतं प्र उदकम् ।]

राजा—विमर्शच्छेदि वचनम्^a ।

प्रियंवदा—(जनान्तिकम् ।) अणसौए दूरगअमम्हा अक्षमा इवं काळहरणस्स । जस्ति बद्धभावा एसा सो छलामभूदो पौरवाणं । ता जुत्तं से अहिलासो अहिणदिदु^b । [अनसूये दूरगतमन्मथाक्षमेयं काळहरणस्य । यस्मिन्बद्धभावैषा स छलामभूतः पौरवागाम् । तद्युक्तमस्या अभिलाषाऽभिनन्दितुम् ।]

अनुसूया—(जनान्तिकम्) सहि जह भणासि^c । (प्रकाशम् ।) सहि दिद्धिश्रा दे अणुरुनो अहिणितसो । साअरं वज्जिभ कहिं वा महार्णई ओदरइ^d । [सखि यथा भणासि । .. सखि दिष्टचा तेऽनस्तोऽभिनिवेशः । सागरं वर्जयित्वा कुत्र वा महानयवत्तरति ।]

प्रियंवदा—को दाणि सहआरं अंतरेण अदिमुक्तलदं पछविदं अर्हदि^e । [क इदानीं सहकारमन्तरेणातिमुक्तलां पछवितामर्हति ।]

I shall be an object of compassion of the saintly King. Otherwise, pour (offer) me the water (of my funeral obsequies).

King—The words have removed (all) doubt.

Pri.—(Aside) Anasūyā ! Being far-gone in love (or having her love far-advanced) she is unable to bear loss of time. He, on whom she has fixed her heart, is the ornament of the descendants of Paru ; it is proper therefore that her attachment should be approved of.

Ana—(Aside) Friend, you are right (lit: let it be as you say). (Aloud) Friend, fortunately your affection is well-placed. Or, whither will a great river descend but to the Ocean ?

Pri.—Who indeed but the Sahakara deserves the Atimukta-creaper covered with foliage ?

a R N संशय for विमर्श, A F P विमर्श०. b F P om. जस्त्यं &c. c F P om. this speech and the following. d N R give प्रकाशम् &c. as प्रियंवदा', s speech embodying the following in this. e R N चहेदि for अर्हदि (sic. अरिहेदि ?).

राजा—किमत्र चित्रं यदि विशाले शशाङ्कलेखामनुवर्तते ।

अनसूया—को उण उबाओ भवे जेण अविलम्बितं णिहुअं अ सहीए मणोरहं संपादेम्ह । [कः पुनरुपायो भवेदेनाविलम्बितं निभृतं च सख्या मनोरथं संपादयावः ।]

प्रियंवदा—णिहुअं त्ति चिन्ताणिजं भवे । सिग्वं त्ति सुअरं ।
[निभृतमिति चिन्तनीयं भवेत् । शीघ्रमिति सुकरम् ।]

अनसूया—कहं विअ । [कथामिव ।]

प्रियंवदा—एं सो राष्ट्री इमस्सि सिणिद्धिद्विट्टोए सूइदा हिलासो इमाइं दिअहाइं पजः अराकिसो लक्खीअदिा । [ननु स राजार्थस्यां स्त्रिघटष्टचा सूचिताभिलाप इमा निदवसान्प्रजागरकृशो लक्ष्यते ।]

राजा—सत्यमित्यंभूत एवास्मि । तथा हि ।

इदमशिशिररन्तस्तापाद्विवर्णमणिकृतं

निशि निशि भुजन्यस्तापाङ्गप्रसारिभिरश्रुभिः ।

अनतिलुलितज्याघाताङ्कं मुहुर्मणिचन्वना-

त्कनकवलयं स्त्रस्तं स्त्रस्तं मया प्रतिसार्यतेऽ ॥ १२ ॥

KING—What wonder is there if the Visñukhas follow the new digit of the moon? (That her friends should approve of her desire.)

ANA.—But what may be the way by which we should accomplish the object of our friend without slaying and with secrecy?

PRI—'With secrecy' is to be considered; 'soon' is easy.

ANA.—How, how?

PRI—Is it not (a fact) that the saintly king, betraying his love for her by affectionate glances appears now-a-days emaciated by sleeplessness.

KING—I have really become just so; for, I have been pushing back this gold bracelet, repeatedly slipping down from the wrist without being much obstructed (without hitching) at the scar of the friction of the bow-string, having the jewels made water-less (soiled) by tears hot from internal burning, which every night flow from the eye-corner placed on the arm.

a F P read इमस्सि जणे, others om. जणे; चंद्रशेखर seems to have एदास्सि जणे. U has एतस्यां in Sanskrit. b अनभिलुऽ R T.

प्रियवंदा—(विचिन्त्य ।) हला मअण्डेहो से करीअदु । तं
मुमणोगोविदं कारिद देवदापसाचदेसेण से हृत्यं पावहस्संग । [हला
मदनछेखोऽस्याः कियताम् । तं मुमनोगोपितं कृत्वा देवताप्र-
सादापदेशन तस्य हस्तं प्रापयिष्यामि ।]

अनसूया—रोअह मे सुउमारो पओओ । किं वा सउंदला भणादि ।
[रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति ।]

शकुन्तला—किं णिओओ वो विकर्पीअदि । [किं नियोगो वां
विकर्ष्यते ।]

प्रियवंदा—तेण हि अत्तणो उवण्णासपुब्वं चितेहि किं पि लङ्गि-
अपदवंघणं । [तेन द्वात्मन उपन्यासपूर्वं चिन्तय किमपि ललितपद-
कन्धनम् ।]

शकुन्तला—चितेमि । किं दु अष्टहीरणभीरुं वेवह मे हिअभं ।
[चिन्तयामि । किंत्ववधीरणाभीरुकं वेपते मे हृदयम् ।]

राजा—

अयं स ते तिष्ठति संगमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणाम् ।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरापः कथमीप्सितो भवेत् ॥ १३ ॥

PRI.—(Thinking) Friend, let a love-letter of hers be prepared. I shall deliver it into his hand, concealed among flowers, under the pretext of a gift from the worship of the deities.

ANS.—I like the nice plan. But what does Sakuntala say ?

SAK.—Will your direction be doubted ?

PRI.—Well, then, think out some composition of beautiful words, setting forth yourself.

SAK.—I do ; but my heart trembles being afraid of rejection.

KING.—Here he stands longing for union with you, O Timid maiden ! from whom you fear rejection; the seeker (of Fortune) may or may not obtain Fortune ; how will one desired by Fortune be hard (for her) to obtain ?

सरुहयौ—अह अत्तमुणावमाणिणि को दाणि सरीरणिवावहितिअं सारदिअं जोसिणि पडतेण वारइस्सदिष् । [अयि आत्मगुणावमाणिणि क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां पटान्तेन वारयिष्यति ।]

शकुन्तला—(ससिमतम् ।) णिओइआ दाणि भिह । (उपविष्टा चिन्तयति ।) [नियोजितेदानीमस्मि । .....]

राजा—स्थाने खलु विस्मृतनिमेषेण चक्षुषा प्रियामवलोकयामिं ।

उच्चमितैकभ्रूलतमाननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्ठकितेन प्रथयति मध्यनुरागं कपोलेन ॥ १४ ॥

शकुन्तला—हला चितिदा मए गीदिआ । असणिणहिदाणि उण लेहणसाहणाणि । [हला चिन्तिता मया गीतिका । असंनिहितानि पुनर्लेखनसाधनानि ।]

प्रियंवदा—इमस्सि सुओदरसुउमारे णलिणीपत्ते णहेहिं णिकिख-त्तवण्णं करेहि । [अस्मिङ्कुकोदरसुकुमारे नलिणीपत्रे नखैर्निकिस्तवण्णं कुरु ।]

FRIENDS—O undervaluer of your own merits ! Who will indeed keep off with the end of a garment the autumnal moon-light which cools the body ?

SAK.--(Smiling) Now I have applied myself. (Sits and contemplates.)

KING--Rightly, indeed, do I observe my beloved, with an eye that has forgotten to wink ! As she is putting together the words her face, with one creeper-like eye-brow raised up, discloses her love for me, with the thrilling cheek.

SAK.--Friend, I have thought out a verse ; but writing materials are not at hand.

PRI.--Let the letters be printed with the nails on this lotus-leaf which is as soft as a parrot's breast (lit : -make it such as has the letters printed &c.)

a F P have before this speech अपि च । अयं स यस्मात्प्रणयावधीरणामशङ्कनीया करमोरु शङ्कसे । उपस्थितस्त्वा प्रणयोत्सुको जनो न रत्नमन्विष्वति मृग्यते हि तत् । b R F N introduce the verse with यतः, P with तथाहि. c ण क्षु सणिं all but A F P. चितिदं मए गीभवत्थु R.

शकुन्तला—(यथोक्तं रूपायेत्वा ।) हला सुणुह दाव णं संग-
दृथा ण वेति । a [हला शृणुतमिदानीभेनां संगतार्था न वेति ।]

चमे—अवहिदम्ह । [अवहिते स्वः ।]

शकुन्तला—(वाचयति ।)

तुज्ञा ण आणे हिभ्रं मम उण कामो दिवा वि रात्ते वि ।
णिन्निण तच्चेई बलिअं तुइ जृत्तमणोरहाइं अंगाइं b ॥ १९ ॥
[तव न जाने हृदयं मम पुनः कामो दिवापि रात्रिमपि ।
निर्धृण तपति बलीशस्त्वयि युक्तमनोरथान्यङ्गानि ॥]

राजा—(सहसोपसृत्य ।)

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिशं मां पुनर्दहत्येव ।

गळपयति यथा शशाङ्कं न तथा हि कुमुद्वतीं दिवसः ॥ २० ॥

सरुहौ—(विलोक्य सर्वमृत्याय) साअदं अविलंबिणो मणोर-
हस्त । [स्वागतमविल भिनो मनोरथस्य ।]

(शकुन्तलाभ्युत्थातुमिच्छति० ।)

SAK.—(Doing as directed) Friends, now hear if it has a consistent sense.

Both—We are attentive.

SAK—(Reads) I do not know thy heart ; but ! O Ruthless One ! By day as well as by night, Love has been vehemently inflaming my limbs, which have fixed my desires on thee.

KING.—(Going up to her at once) O slender-framed lady, Love has been incessantly inflaming you, but he actually burns (consumes) me ; for, day-light does not so cause the lotus-bed to fade, as it does the Moon.

FRIENDS—(Joyfully rising on seeing the king) Welcome to undelaying wish !

(Sakuntala wishes to rise.)

a सुणुह दाणे संगदर्थं ण वेति (agreeing with यीदवत्यु going before) R. G N read with these though having शीतद ! मए शीदि० b युत्त for जुत्त N R; युत्त (= अभिमुख) A P. c A आरमगम समाधसं च—हिअअ तधा डत्तमिमभ शाणे च फिलि वादिवजासि । इस्तुत्था०.

राजा—अलमेलमायासेन ।

संदष्टकुसुमशोयनान्याशुक्लान्तचित्प्रभञ्जसुरभीणि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारमहंनितः ॥ १७ ॥

अनसूया—इदो सिलातदेक्षदेसं अणुगेष्हादु वअस्सोऽ । [इतः
शिलातलैकदेशमनुगृह्णातु वयस्यः]

(राजोपविशति । शकुन्तला सलज्जा तिष्ठति॑)

प्रियंवदा—दुवेण पि वो अणोणणाणुराओ पच्चवत्तो । सहीसि-
णेहो मं पुणरुत्तवादिणि करेदिं॑ । [द्रयोरपि वामन्योन्यानुरागः
प्रत्यक्षः । सखीस्तेहो मां पुनरुक्तवादिनीं करोति ।]

राजा—भद्रे नैतत्परिहार्यम् । विवक्षितं ह्यनुक्तमनुतापं जनयति ।

प्रियंवदा—आवण्णस्स विसअवासिणो जणस्स अत्तिहरेण रण्णा
होदवं त्ति एसो वो धम्मो । [आपन्नस्य विषयवासिणो जनस्यार्तिह-
रेण राजा भवितव्यमित्येष वो धर्मः ।]

KING—Don't, don't trouble yourself. Your limbs whose heat
is excessive, which have scorched the flowery bed and which are
fragrant with the disordered lotuses instantly fading under them,
ought not to be subjected to the form of courtesy.

ANA.—Our friend will grace a part of the stone-seat here.

(The king takes the seat. Sakuntala stands with bashfulness.)

PRI.—The mutual affection between you both, is obvious ; but
love for my friend makes me speak the same thing again.

KING.—Good Lady, it must not be neglected ; for what one
wishes to speak causes repentance if not spoken.

PRI.—It is your (avowed) duty that the king should be the re-
mover of the distress of a distressed person living in his kingdom.

a आशुविमदित (A विवार्णित) मृणालवलयानि A F P. After the
verse F P हिथब तथा &c. following A giving also the
st dir. b अलंकरेदु for अणुगेष्हादु R. महाभाओ for वअस्सो F,
महाराओ P. c A राजा—उपाविश्य; before शकु०, it has प्रियंवदे।
कचित्सखीं वो नातिबाधते शरीरसन्तापः । प्रियं०—सल्या सहोपविष्ठा ।—
लद्दोसदो संपदं उवसमं गमिस्सदि कालेण । अण० जनान्तिकम् ।— पिंखवदे
कालेण त्ति फि । पेक्ख मेहणादाहदं विभ मऊरि निमेसांतरेण पचागदं
पि असहिं. F P nearly follow A omitting अण०—जना &c.
d A F P N उण मं

राजा—नास्मात्परम् ।

प्रियंवदा—तेण हि इअं णो पिअसही तुमं ज्वे उहिसिअ इमं
अवत्पत्तं रं भअवदा मअणेण आरेविदा । ता अरुहसि अब्मुवक्तीए
जीविदं से अवलंबिदुं ॥^a ॥ [तेन हीयं नौ प्रियसस्वी त्वामेवोहिश्ये-
दमवस्थान्तं भगवता मदनेनारोपिता । तदर्हस्यभ्युपपत्त्या जीवितम-
स्या अवलभितुम् ।]

राजा—भद्रे साधारणोऽयं प्रणयः । सर्वथानुगृहीतोऽस्मि ।

शकुन्तला—(प्रियंवदामवलोक्य) । अलं अंतेउरविरहपञ्जुस्मुअस्स
राएसिणो उवरोहेण^b ॥ [अलमन्तःपुरविरहपर्युत्सुकस्य राजर्खेरुपरोधेन ।]

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा
दृदयसंनिहिते दृदयं मम ।
यदि समर्थ्यसे मदिरेक्षणे
मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥ १८ ॥

अनस्त्रया—वअस्स वहुवल्लहा राआणो सुणिभंति । जह णो पि-

KING—None else than this.

PRI.—So then, our beloved friend here has been reduced to this altered condition by the divine Love, on account of yourself. You will therefore be pleased to save her life by favouring her.

KING—Good Lady, this prayer is common (in behalf of both of us). I am obliged to you in every way.

SAK.—(Looking at Priyamvadā) Cease distracting His Majesty who is anxious on account of separation from the ladies in his harem.

KING—O sprightly-eyed Lady (ever) present in my heart, if you take otherwise (understand wrongly)this heart of mine which has none else for its super-eminent object, I, already slain by the arrows of Love that I am, am slain again !

AIA.—Friend, kings are known to have many beloved wives ;

a P N R om. ऊजेव. b A F P O S T. अलम्
others हमा किम्. A F P अंते-स्युपत्र राएसिणा उवद्देश.

असही बंधुअणसोअणिज्ञा ण होदि तह णिवाहेहि । [वयस्य बहु-
वल्लभा राजानः श्रूयन्ते । यथा नौ प्रियसखी बन्धुजनशोचनीया न
भवति तथा निर्वाहय ।]

राजा—अद्रे किं बहुना ।

परिग्रहबहुत्वेऽपि द्रे प्रतिष्ठे कुलस्य मे ।
समुद्रवसना चोर्वा सखी च युवयोरियम् ॥ १ ॥

उभे—णिवुदम्ह । [निर्वृते स्वः ।]

प्रियंवदा—(सदृष्टिक्षेपम्) अणसूए एसो इदो तदो दिण-
दिढ्ही उस्सुओ मिअपोदओ मादरं अणेसदि । एहि । संजोएम णं ।
(उभे प्रस्थिते) ^b [अनसूये एप इतस्तोदत्तदिष्टिरुत्सुको मृगपोतको
मातरमन्विष्यति । एहि । संयोजयाव एनम् । ....]

Bear so through (the affair) that our dear friend will not be grieved
at by her relatives.

KING—Good lady, why say much? Notwithstandin; the multitude
of my wives two will be the causes of permanence to my family :
the Earth hav'ng the ocean as her girdle, and this friend of yours.

Both—We are happy.

PR.—(Casting the eye) Anasūyā, there the anxious
fawn is seeking its mother, casting the eyes this way and that way;
come, we will take it (to the mother). (Both set out.)

a R T समुद्रवसना. b A before this speech has
शकु०—हला मरियावेध लोअबालं जं किं च अम्हेहि उबआरादिक्षमेण
वीसंभपलाविगीहि भाणिदं । सख्यौ—जेण तं मंतिदं सो मरियावेदु ।
अणस्य जणस्स को अच्छो (अत्ययः) परोक्खं को वा किं ण मंतेदि।
राजा—सस्मितम्—अपराधमिमं ततः सहिष्ये । यदिरम्भोरु तवाङ्गरेचिताखे ।
कुमुमास्तरणे कुमापहं मे । सुजनत्वादनुमन्यसेऽवकाशम् । प्रियं०—एतिएण उण
दे तुही भवे । शकु०—सरोषमिव—विरम दुःखलिदे । एदावत्पाए वि मे कीळसि ।
F P nearly follow; then A बहिविलोक्य as the st. dir.
making it a speech of अनसूया, पिअंवदे । एसो मध्योदओ;
“हस्तुओ णं मादरं परिढम्ह अणेसदि । ता संजोअ॒इस्सं दाव एनं । इयु-
त्तिष्ठति । प्रियं०—णं चबलओ कखु एसो । एधाइणी णिओजेदुं ण पारेसि । ता
अहं पि दे अणुवहिदुं करईस्सं । उमे प्रस्थिते । N R have इदो only
for इदो तदो.

शकुन्तला—हथा असरणग्नि । अणदरा वो आअच्छदु ।
[हथा अशरणास्मि । अन्यतरा युवयोरागच्छतु ।]

उमे—पुहवीए जो सरणं सो तुह समीपे वढइ । (निष्कान्ते)
[पूर्थिव्या यः शरणं स तव समीपे वर्तते ।]

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व । [कथं गते एव ।]

राजा—अछमावेगेन । नन्वयमाराघयिता जनस्तव समीपे वर्तते ।

किं शीतलैः कृमविनोदिभिराद्र्वतात्-
न्संचारयामि नलिनीदलतालवृन्तैः ।
अङ्के निषाय करमोह यथामुखं ते
संवाहयामि चरणावुत पक्षताम्रौ^a ॥ २० ॥

शकुन्तला—ए माणणीएमु अक्ताणं अवराहस्तं । (उत्थाय
गन्तुपिच्छति) । [न माननीयेष्यात्मानमपराघयिष्ये ।]

SAK.—Friends, I am helpless (companionless), let one of you come here.

BOTH.—He, who is the help of the Earth, is near you. (Exeunt).

SAK.—How ! They are surely gone !

KING.—Do not be agitated ; have you not your worshipper here beside you ? Shall I set in motion moist breezes with the cool fans of lotus-leaves, which drive away fatigue ; or, O Beautiful Lady, may I, to comfort you, lightly press your feet, which are as red as red-lotuses, having placed them in my lap ?

SAK.—I shall not make myself in fault with those whom I must respect. (Rises and offers to go.)

^a कि शीकरैः कृमपिमर्दिभिराद्र्वतम् F.P.A °वातम् ; A.F.P संवाह-
यामि करमो^o as last line and अङ्के निषाय चरणां^o as 3rd line.

राजा—मुन्दरि अपरिनिर्वाणो दिवसः । इयं च ते समवस्था^a ।

उत्सृज्य कुमुमशयनं नलिनीदलकशिपतस्तनावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिबाधापेलवैरङ्गैः ॥ २१ ॥

(बलादेनां निवर्तयति)

शकुन्तला—पोरव रक्ख विणां । मअणसंतत्ता विण हु अत्तणो पह-
वामि^b । [पौरव रक्ख विनयम् । मदनसंतसापि न खस्वात्मनः प्रभवामि ।]

राजा—भीरु अलं गुरुजनभयेन । दद्वा ते विदितधर्मा तत्रभवा-
नत दोषं न ग्रहीष्यति कुलपतिः । पश्य ।

गान्धर्वेण विवाहेन बहयो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिश्चाभिनन्दिताः ॥ २२ ॥

शकुन्तला—मुच्च दाव मं । भूओ वि सहीजणं अणुमाणइस्सं^c ।

[मुच्च तावन्पाप् । भूयोऽपि सखीजननमनुमानयिष्ये ।]

KING—Beautiful one, the day has not yet cooled. And this is your condition. Leaving the flowery bed where lotus-leaves form the covering of your breasts, how will you move in the heat with limbs so delicate as to be easily injured. (Turns her back by force.)

SAK.—Puru's descendant! Harm not modesty. Although inflamed (oppressed) by love I am no master of myself.

KING—Tia{id Lady! There is no need of being afraid of your elders. The revered Lord-hermit who knows all rules of duty will, on consideration, not find fault here. See, many daughters of saintly kings are known to have been married by the Gândharva form of marriage and have obtained the approval of their fathers.

SAK.—Leave me awhile; I shall again ask my friends to approve of it.

a R परि.^o b अविणां for विणां R. O T om. मअणसंतत्ता वि. After the verse, A F P widely differ from the text (vide कदा below). c A om. भूओ वि &c. and has, before this speech and after the verse उत्सृज्य &c., the following: शकु०—सहीमेत्तसरणा कं वा सरणइस्सं । राजा—इदानीं व्रीडितोऽस्मि । श०—ण क्षु अद्यं देवं उ गालहामि । राजा—किमनकूलकारिण उपलभ्यते दैवस्य । श०—कर्ण दाणि उवालभिस्सं जो अत्तणो अणांसं परगुणेहि मं ओहासेदि । राजा—स्वगतम्—अप्यौत्सुक्ये मद्विति न वरप्रार्थनासु प्रतार्थाः काढक्षयन्खोऽपि व्यति-करसुखं कातराः स्वाहादाने । आबाधयन्ते न खलु मदनेनापि लव्यास्पदस्त्वादा-वाधन्ते मनसिजमपि क्षिप्तकालाः कुमार्याः । शकु०—प्रस्थितैव—। राजा—स्वगतम्—क-थमात्मनः प्रियं न करिष्ये ।—उत्थायोपस्थल्य पटान्तादवलम्ब्यते । ; then शकु०—पोरव मुच्च मं; F P. follow generally.

राजा—मवतु । मोक्ष्यामि ।

शकुन्तला—कदा । [कदा ।]

राजा—

अपरिक्षतकोमलस्य ताव-

त्कुमुमस्येव नवस्य षट्पदेन ।

अघरस्य पिपासता मया ते

सदयं सुन्दरि गृहते रसोऽस्य ॥ २३ ॥

(मुखमस्याः समुन्नपयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाव्येन ।)

(नेपथ्यै ।)

KING—Yes, I'll leave you.

SAK.—When?

KING—Charming one! Thirsty as I am, I shall just gently taste the water of this nether-lip of yours which is tender being not bitten (yet), as the honey of a fresh-blown flower, which is tender being unscathed before, is softly sipped up by the thirsty bee. (Offers to raise her face. Sakuntala wards off.)

(Behind the scene.)

a Between कदा and नेपथ्ये A has राजा—यदा सुरतङ्गो भविष्यामि । शकुन्—मध्यावद्धदो वि ण अरणो कण्ठं अणो पहवदि । भूबौ वि दाव सहीब्यं अणुमाजर्इस्यं । राजा—सुर्तमुपविश्य (st. dir.)—ततो मोक्ष्यामि । शकुन्—कृतकृष्णोपा—पोरव रक्ष विणअं । इदो इदो इसीओ संचरंति । राजा—दिशोऽवलोक्य—क्वचं प्रकाशमस्मि निर्गतः ।—ससम्ब्रमम् शकुन्तलां मुक्तवा तैरेव परेनिवर्तते ।—शकुन्—स्तोकमुपगम्य साहभद्रम् ।—पोरव । अणिद्वापूरभो वि दंसुषमे—तसुहदो ज ते अर्थं जणो विसुमरिदव्वो । राजा—सुन्दरी त्वं द्रमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे । दिनावसानच्छावेव पुरो मूलं वनस्पतेः ॥ शकुन्—स्तोक—मिव गत्वा—हद्दी । ण मे चरणा पुरोमुहा पहवांति । इमेहि अद्यउत्तरस्स कुरव—एहि बवहिदा पच्छदो लदामण्डवभस्स पेक्षिज्ञस्सं दाव से भावानुवंधं ।—तथा करोति—। राजा—प्रिये । मामेवमनुरागैकरसं समुत्सज्य प्रसिद्यतैवासि निरपेक्षं मन्तुम् । अनेदयोपभोगस्य रूपस्य मृदुनस्तथा । दारुणं खलु ते चेतः शिरीष—स्त्रेव बन्धनम् ॥ शकुन्—इमं सुणिअ ण मे अर्थि विहवो यंतुं । रा०—किमि—हाहं संप्रति प्रियाशून्ये करोमि । गमिष्यामि प्रस्थितः (st. dir. ?) ।—मूर्मि विलोक्य—हन्त व्याहतं मे गङ्गम् । मणिवन्धविग्नेतमिदं सङ्कान्तो—भीरपरिमलं तस्याः । हृदयस्य निगडमिव मे मृगलवलयं स्थितं पुरतः ॥—चवहुमानमादते—शकुन्—हस्तमवलोक्य—अम्मो । दुद्वलसिद्धिलशाए एषमई पि एदं मुक्तालवलयं मए ज विणादं । राजा—वलवाभः नमुरासि विन्यस्य—भहो

चक्रवाकवहुए आपतेहि सहअरं । उवटिआ रअणी । [चक्रवा-

O Bride of the Chakravâka ! Take leave of your mate;

सुखस्पर्शः । अनेन लीलाभरणेन ते प्रिये विहाय कान्तं भुजमत्र तिष्ठता । जनः समाश्वासित एष दुःखभागचेतनेनापि सता न तु त्वया ॥ शकु०-अदो अवरं असमत्थमिह विलविदुं । भोदु । एदेण यथेव ववदेसेण से अत्ताणं दंसईस्सं ।-इत्युपगच्छति-। राजा-दद्वा सहर्षम्-अये । जीवितेश्वरी मे प्राप्ता । परिदेवितान्तरं प्रसादेनोपकर्तव्योऽस्मि खलु दैवस्य । पिपासाक्षाम-कणेन याचितं चाल्पयाचिना । नवमेघोज्ज्ञता चास्य धारा निपतिता मुखे ॥ शकु०-राज्ञः प्रमुखे स्थिता-। अंग । अद्रपथे सुमरिब एदस्स दृथबर्मासिणो मृणालवलभस्स कदे सणिअत् (संनिवृत्ता) मिह । आचार्विवद मे हिबएण तए (त्वया) गहिर्दं ति । ता खिव (क्षिप) इदं । मा मुणिअणे अत्ताणं अं च सूबईस्सधि । राजा-एकेनाभिसन्धिना प्रत्यपयेयम् । नानयथा । शकु०-केण रा०-यदीदमहमेव यथास्थानं निवेशयेयम् । शकु०-स्वगतम्-का गदी । राजा-इमं शिलापटमेत्र संथ्रयावः ।-उभौ परिकम्योपविष्टौ-। राजा-शकुन्त-लाहस्तमादाय स्वगतम्-हरकोपाभिदग्धस्य दैवेनामृतवर्धिणा । प्ररोहः संमतो भूयः किंस्तिकामतरोरथग् ॥ शकु०-इर्षरोमावं रूपयन्ती-तुवरभदु अयथङ्कौ । राजा-स्वगतम्-इदानीमस्मि विश्वस्तो भर्तुरामाषणेन ।-प्रकाशम्-सुन्दरि नातिश्छिष्टः सन्धिरस्य मृणालवलभयस्य । यदि तेऽभिप्राय एतदन्यथा घटयिष्यामि । शकु०-विहस्य-कालक्षेवो कुसलो । जं दे रोअदि । रा०-सव्याजिविलम्बितम् । अवमुच्यावलम्ब्य च-। सुन्दरि । दृश्यतामिदम् । अयं हि ते इयामलतामनोहरो विशेष शोभार्थमिवोजिज्ञाम्बरः । मृणालहयेण नवो निशाकरः करं समेतोभयकोटिराश्रितः । शकु०-ण दाव ण पेक्षामि । पवणकंपि-णा कणुप्पलरेणणा कलुसीकदा मे दिष्टा । राजा-सस्मितम्-यदि मन्यसे तदाह-मेना वदनमारुतेन विशदां करिष्ये । शकु०-अणुकंपिदा भवेअं । किं उण ण दे वीससामि । रा०-मा मैवम् । नवो हि परिजनः सेव्यानामादेशत्वरं न वर्तते । शकु०-एसो एव दे अच्चुवआरो (उपकारो-पवारो ?) अवीसंभजनओ । रा०-नाइमेवै रमणीयमात्मनः सेवाकालं शिखिलयिष्ये । मुखमुत्तमयितुं प्रवृत्तः ।-शकुन्तला कामप्रतिषेवं रूपयन्ती विहरति-। रा०-अये पर्यक्षुतां ते गतं चक्षुः । अलमस्मान्प्रत्यविनयशक्तया । उव्ययतामाननम् । -शकुन्तला किंचिदद्वा स्थिता । रा०-मुखमुत्तमयाहुलीम् ॥ स्वगतम्-चाहया स्फु-रितेनायमपरिक्षतकोमलः । पिपासतो ममानुज्ञां करोत्येष प्रियावरः ॥ शकु०-पाडिण्णादमंथरो विअ अयथङ्कौ संवृत्तो राजा-सुन्दरि कणोत्पलसंनिकवैदी-क्षणासादृश्येन मढोऽस्मि । -मुखामारुतेन नेत्रं सिचति-। शकु०-भोदु पैदैदित्यमिह संवृत्ता । लज्जामि उण अपुवआरिणी पिअ अरिणो अयथउत्तस्स । रा०-किमन्यत् । इदमप्युपकृतमवले सुरभि मुखं ते मया यदाप्रातम् ।-सस्मितम्-न तु कमलस्य मधुकरः संतुष्यति गन्धमःक्षेण ॥ शकु०-असंतोसेण किं करईस्सधि । राजा-इदमिति व्यवसितः । If having the verse गन्धवेण &c.

कवचः आपन्नयस्व सहचरम् उपस्थिता रजनी ।]

शकुन्तला—(कर्ण दत्त्वा संसंभ्रमम् ।) पोरव सञ्च मम सरीर-
मुखं तोषकं भस्स अज्ञा गोदमी इदो एवं आभच्छादि । ता विरुद्धं तरिदो
होहि ॥ । [पौरव स्वयं मम शरीरवृत्तान्तोपचम्भायार्या गौतमीत
एवागच्छति । तद्विटपान्तरितो भव ।

night has arrived.

Sak.—(Listening—with haste) Paurava, the venerable Gau-
tami is coming just hither in person to know the condition of my
health; therefore be concealed behind the branches.

with its introductory sentence, between इसीभो संचरन्ति
and दिशोऽब्लोक्य, follows A thus:—०निर्गतोऽस्मि ।; om. स—भ्रमम्)
हित्वा for मुक्त्वा; पदान्तरे प्रतिनिवृत्य for स्तो-म्य; वि संभाषणमेतपरिचिदो
अथ ज्ञो य विषु०; दिवावसाने वृष्णा०; स्तोकमन्तरं गत्वात्मगतम् । हरो हरी
इवं सुनिष्ठ य मे; ०दा पसरंति भोदु इमोहै पञ्जांतकु—है ओवारिदसरीरा मणिभ
वै०; तथाफृत्वा दित्यात्; कवचेव प्रिये अनु—सं मायुसृज्य निरपेक्षैव गताखे ।; मृ
दुःकः कवम्; कठिनं खलु; संप्रति प्रि—न्ये किमस्मिन्स्तामण्डपे क्षेमि ।; om.
वामि०—क्षय; ०वन्धाह्निं०; ०हूं एवं; य मए परिणादै; मृणालवलयमुरसि निश्चिप्य;
अहो स्पर्श०; य समस्य; अवरेसेण; उपसर्पति०; ०देववान् याचितं चाम्नु पक्षिणा;
संमुखे स्तिवत्वा अउज अद्द—क्षेव पक्षिणिवृत्त म्हि । आचकिक्षादं मे; ता यिकिक्षा;
मा मं असानं च मुणिअगेसुं पवासदस्याद० । ; ०र्पयामि । ; om. नान्यवा; केज
उच्च; ०वेष्वामि०; शकु०—आ का गदी भोदु एवं दावै । इत्युपसर्पति०; इतः गिलाप-
क्षेत्रेण संभ्र०. रा०—श-टाया ह०—य-अहास्पर्श०। हर०; शकु०—स्पर्शै स्पर्यित्वा० ।
तुवरदु तुवरदु अवृ०; राजा—सहवैमात्मगतम्; विश्वसितः० भ—वणपदमेतत् ।
तेऽभियतं तदन्य०; रिमतं हृत्वा for विहृत्य; om. काल०—सम्भ्र०;
ज्ञा दे रो०; ०क्षम्य प्रतिमोच्य—। मु०; om. इदम्०; अयं स ते; ०हर०;
०वेष्वामिकोटिमान्त्रितः०; पवणकंपिदक्ष्यु०; यशनुमन्यसे तदहमे०; ०दा कर-
वाणि०; तदो अणु०; किं तु उच्च; शकु०—अथं उजेव अक्षाभरो अविस्वासज-
वाणो०। रा०—नाहम० देवावसरं०; शकु०—प्रति—न्ती विरमति०। राजा—अयि० म-
रितेष्वै असमदमदीविनयश्चक्षया०। शकु०— किंविद्वा० व्रीडावनतमुखी तिष्ठति०
० हा० ददातीव प्रिया०; परिणाममंथरो०; om. संजुतो०; राजा—कर्णो०—क्षममू-
गोऽस्मि०।—मु०—न चभु० सेवते० । ; ०दित्यदंसणिः०; सुन्दरि किम०; ०पकृतिपक्षे
सुर०। om. स—तम्०; ननु कम० शकु०—सृस्मितम्—प्रसंतोसे उण किं करेदि०; after
the king's speech, शकु०—वक्तं दौकरते० । , P nearly follows F. For the speech 'behind the scene' A has only
अव्या गोदमी० F बं उव०.

a R N om. कर्णदत्त्वा; असंसर्वं for सञ्च. ०क्षमस्य N. others
० संभाल, except P F ०क्षमभिमितां०

राजा—तथा । (आत्मानमावृत्य तिष्ठति ।)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी सस्थयोऽच ।)

सख्यौ—इदो इदो अज्ञा गोदमी । [इत इत आर्गा गौतमी ।]

गौतमी—(शकुन्तलामृपेत्य) जादे अवि लहुसंदाचाइंदे अंगाइं ।
[जाते अपि लघृसन्तापानि तेऽङ्गानि ।]

शकुन्तला—अतिथ मे विसेसो [अस्ति मे विशेषः ।]

गौतमी—इमिणा दध्मोदएण निराचारं एव दे सरोऽ माविस्सदि
(शिरसि शकुन्तलामध्यक्ष्य) वच्छे पिणिटो दिअहो । एहि । उडनं
एव गच्छह । (प्रस्थिताः) [अनेन दध्मोदवेन निराचारमेव ते शरीरं
भविष्यति ॥० वर्त्से परिणतो दिवसः । एहि । उटजमेव गच्छावः ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम्) हि अपि पदमं एव सहोवण्दे मणो-
रहे वादरभावं ण मृच्चसि । साणुसभ विहिंश्च वहं दं संपदं संदाचो ।

ING.—Yes. (stands concealing himself).

(Then enter Gautami with a vessel in her hand, also enter the
two friends).

FR END.—This way, this way, venerable Gautami.

GAU.—(Approaching Sakuntala) Child, are the members of
your body relieved of the suffering.

SAK.—I feel a change for the better.

GAU.—By this Darbha-water, your body will be quite free from
illness. (Sprinkling the water on Sakuntala's head,) Child, the
day has drawn to its close; come, we shall go to the hut itself.
(They set out.)

SAK.—(To herself) O Heart ! You did not leave your timidity (reserve) when the object of desire already approached you
with ease. Why now this grief of yours. (O heart !) regretful

A A O S T include तथा in the st. dir. b A गौ—उप-
सूत्य—अऽच दिद । इव दवदासदाका चिङ्गासि । शक०—इदा० येव मालाणे
अविदिणाओं पिअवदा—पिल्लाओं । गौ०—दध्मोदवेन शकुन्तलामध्यक्ष्य—वर्त्से
निराचारा त्व निर्जनव अवि &c ; F differs from A thus:—om. उ-त्य; जादे अवनाहादं सुपिभ अऽअदा इदं श निरदभं-दद्धु । समस्याऽय च
इष, “हार्गा च । ; अण्युअपिअवदाओं मालिणि भेदो ०. गौ०—शान्त्यु०
जादे नि-या मे निं अवि दे ल० ; ऋ० ।—इति सूत्रति । P generally
with F, but having जादे for जांदे.

(पदान्तरे स्थिता । प्रकाशम्) छदावडभ संदाचहारभ आपत्तेमि
तुम्ह भूभो ते परिषोभस्स (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला सह-
सरामिःः [हृष्य प्रथमवेद मुख्योपनै यनोरभे क तरभावं न मुख्यामि ।
सानुशय विवटितस्य कथं ते । प्राप्तं संतापः । ....छतावच्छयसन्नापदारक
आमन्त्रये त्वां भूगोऽपि परिषोगाय ।]

राजा - (पूर्वस्थानमुत्तेय । सनिःशास्प) अहो विवात्यः प्रा-
प्तिर्थसिद्धयः । मया हि

मुहुङ्ग्लिपन् । भरोष्टं प्रतिवेत्राक्षरिक्षशमिराप्तम् ।
मुखमंसाविक्तं पश्चात्काक्षाः कथमप्युत्तेन न चुम्भेत्तं तत् ॥ २४ ॥
क नु खलु संप्रति गच्छामि । अथ वा । इहैव विशाशसिक्षुकमुने उ-
त्तावल्लये मुहूर्तं द्यास्यामि । (सर्वतोऽवत्रोक्त्य ।)

तस्याः पृष्ठमयी शरीरलूठिना शदगा शिगायामियं
हृन्तो मन्मथलेल एष नविनापत्वे नलैराप्तिः ।

---

after separation ! (Standing at another step, about) O Enclosure
of creepers, remover of (my) affliction, I bid you farewell again to
find enjoyment with you. (Sorrowfully exit Sakuntala with the
rest).

King—(Going to the first place ; sighing) How full of
obstacles are the fulfilments of desired objects ! For, somehow I
raised up the face of my love, of eyes of long eye lashes, which
(face) had the lower lip repeatedly protected (by her) with the
fingers, which (face) appeared charming as it uttered with per-
plexity words of refusal, (and) which she drew away towards the
shoulders ; (suddenly) I did not kiss it. Where indeed shall I
now go ! Or, I will rather stop for a time in this very enclosure
of creepers which my love left after having diverted herself in it.

---

a A स - अपशार्द - हि प्रभ यणोरभरङ्क जगं पात्रिभ कावहारं कृ-
देष्टि । अन् । अविचार्हद्दस्त कर्त्त दे संपर्द । - प्रदिन परा प्रतिमेत्य वासम्-
कावहरभ आपत्तेमि तुम्ह पुणो ते परिषोगाभ । इनि निष्क्रान्ता । F - द्योष
जुल्लव स्वप्नातप्त-; O:n. एम्ब; ०हे कावहरभं करेषि । संपर्द अप्तमा दाव दु-
कर्त्त । - प्रदान्तरे परिषोगीहृष्य-प्रकाशम्-क्षाप्त-०-हर; पुणो ते ०-नो अप्त्या-द्योष
निष्क्रान्ते-। P nearly with F. b All but F P O I' तु for तप्.

हस्ताङ्गष्टमिदं विसाभरणमित्यासज्यमानेक्षणो
निर्गन्तुं सहसा न वेतसगृहाच्छक्रोमि शून्यादपि ॥ २९ ॥
(नेपथ्य)^b

राजन्

सायंतने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते
वेदी हुताशनवर्ती परितः प्रयस्ताः ।
छायाश्वरन्ति बहुधा भयमादधानाः
संध्यापयोदकपिशाः पिशिताशनानाम् ॥ ३० ॥
राजा—अयमहमागच्छामि । (निष्कान्तः ।)

इति तृतीयोऽङ्कः ।

(Looking all round) Here is her flowery bed on the stone-slab disordered by her limbs ; here is the faded love-letter printed on the lotus-leaf with the nails ; here the lotus-ornament has dropped from her hand ; thus with the eyes fixed (or fastened, on this thing and that), I am not able to depart at once from this cane-bower, though (it is) vacant.

(BEHIND THE SCENE.)

O King ! The evening sacrificial rites having begun, the shadows of evil spirits, brown like evening clouds, inspiring fear in various ways, move scattered round the altar on which the fire is (kindled).

King—Here I am coming. (Exit.)

END OF ACT III.

a After this verse A has हा हा धिक् । न सम्यगाच्छितं मया प्रियामासाद्य कालहरणं कुर्वता । इदानीं रहःप्रस्यासति यदि सुबदना यास्यति पून ने कालं हास्यामि प्रणयिदुरवापा हि विषयाः । इति हिंडुं विघ्नगणयति च मे मूढददयं प्रियायाः प्रत्यक्षं किमपि च तथा कातरमिद् ।; F P have the same with these variations—विचेन्त्य—अहो धिगसम्यक्चेष्टिं प्रियां समासाद्य काल-ता मया । तदिदानीशः प्रकृतिदुर०० तरमिव ।. b R N आकाशे for नेपथ्ये.

अथ चतुर्थोऽक्षः ।

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयमभिनयन्त्यौ सर्वौ ।)

अनुसया—हला पिअंवदे जह वि गंधनेण विवाहविहिणा णिवृत्तकष्टाणा सउंदला अणुरूपभजुगामिणी संवृत्तेति णिवृद मे हि-अभं तह वि एत्तिअं चितणिजनं ॥ [हला प्रियवदे यद्यपि गान्ध-र्वेण विवाहविधिना निवृत्तकल्याणा शकुन्तलानुरूपभर्तृगामिनी संवृत्तेति निर्वृतं मे हृदयं तथाप्येतावचिन्तनीयम् ।]

प्रियवंदा—कहं विअ । [कथमिव ।]

अनसूया—अजन सो राएसी इडिं परिसमाविअ इसीहैं विस-जिनओ अत्तणो णअरं पविसिअ अंतेउरसमागदो इदोगदं वृत्तं समुरेदि वा ण वत्ति । [अय स राजधिरिडिं परिसमाप्य ऋषिभिर्विसमित आत्मनो नगरं प्रविश्यान्तःपुरसमागत इतोगतं वृत्तान्तं स्मरति वा न वेति ।

ACT IV.

(Then enter the two friends gathering flowers.)

Aka.—Dear Priyamvadā, although my heart is happy that Sakuntalā has been united with a husband worthy of her, having her happiness brought about by the Gāndharva form of marriage, still there is this matter for concern.

Pri.—How, how ?

Aka.—whether, now, the saintly king, being permitted to go by the hermits having finished the sacrifice, having entered his capital and been united with his harem, remembers what (the circumstances, facts or things) happened here.

a A P om. हला; N R om. it in the छाया; F translates it by अयि. A F P भाषि (F P भासि) भाषणी चंवृत्ता तथाविण णिवृद मे हिमर्वं । (F मे ण, P ण मे).

प्रियबद्ध—रामद्वा होति । एतदिसा आकिदिविसेसा गुणविरेहिणो होति । तादें दाणि इप वृत्तनं सुणेअ प्रभागे कि पडिव् जिभमधि ति । [विश्वामी भव ।] न तादशा आकृतिवशेषा गुणविरोधनो भवन्ति । तात इदार्थमेव वृत्तनं श्रुत्वा न जाने कि प्रतिपत्तयत इति ।]

अः मूर्या—जह अहं देखाने तह तस्म अणुमदं ॥ [यथाह पश्यमि तथा तस्यानुपत्तम् ।]

प्रियबद्ध—कहं इव । [कथमिव ।]

अनमूर्या—गुणदंतम् वण्णआ पडिचादगिजेजति अअं दान पद्मो संवप्त्यो । तं जइ देवं एत्वं संपादेदि एवं अप्यआसेण किदत्यो गुरुभणो । [गृणवते वन्यका प्रियादर्शयेत्यं तावत्प्रथमः संकल्पः ।]

प्रियबद्ध—(पृष्ठभाजनं विलोक्य) सहि अवृद्धाइं नखु चालि-
कमपउ त्ताइ कुमूमाइ । [सालि उचितानि खलु बलिकमपर्यासानि कुपुमानि ।]

अनमूर्या—एं सउदर्शाए सोहगदेवआ अवणीअ ॥ [ननु शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवताचर्त्तर्या ।]

I.R.—Be confident. High characters like that (noble persons like him) never go against virtue. Now, I do not know, what Papa will do when he hears the story. Now, I do not know, what

ANA.—So far as I see, he will approve of it.

I.R.—How?

ANA—It is of course the primary desire to give the daughter to a worthy husband; if fortune itself accomplishes it, have not the

elders their object effected without any endeavour?

I.R.—(Looking at the flower-vessel) Friend, I think, sufficient flowers have been gathered for the offering.

ANA.—You know, Sakuntala's guardian deity is to be worshipped.

a R N add भवे at the end. b R के सहीए सउँ ॥ N के पिभषद्वीप सउँ ॥ A F S छोडगदेवाभो अवणीभाओ ।

प्रियं दा--जुजनहि । [यज्ञते ।]

(तेव वर्मारभेते)

(नेपथ्ये)

अथाहं मे ।

अन् या—(वर्ण दत्ता) सहि अदिवीणं विअ जिवेदिदं^a ।
[सखि उतिर्थानामिव निविदितम् ।]

प्रियं च दः—गं उडनसण्णिदिदा सउंदलः^b । [ननूटनसंगिहिता
शकुन्तला ।]

अनसूया—अजन उण इ अण असाणिहिदा । अलं एतिएहि
जुमुमेहि । [वय पुनर्हदयेनान्निहिता । अक्षमेताविदिः कुमुमेः ।]

(प्रस्थिते)

(नेपथ्ये)

आः अतिथिपरिभाविनि

विचिन्तयन्ती यमनन्यथानसा

तपोधनं वास्त्रं न मामुपाधितम् ।

I am - Right. (I see two persons doing the same thing.)

(Behind the scene.)

Here I am, ho !

Axa.—(Listening) Friend, it appears to be the announcement
of a guest.

Pri — Sakuntala is in the cottage, is she not ?

Axa—But, as regards her heart, she is absent today. So
many flowers will do. (Both sat out.)

(Behind the scene.)

Hai ! Thou that dost disrespect a guest ! He, thinking of
whom with an exclusively absorbed mind thou dost not know me,

a A F P G N अशेहिना b P R N do not close
प्रियं दा 's speech here, connecting it with the next,
reading अ शमात् (P शिवित्वा) for अनसूया and closing with
र्षिगाहरा । ; then ll N वज्रमुचा-होतु अलं &c. A nearly
reads with ll N having आम् for आस्मगतम्.

स्मरिष्यति त्वां न स बोधितोऽपि स-
न्कथां प्रमत्तः प्रयमं कृतामिव ॥ १ ॥

प्रियंवदा—हद्दी हद्दी । तं एव संवृत्तं । कस्सि पि पूआरुहे
अबरद्दा सुण्णहि अआ सउंदला । [हा धिक् हा धिक् तदेव संवृ-
त्तम् । कस्मिन्नपि पूजार्हेऽपराद्दा शून्यहद्या शकुन्तला ।]

अनसूया—(पुरोऽवलोक्य) ण हु जस्सि कस्सि पि । एसो दुव्वासा
सुलहकोचो महेसी । तह सविअ चटुलदुव्वाराए गईए पडिणिवृत्तो ।
[न खलु यमिन्कस्मिन्नपि । एष दुर्वासाः सुलभकोपो महर्षिः । तथा
शप्त्वा चटुलदुर्वारया गत्या प्रतिनिवृत्तः ।]

प्रियंवदा—को अण्णो हुदवहादो दहिङुं पहविस्सदि ।
गच्छ । पादेसु पणमिअ णिवत्तेहि ण । जाव अहं अग्वोदअं उचक-
प्पेमि । [कोऽन्यो हुतवहादग्नुं प्रभविष्यति । गच्छ । पादयोः
प्रणम्य निर्वत्यैनम् । यावदहमर्योदकमुपकल्पयामि ।]

wealthy in penance, to have arrived here, (he) will not remember
thee, even though reminded, as an intoxicated person does not re-
member the talk made before.

PRI.—Alas ! Alas ! that very thing has happened ! Sakun-
talā, absent-minded as she (now) is, has offended some person
deserving respect.

ANA.—(Looking forward.) Not an ordinary person, indeed !
It is the easily-irritable great sage Durvāsas ! Having cursed in
that way, he is gone back with a hasty step difficult to check.

PRI.—Who else than fire will be able to burn ? Go, prostrate
yourself at his feet and make him come back, while I will make
reception-preparations (lit. water for worship).

a A F P उमे श्रुत्वा विष्णे as a st. dir. after the
verse. R N T अपिअं (T adds ते) for ते. S puts this
and the following two speeches in the mouth of
Anasūyā. A P F alone give the order of speeches as
in the text ; others make हद्दी to पहवादि as one speech of
प्रियंवदा and गच्छ-प्पेमि of अनसूया. b R पुनर्विलोक्य. c B
पिभंवदे गच्छ. D O S T °दअं गोण्डिअ उवसप्त्यामि ।

अनसूया—तह । (निष्क्रान्ता) ^a । [तथा ।]

प्रियंवदा—(पदान्तरे स्वालितं निरूप्य) अम्बो । आवेदक्षस-
लिदाए पठमडुं अगगहत्यादो पुष्पभावणं मे । (इति पुष्पावचयं रूप-
यति^b) [अहो । आवेगस्वलितायाः प्रभ्रष्टमग्रहस्तात्पुष्पभाजनं मे ।]
(प्रविश्य ।)

अनसूया—सहि पकिदिवको सो कस्स अणुणभं पदिगेणहदि ।
किञ्चि उण साणुकोसो किदो ^c [सखि प्रकृतिशकः स कस्यानुनयं म-
तिगृह्णाति । किञ्चित्पुनः सानुकोशः कृतः ।]

प्रियंवदा—तस्मि बहु एदं पि । कहेहि ^d । [तस्मिन्बहेतदपि ।
कथय]

अनसूया—जदा गिवात्तेदुं ण इच्छादि तदा विणाविदो मए ।
मध्यं पठमं ति अवेक्षिव अविण्णादतबप्पहावस्स दहिदुजणस्स भभ-
वदा एको अवाहो मरिसिदव्यो तिए । [यदानिवार्तेतुं नेच्छति तदा

Ana.—Yes. (Exit.)

Pri.—(Stumbling at a step) Alas ! The flower vessel has fallen from my hand, as I stumbled in the hurry. (Gathers the flowers.)

(Enter Anasuyâ.)

Ana.—Cross by nature, whose persuasion (entreaty, prayer) will he listen to ? He was however made a little to relent.

Pri.—Even this is much of him. Say how.

Ana.—When he would not return, I implored him thus : Divine Sir ! Considering that it is a first (failing), your

a This and the subsequent speeches, up to the st. dir. परिकामतः, are given according to A and F, the other mss. putting अनसूया for प्रियंवदा and vice versa. After that st. dir. the text follows all but A. A om. तह ।. b All but A O S T have गदाए after °दाए. O S T °ण मे; others °ए मे. B D °पोपचयं, I M °पोचयं G om. अगग. A मे । ता पुणो वि अवचिगिस्सं । (तथा करोति ।). c A F किच, N किपि. T तह कि कि पि. R कि कि. d A F O alone om. सास्मितम् which st. dir. is given by others. e A P S T पठमभार्ते अवेक्षिव अ. F K N पेक्षिव for अवे०

विज्ञप्तिं मया । भगवन् प्रथमं विकल्पाविज्ञाततपः प्रपावस्य दुहि-
तुमनस्य भगवत्तेऽसरांगो मर्यादा इति ।]

भियंवदा——तदा तदो । [ततस्ततः ।]

अनसूया—तदो ण मे वअं अणग्ना भविदु अरिहदे । किं
दु अहिष्णा गापरणं दमगेण सावो गिर्वित्तसदिति मं॒ अं॒ भं॒ ए॒ अं॒
तरिहिदो ॥ । [ततो न मे ववनवन्यया भवितुर्विति । किं त्वभिज्ञाना-
मरणदर्शनेन शासो निवर्तिष्यत इति मन्त्रवपाग एवान्तर्हितः ।]

भियंवदा——सकं दणि अस्त्वासिद्धु । अन्ति तेग गएसिणा संपत्तिथ-
देण सणामहेअनिं अंगुशी अं मुमरणी अंति सउंदर्याए हत्ये सअं
ज्जेव पिण्डं । तस्मि साहीणो शाआ मउं द्वा भविस्मदि b [शक्य-
मिदानमिष्ठासितुम् । भास्ति तेन । नैषिणा संप्रस्तितेन स्वताप्येयाक्षि-
तमङ्गुशीयक स्मरणीयमिति शुनालाया हहो त्वयमेव निन्द्रम् । तस्मि-
स्वाधीनोपाया शक्नाशा भविष्यति ।

अनसूया—एहि । देवकजने दाव से णिवत्तेम्ह० । [एहे ।
देवकार्यं तावदस्या निर्वितेयावः ।]

reverence will pardon one fault of a daughter ignorant of the power
of penance.

PRI.—Yes, then !

ANA.—Then, saying “My word cannot be otherwise; but at
the sight of an ornament as a sign of recognition the curse will
cease,” he instantly disappeared.

PRI.—If so, we can hope. lit—it is possible to hope). When
His Majesty set out, he himself fastened, as a token of remem-
brance, on Sakuntala's finger (lit.—hand), a ring marked with his
own name; with that, Sakuntala will have the remedy in her
power.

ANA.—Come; in the meanwhile we will perform the worship
of the deity for her.

a R N तदो मे वअं—दु णार्ति; सअं for एव. b O S T तेण
for तस्मि. A F P alone give नउत्तमाद इये and जेता, others
except C U omit all the words. C U om. जन्म; C प्रत्यत्तमादये.
c A om. this speech. R N om. से. F R N चाहे एहे ।

(परिक्षमतः ३ ।)

प्रियंकदा—(प्रियोक्त्य) अणपूरे पेक्ख दाव । वाणहत्योचहिद-
वद्धमा आल्लाहदा विप्र पिभग्हा । भत्तुगदाए चित्ताए अत्ताजं पि-
एसा ण विमांवार्द । किं उण आअंतुअंभ । [अन्स्ये पइय तावत् ।
वापहस्तोपहितवदनालिखितेव प्रियसत्त्वी । भर्गतया चिन्तयास्मान-
मध्येष्ट न विमाशयनि । किं एनरागन्तकम् ।]

अनसूया—पिअंवदे दुर्बणं एव। णो मुहे एमो वृत्तंनो चिह्नु। रक्षितदव्या क्लृ पक्किदेलवा पिअसहां। [प्रियंवदे द्वयोरेव नौ मुस एष वृत्तान्तस्तिष्ठत्। रक्षितदव्या क्लृ प्रकृतिपेलवा पियसखी।]

ਪਿੰਧਿਆਂਦਾ— ਕੋ ਦੱਗਿ ਤੁਝੇਟਏਗ ਪਾਸਾਡਿਅਂ ਸਿੰਘਦਿ । [ਕ
ਇਦਾਨੀਸੁਣ੍ਹਾਂਦੇਵੇਨ ਨਵਮਾਲਿਕਾਂ ਸਿੰਘਦੇ ।] ਨਿਵਕਾਰੇ ।

विक्रम्पकः ॥ १ ॥

(ततः प्रविशति सुसंक्षिप्तः शिष्यः ।)

क्षिण्यः—वेदोपदेशणार्थमादिष्टाऽरिम तत्रभवता प्रवासादुपावृत्तेन काशयेन । प्रकाशं निर्गतस्तावदल्लोकया मि क्षियदशिष्टं रजन्या

(Both walk round.)

PRI.—(Observing) *Anaemy*, just see, our beloved friend looks as if painted in a picture, with the face resting on her left hand. By the thoughts about her husband she is not aware even of herself; what then of a stranger?

AKA.—Iriyanva A. let this incident remain in the mouth of
us two only; our beloved friend, tender by nature, must be saved
the shock.

PBL—Who indeed will sprinkle hot water on the Navam&likai?

(Exeunt.)

End of the Interlude.

(Then enter a pupil who has risen from sleep.)

Pt.—His reverend Kasjapa, who has arrived from his journey, has asked me to observe the time. Now long is the open air

a नमानि । b A from this speech has the names of the speakers interchanged. D O S T दूषण; गौहेदं; गौही. A O S दृश्य; अ; others ए एवा. c A D S T उम. विज्ञान d A D O T प्रवैशकः ८ (so उम्)

इति । (परिकम्यावलोक्य च ।) हन्त प्रभातम् । तथा हि^a ।

यात्येकतोऽस्तशिखरं पतिरोषधीना-

माविष्कृतोऽरुणपुरः सर एकतोऽर्कः ।

तेजोद्वयस्य युगपद्मासनोदयाभ्यां

लोको नियम्यत इवात्मदशान्तरेषु^b ॥ २ ॥

अपि च ।

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदती मे

द्वष्टि न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।

इष्टप्रवासजनितान्यवलाजनस्य

दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि^c ॥ ३ ॥

I will see how much of the night (yet) remains. (Walks round and observes) Oh ! It is day-break ! For, on the one hand the lord of herbs (i. e. the Moon) descends towards the setting mountain ; on the other, the sun with the twilight as his harbinger, has become manifest : by the simultaneous rise and fall of the two luminaries, the world is, as it were, regulated in its changes of condition (i. e. warned about the vicissitudes of life.) And, the Moon having set, the same lunar-lotus-plant does not (now) delight my eye, its beauty being only a thing of memory ; the distresses of the weaker sex, caused by the staying away of beloved persons (i. e. lovers), are certainly extremely hard to bear.

a A P F S तत्प्रकां A प्रभासात्प्रतिनिवृत्तेनोपाध्यायकाश्य०; तत्प्राकाश्यं निर्गत्य ताव०; किमवशि०; after तथा हि, it has कर्कन्धूनामुपरि तुहिनं रजयत्यग्रसन्द्या दार्भं सुबत्युटजपटलं वीतनिद्रो मयूरः । वेदिप्रान्तात्मुरविलेखितादुर्थितश्चैष सद्यः पश्चादुच्छैर्भवति हरिणो गात्रमायच्छमानः । अपि च । पादन्यासं क्षितिधरगुरोर्मूर्द्धन कृत्वा सुमेरोः कान्तं येन क्षपिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः। सोऽयं सोमः पतति गगनादल्पशेषैर्मयैः सूरारोहो भवति महतामप्यपञ्चशनिष्ठः ॥ तत्सर्वं यतः सूर्याचन्द्रमसौ जगतोऽस्य उपद्विपत्योरनित्यत्वं दर्शयत इव । तथा च । F ० सात्प्रतिनिवृत्तेन कण्वेन, ०शं निर्गत्यावलो०भातप्राया रजनी । तथा हि । b A C D E F G ०कृतारुण । F P इवैष दशा० c A ०दुरुस्सहानि । Among other variations F for the last line of the second verse quoted from A has अत्याकृष्टिर्भवति महतामप्यपञ्चशनिष्ठा ।

(प्रविश्य पटाक्षेषण ।^a)

अनसूया—एवं वि णाम विसभपरम्पुहस्त वि जणस्स एदं ण
विदिभं जधा तेण रणा सउंदाराए अणज्जं आअरिदं^b । [एवमपि
नाम विषयपरारुमुखस्यापि जनस्यैतन्न विदितं यथा तेन राजा शकुन्त-
लायामनार्यमाचरितम् ।]

शिष्यः—यावदुपस्थितां होमवेळां गुरवे निवेदयामि । (निष्क्रा-
न्तः^c) ।

अनसूया—पडिबुद्धा वि किं करिस्तं । ण मे उद्देशु वि णिअ-
करणिज्जेसु हत्थपाआ पसरंति । कामो दाणि सकामो होदु जेण
असच्चसंभे जणे सुद्धिभासी सही पदं कारिदात् । अह वा दुव्वासकोवो

(With a toss of the curtain, enter Anasuya.)

A.N.A.—Was it not indeed so feared by us, although we were
not conversant with love-affairs, that the king practised baseness
towards Sakuntala ?

P.U.—Now I shall let the preceptor know that the time for the
morning sacrifice has arrived (Exit.)

A.N.A.—What am I to do, even having risen from sleep ? My
hands and feet do not go forward even for my usual duties. Let
the god of Love be now gratified, who has made our simple-minded
friend to offer herself to a perfidious person. Or it is Durvâsa's

a I M अपटीक्षे० F पटीक्षे० A अपटःक्षे० b A om. जणस्स.
A अचउप्रदा आअरिदब्बाति. D om. ण. D S T विरेदं । (S यत्तहा)
तहाविहुणावि रणा ; अण्णाअं आअरिदं अह (D ह, T ह या) पडिबुद्धा
वि किं करिस्तं । L F N ऋदं ति । A F N S om. first
वि. R तह वि for जधा. F S इस्स जणस्स ण (एदं for ण S)
विविदं जधा. I om. second वि G N इमस्स जण०; ण एदं ण.
c A om. होम & गरवे. d B पार्वं पवरादि E S om. विभ.
D O S T have the first sentence in the last speech.
O T om. 2nd वि. S अथवा प्रतिकृ०; शकुन्तला for सही. T re-
peats अववा पदि० &c. in this speech; सकामो दाणि कामो होदु ।
A करविस्तं; ण मे उत्थिदाए चितिदेसु पहादवावारकर०; हत्था पादा वा
पहवति । सकामो-दु (like T) जेण खिणिद्धि-०ही अ-जे पद०. F
अव-०णं पहादा रअजी ता सिगधं सअणं परिच्छभामि । अथवा लहु लहु उत्थिदा
वि किं; ०देसु पहादकर०गे पिभसही सुद्धिभासी पद०. Et. मुग्निदि. P
follows F in substance. R सुण्णहि०; so O S T.

एसो विअरेदि । अण्हा कहं सो राएसी तारिसाणि मंतिअ एत्तिभ-
स्स कालस्स लेहमेत्तं पि ण विसज्जेदि । ता इदो अहिण्णाणं अंगुली-
अंगं से विसज्जेम । दुक्खसीले तवस्तिज्ञे को अब्धत्यीअदुः । सही-
गामी दोसो त्ति व्ववसिदा वि ण पारेमि पवासपदिणिउत्तस्स
तादकस्सवस्स दुसंतपरिणीदं आबण्णसत्तं सउंदलं जिवेदिदुः । इत्यंगए
अम्हेहिं किं णु कखु करणिज्जं^b । [प्रतिबुद्धापि कि करिष्यामि । न
म उचितेष्वपि निजकरणीयेषु हस्तपादं प्रसरति । काम इदानी सकामो
भषतु येनासत्यसधे जने शुद्धहृदया सखी पदं कारिता । अथवा
दुर्वासःकोप एष विकारयति । अन्यथा कथं स रामर्थिस्ताहशानि
मन्त्रयित्वैतावतःकालस्य लेखमात्रमपि न विसृजति । तवितोऽभिज्ञानम-
ङुलीयकमस्य विसृजावः । दुःखशीले तपस्तिने कोऽभ्यर्थ्यताम् ।
सखीगामी दोष इति ड्यवसितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य
तातकाश्यपस्य दुष्यन्तपरिणीतामापत्तसत्त्वां शकुन्तलां निवेदयितुम् ।
इत्यंगतेऽस्माभिः किं नु खलु करणीयम् ।]

wrath that works evil here; otherwise, how would the saintly king having made professions of that sort, not even write a letter for such a (long) time ! We might therefore send him hence the recognition ring ; (but) who is to be requested (to do the duty) among the ascetics inured to hardships ? The fault lies with my friend ; hence, I cannot-though I have made up my mind to-inform father Kasyapa who has returned from his journey, that Sakuntala married Dushyanta and is pregnant. What indeed are we to do under such circumstances ?

a G F L N I T साबो for कोबो. All but R S T com-
pound दुर्वासस् and the next word. O S C विसज्जेमि. O एवं
for एसो. O S °भूमत्थीअदि. T एसो एवं. °साणि अल्लविअ; °हिण्णाणगु०;
A स्मृत्वा-अथवा ण तस्स राएसिणो अवराहो दु-कोबो एत्य विष्पकरे०
तादिसो रा०; °सादै वअणादै मै; °स्स वि काल०; °दि-विचिन्त्य-इदं अंगुलीं
से अहिण्णाणं विस०; अधवा दु०. F स्मृत्वा-०वा ण तस्स राएसिणो अव-
राहो दु-बो कखु एसो पहवदि । अण०; वात्ता for लेह; अधवा दु० P
nearly follows F b R ण सही० thus having two ण s. I F S ण सही०. L ण अ सही०; वि पारे०. R om. णु कखु A ण
सहिणमणेण दोसोति ववसिदं । दाण० पारेम्ह । पहासणिवृत०; °सत्तं को वि
स-ले जिवेदईसदि । कखु अम्हेही० कादवं. F ववसाइदुः पि ण पारेम्ह
ता-स्स प-स्स दु०; ता एत्य दाण० किं णु कखु अ० like A.

अनसूया—तेण हि एवर्तिस चूदसाहावङ्गिदे जारिएलसमुगण
पूदणिमित्तं एव काळंतरक्षमा णिक्खित्ता मए केसरमाछिआ ।
तां तुमं हस्तसंणिहिदं करेहि । जाव अहंपि से गोरोभणं तित्थार्मितिभं
दुन्वाकिसङ्गभाणिति मंगलसमाळंभणाणि विरएमि^a । [तेन देतास्मश्वत-
शास्त्रावलभिते नारिकेलसमुद्रक एतच्छिमित्तमेव काळान्तरक्षमा निसि-
सा मथा केसरमालिका । तां त्वं हस्तसंनिहितां कुरु । यावदहमपि
तस्ये गोरोचनां तीर्थमुक्तिकां दूर्घकिसङ्गयानीति मङ्गलसमाळंभनानि
विरचयामि ।]

प्रियवंदा—तह करीअदु । [तथा क्रियताम् ।]—(अनसूया
निष्कान्ता । प्रियवदा नाव्येन सुपनोमाजनं गृह्णाति^b ।)
(नेपथ्ये ।)

गौतमि आदिश्यन्तां शाङ्कर्वमिश्राः शकुन्तलानयनाय
प्रियवंदा—(कर्ण दत्त्वा) । अनसूए तुवर तुवर । एदे कु
हस्तिणाउरगामिणो इसीओ सद्वामीअंति । [अनसूये त्वरस्व त्वरस्व ।
ऐ खङ्गु हस्तिनापुरगामिन ऋषवः शब्दाध्यन्ते]
(प्राविश्य सपाळम्भनहस्ता ।)

Ana—Well then, in that cocoa-leaf-box suspended on the mango-branch, I have deposited for that very purpose a Kesara-garland that can remain fresh for (lit.:—can endure) some time. You take that in your hand; while I too prepare auspicious unguent-materials, such as, yellow pigment, holy-clay, and tender Dūrvā-grass.

Pri.—(Yes), do so.

(Exit Anasuya; Priyamvada takes the flower box).

(Behind the scene).

Gautami ! Tell Sārngarava and others to go with Sakuntala (lit.:—to take her to her husband's).

Pri.—(Listening) Anasūya, be quick, be quick. There, the hermits who are to go to Hastināpura are being called.

(Enter Anasuya with auspicious unguent-materials in her hands.)

a मिठोभणं for गोरोभणं R. N. b सुमनसो गृ० R. N. O कुसुमभाऊ;
S सुमनसो भाऊ; A E P प्रियवदा तथा करोति.

अनमूर्या—सहि एहि । गच्छम्ह । [सखि एहि । गच्छावः ।]
 (परिक्रामतः ।)

प्रियंवदा—(विलोक्य) । एसा सुज्ञोदए एव सिहामजिनदा पडिच्छदणीवारहत्थाहि सोत्थिवा आणिकाहि तावसीहि आहिणदीभामाणा सउंदला चिडइ । उवसप्पम्ह णं । —(उपसर्पतः) । [एषा सूर्योदय एव शिखामार्जिता प्रतीष्टनीवारहस्ताभिः स्वस्तिवाचानिकामिस्तापसीमिरभिनन्दयमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम् ।]

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारामनस्था शकुन्तला) ।

तापसीनामन्यतमा—(शकुन्तलां प्रति) । जादे भर्तुणो बहुमाण-सूभं महादेवसदं अधिगच्छ ॥ । [जाते भर्तुं बहुमानसूचकं महादेवी-शब्दमधिगच्छ ।]

द्वितीया—वच्छे वीरप्पसविणी होहि । [वच्छे वीरप्रसविनी भव ।]

तृतीया—जादे भर्तुणो बहुमदा होहि ॥ । [जाते भर्तुं बहुमता भव ।]

इत्याशिषो दत्त्वा गौतमीवर्ज निष्कान्तः ।

सख्यौ—(उपसृत्य) सहि सुहमज्जनं दे जादं ॥ । [सखि सुखमज्जनं ते जातम् ।]

ANU—Come friend, we'll go.

(Both walk round.)

PRI.—(Looking) There is Sakuntala who having bathed over head early at sun-rise is (now) being congratulated by the hermit-ladies, having wild rice in their hands, and invoking blessings (on her). We will go up to her. (Go forward).

(Then enter Sakuntala occupied as described, sitting on a seat.)

ONE OF THE HERMIT LADIES—(To Sakuntala) Child, may you obtain the title of 'Great Queen' indicating your husband's esteem (of you).

ANOTHER—Child, May you be the mother of a hero.

A THIRD ONE—Child, May you be highly esteemed of your husband.

(Thus having blessed, exeunt all the hermit-ladies except Gautami.)

FRIENDS—(Approaching) Friend, we hope you have had a happy ablution of it.

a लहोहि for अधि० R N. b वच्छे for जादे R N; D O वाळे.

A F P om. this speech. c होदु for जादं R N; F P भूदं for it.

शकुन्तला—साबदं मे सहीण । इदो णिसीदह । [सागरं
मे सहयोः । इतो निषीदितम् ।]

उमे—(मङ्गलप्राप्यादाय । उपविश्य) । हला सरुदले
सज्जा होहि । जाव दे मङ्गलसमालभ्यणं विरएम⁹ । [हला शकुन्तले
सज्जा भव । यावत्ते मङ्गलसमालभ्यनं विरचयावः ।]

शकुन्तला—इदं पि वहुमंतव्यं । दुष्टहं दाव मे सहीमंदणं भवि-
स्सदि । (वाष्पं विसूनतिब)-[इदमपि वहु मन्तव्यम् । दुर्कमं तावन्मे
सस्माप्णदं भविष्यति]

उमे—सहि ण दे उहमं मङ्गलकाळे रोइदु । —(इत्यश्वाणे प्रमृ-
ज्य नाट्येन प्रसाधयतः) [सखि न त उभितं मङ्गलकाळे रोदितुम् ।

प्रियवंदा—आहरणोइदं रूवं अस्समसुधहोहि पसाहणोहि विष-
आरीअदि० । [आभरणोचितं रूपमाश्रमसुद्धमैः प्रसाधनैर्विप्रकार्यते ।]

(प्रविश्योपायनहस्तौ)

ऋषिकुमारकौ—इदमलंकरणम् । खलंयक्रितामन्त्रभवती ।

(सर्वा विळोक्य विस्मिताः ।)

Sak.—Welcome to my friends ! Sit here.

Both—(Taking up the vessels of auspicious articles ; sitting
down) Dear Sakuntala, be ready ; we will smear (your arms
with) the auspicious unguent.

Sak.—Even this is to be highly valued. Decoration by the
hands of my friends will now be rare to me. (Sheds tears.)

Both—Friend, it is not proper for you to weep on an auspicious
occasion. (Wiping off her tears, decorate her.)

Prs.—Your beauty worthy of ornaments, is being marred by
decorations obtaining in a hermitage.

(Enter two young hermits with presents in hands.)

Hermits—Here are ornaments ; let the respected lady be
adorned.

(All are wonder-struck at the sight.)

a R N om. दे. D O S T वर्ष दे. b R N दार्ज for
पृष्ठ ; F P add गुणो after दार्ज. L has जदो to represent दार्ज.
E D O S T विकिरति ; R विहरति. c D O S T विभारी०.

गौतमी—वच्छ णारथ कुदो एदं^a । [वत्स नारद कुल एतत् ।]

प्रथमः—तातकाश्यप्रभावात् ।

गौतमी—कि माणसी सिद्धी । [कि मानसी सिद्धिः ।]

द्वितियः—न खलु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञाप्ताः शकुन्तलोहतोर्विनस्पतिभ्यः कुन्तमान्याहरतेति । तत इदानीं ।

क्षीमं केनचिदिन्दपाण्डु तरुणा माङ्गल्यप्रविष्टकं

निष्ठुर्यूतश्चरणोपभोगमुलभो लाक्षारसः केनचित् ।^b

अन्येष्यो वनदेवताकरतैरापर्वभागोत्थितै-

दृत्तान्याभरणानि तत्किसलयोद्ददप्रतिद्वन्द्विभिः ॥ ९ ॥

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हला इमाए अब्दुववत्तीए
सूइआ दे भज्जुणो गेहे अणुहोदव्वा राअलच्छी^c । [हला अनयाम्बु पपत्त्या सूचिता ते भर्तुगेहेऽनुभवितव्या राजलक्ष्मीः]

(शकुन्तला त्रीडां रूपयति ।)

प्रथमः—गौतम एव्यहि । अभिषेकावतीर्णीय काश्यपाय वनस्पति-
सेवां निवेदयावः ।^d

Gau.—Child Nārada ! Whence comes this ?

One—By the power of father Kasyapa.

Gau.—Is it a creation of his will ?

THE OTHER—No, no ; hear, the revered sage ordered us saying “Get flowers from the trees for Sakuntala” ; when, lo ! some tree put forth moon-white silk garments suited to the auspicious ceremony ; another exuded lac-dye suited for dyeing the feet ; from others, ornaments were presented by the hands (lit: palms) of the sylvan nymphs, rising up to the wrists, which (palms) vied with the young leaves sprouting on the trees.

Pri.—(Looking at Sakuntala) By this favour, is fore told the royal fortune that you will enjoy in your husband's house.

(Sakuntala feels bashful.)

FIRST HERM.—Gantama, come, come ; we will communicate this service done by the trees to Kasyapa who has gone down (to the river) for bathing.

a A F P E द्वारीत for नारद. b सुभगो for सुखभो A.F.
c °लच्छी ति R.N. d अभिषेकोत्तीर्णीय R.N.

द्वितीयः—तथा ।

अनसूया—अणुवजुत्तभूणो अभं जणो । चित्तकम्पारिभएण दे
अंगेसु आहरणविणिओअं करेहृ । [अनपयुक्तभूषणोऽयं जनः ।
चित्रकर्मपरिचयेन तेऽक्षेप्याभरणविनियोगं कुर्वः ।]

शकुन्तला—जाणे वो ऐउणं । (उभे नाल्येनाळ्कुरुतः ।)
[जाने वां नैपुणम् ।]

(ततः प्रविशति स्नानोत्तर्णः काश्यपः ।)

काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं संस्पष्टमुत्कण्ठया
कण्ठस्तम्भितबाष्पवृत्तिकलुषं चिन्ताजडं दर्शनम् । b
दैक्षण्यं मम तावदीदशमिदं स्नेहादरण्यौकसः

पीड्यन्ते गृहिणः कर्थं तु तनयाविश्लेषदुःखैनैः ॥ ९ ॥
(परिकामति ।)

सरुण्यौ—हला सउंदर्ले अवसिदमंडणासि । परिधोहि संपदं खो-
मजुअलं । [हला शकुन्तले अवसितमण्डनासि । परिधत्स्व सांप्रतं
कौमयुग्मल् ।]

SECOND HERM.—Yes. (Exeunt both.)

ANA.—We have never used ornaments ; we will put the ornaments on your limbs in accordance with our practice of the art of painting.

SAK.—I know your skill. (Both adorn her.)

(Then enter Kasyapa who has returned after bathing.)

KASYAPA—(At the thought) that Sakuntala goes today, my heart is touched with (afflicted by) anxiety ; the eye growing heavy with care has been dim by the gushing tears suppressed in the throat ; if such is the distress through affection of me who pass my life in the forest, how (bitterly) indeed must house-holders be afflicted by the first pangs of separation from their daughters !

(Walks round.)

FRIENDS—Dear Sakuntala, your decoration is finished ; now clothe yourself in this pair of silk-garments.

a सरुणी for अनसूया R N. अणुभूदभूदं F P; अणुःहृत N R,
also अप before अणुं. b कंठः स्त—पृथिवी R L N; F P
have अंतर्बाण्य भरोपरोपरोधि गादेतं चिं.

(शकुन्तलोत्थाय परिधते) ।

गौतमी—जादे एसो दे आणंदपरिवाहिणा चक्रुणा परिस्तंतो
विभ गुरु उवटिदो । आआरं दाव पडिवज्जस्स । [जाते एष त
आनन्दपरिवाहिणा चक्रुणा परिष्वजमान इव गुरुरूपस्थितः । आचारं
तावत्प्रतिपद्यत्व ।]

शकुन्तला—(सवीहम्) ताद वंदामि । [तात वन्दे ।]

काश्यपः—वत्से

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तुर्बहुमता भव ।

सुतं त्वमपि सम्राजं सेव पूरुमवाप्नुहि ॥ ७ ॥

गौतमी—भअवं वरो क्लु एसो । ण आसिसा । [भगवन् वरः
खर्वेषः । नाशीः ।]

काश्यपः—वत्से इतः सद्योहुतानमीन्प्रदक्षिणीकुरुष्व ।

(सर्वे परिकामनित) ।

काश्यपः—(कक्षन्दसाशास्ते) ।

अमी वेदि परितः क्लसविष्ण्या:

समिद्वन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

(Sakuntala rises and puts the clothes on.)

Gau.—Child here comes your father as if embracing you with the eye over-flowing with happiness; please do him obeisance.

SAK.—(Bashfully) Papa, I salute you.

KAS.—Child ! Be highly esteemed of your husband, as Sārmisthā was of Yayāti; may you obtain a son (who will be) a universal monarch, as she obtained Pūru.

Gau.—Venerable sir, it is indeed a boon, not (a mere) blessing.

KAS.—Child ! Now go round the fires here, to which, a sacrifice has just been offered.

(All walk round.)

KAS.—(Blesses her in a verse in a Rigvedic meter) May these sacrificial fires purify thee, having seats prepared for them round the altar, bearing consecrated fuel, with Darbha-grass strewn by

अपघन्तो दुरितं हन्यगन्धै-

वैतानास्त्वां वहयः पाळयन्तु^a ॥ ८ ॥
प्रविष्टस्वेदानीम् । (सहाण्डक्षेपम्) क ते शार्ङ्गरवमिश्राः ।
(प्रविश्य) ।

क्षिष्यः—भगवन् इमे स्मः ।

काश्यपः—शार्ङ्गरव भगिन्यास्ते मार्गमादेशय ।

शार्ङ्गरवः—इत इतो भवती ।

(सर्वे परिकामन्ति) ।

काश्यपः—यो भोः संनिहितदेवतास्तपोवनतरवः^b ।

पातुं न प्रथमं व्यवस्थिति जलं युष्मास्त्वपीतेषु या

नादते प्रियमण्डनापि भवतां लोहेन या पछुवम् ।

आथ वः कुमुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः

सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरुज्ञायताम् ॥ ९ ॥

(कोकिलरवं सूचयित्वा) ।

अनुमतगमना शकुन्तला

तरुभिरियं वनवासचन्द्रुमिः ।

their sides and driving away evil by the odour of the oblations !
Now walk on. (Looking round) Where are those Sāngarava
and others ?

(ENTER A PUPIL.)

Pu.—Here we are, venerable Sir !

Kas.—Sāngarava, show the way to your sister.

SĀNGARAVA—This way, this way will my respected sister
proceed.

(All walk round.)

Kas.—Ye, trees of the penance-forest with the deities present
in you ! She, who did not like to drink water first when you were
not watered ; who although fond of ornaments, would not pluck
your young leaves out of affection for you ; who celebrated a
festival at the time of your first blossoming ; that Sakuntala here

a A D F P om. the st. dir. O gives it in
the margin ; A D O P पाळयन्तु ; others पावयन्तु ; T is
ambiguous. b a संनिहितास्तपो° R N.

परमृतविरुद्धं कलं यथा
प्रतिवचनीकृतमेभिरीदशम् ^a ॥ १० ॥
(आकाशे) । ^b

रम्यान्तरः कमलिनीहरितैः सरोभि-
इछायाद्गौर्मैर्नियमितार्ककमयूखतापः ।
भूयात्कुशेशयरजोमृद्गरेणुरस्याः
शान्तानुकूलपवनश्च शिवश पन्थाः ॥ ११ ॥
(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

गौतमी—जादे णादिजणसिणिद्वाहिं अणुण्णादगमणासि तवो-
वणदेवदाहिं । पणम भअवदीणं । [जाते ज्ञातिजनन्मिग्धाभिरनुज्ञा-
तगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः ।]

शकुन्तला—(सप्रणामं परिकम्य । जनान्तिकम्) । हला पिअं-
वदे अजजउत्तरदंसणुस्सुआए वि अस्समपदं परिचअंतीए दुखदुखेण
मे चलणा पुरदो पवर्णति^c । [हला प्रियंवदे आर्यपुत्रदर्शनोत्सुकाया
अप्याश्रमपदं परित्यजन्त्या दुःखदुःखेन मे चरणौ पुरतः प्रवर्तते ।]

goes to her husband's house ; let her be permitted by all of you.
(Listening to the note of a cuckoo.) In as much they have uttered
as a response these sweet notes of the cuckoo, the trees, as Sakun-
tala's companions of wild life, have consented to her departure.

(In the air.)

May the path be happy to her, having its intervals
pleasant with lakes, green on account of lotus-beds, having the
heat of the sun's rays moderated by trees of thick shade, having
the dust as soft as the pollen of lotuses and having gentle and
favourable breezes !

(All listen with wonder.)

GAU—The deities of the penance-forest affectionate like kins-
folk, have consented to your departure. Salute the divine ones.

SAK.—(Walking round and saluting ; aside) Dear Priyam-
vadā, although anxious to see my husband, my steps move forward
with great unwillingness as I am leaving the ground of the hermitage.

^a A F P put this verse in शार्ङ्गरव's mouth. ^b A P
नेपथ्ये. ^c ण अजज° R N.

प्रियंददा—ए केवलं तवोवणविरहआदरा सही एव । तु ए उष-
द्विदिविओअस्स तवोवणस्स वि दाव समवत्यं पेक्ष्य ॥

उग्गालिअदबकवला मिथा परिच्छत्तणक्षणा मोरा ।

ओसरिअपदुंपत्ता मुअंति अस्स विअ छदाओ ॥ १२ ॥

[न केवलं तपोवनविरहकातरा सख्येव । स्वयोपस्थितवियोगस्य तपो-
वनस्यापि तावत्समवस्थां पश्य ।

उद्गालितदर्भकवला मूगाः परित्यक्तनर्तना मयूराः ।

अपसूतपाण्डुपत्रा मुक्षस्त्यश्रूणिव छताः ॥]

शकुन्तला—(सृत्वा) ताद लदावहिणिअं वणजोसिणि दाव
आमंतहसं । [तात छताभगिनीं वनज्योत्सनां तावदामन्त्रयिष्ये ।]

काइयपः—अवैभि तेऽस्यां सोदर्यमेहम् । इयं तावहसिणेन । b

शकुन्तला—(उत्तामुपेत्य) वणजोसिणि चूदसंगतावि पक्षालिंग मं
इदोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्पहृदि दूरवत्तिणी क्खु दे भविस्सं ।
[वनज्योत्स्ने चूतसंगतापि प्रत्याछिङ्ग मामितोगताभिः शास्त्रावाहाभिः ।
अथप्रभूति दूरवर्तिनी ख्खु ते भविष्यामि ।]

PRI.—Not only is my friend uneasy at (the thought of)
being separated from the penance forest ; observe the state of the
penance-forest itself, to which (the time of) separation from you
has arrived. The deer have dropped the mouthfuls of Darbha-grass ;
the peacocks have abandoned dancing ; the plants, with the faded
leaves dropping off, are as if shedding tears.

SAK.—(Remembering) Papa, I will first take leave of Vana-
jyotanā my creeper-sister.

KAS.—I know your sisterly love to it. Here it is to the right.

SAK.—(Approaching the creeper) Vannajyotanā, although you
are united with the mango-tree, do embrace me with your arms in
the form of the branches that extend this way ; I am indeed to be
away from you from this day.

a समवत्ता दीसइ । R.N. b सौहार्दम् for सो-रम् F.P.I
तोहर्दम् नेहम्.

काश्यपः—

संकशिपतं प्रथममेव मया तवार्थे
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेय-
मस्यामहं त्वयि च संप्रति वीतचिन्तः ॥ १३ ॥
इतः पंथानं प्रतिपद्यस्व ।

शकुन्तला—(सख्यौ प्रति ।) हला एसा दुवेणं वो हत्थे णि-
क्षेवो । [हला एषा द्रव्योर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः ।]

सख्यौ—अबं जणो दाणिं कस्स हत्थे समाप्तिदो । (वाष्पं
विसृजतः^b ।) [अय जन इदानीं कस्य हस्य हस्ते समाप्तिः ।]

काश्यपः—अनसूये अलं रुदित्वा । ननु भवतीऽस्यामेव स्थिरी-
कर्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिकामनिः ।)

शकुन्तला—ताद एसा उडजपजंतचारिणी गढममंथरा मबवहू
जदा अणघप्पसवा होइ तदा मे कंपि पिअणिवेदइत्तअं विसज्जइस्सह ।
[तात एषोटजपर्यन्तचारिणी गर्भमन्यरा मृगवधूर्यदानघप्रसवा भवति
तदा मे कमपि प्रियनिवेदयितृं विसर्जयिष्यथ ।]

KAS.—By virtue of your merit you have been united with a husband, worthy of you, that had already been fixed upon for you by me; (and) this Navamālikā has united herself with the mango-tree; now I am relieved of anxiety for you as well as for her. From this place, take your way.

SAK.—(To her friends) Friends, she is a deposit in the hands of you two.

FRIENTS—And to whose care do you commit us? (Shed tears.)

KAS.—Anasuya, do not weep. On the other hand you yourselves should soothe Sakuntala. (All walk round.)

SAK.—Papa when that doe slow on account of being with young, that is grazing beside the hut has safely brought forth, you will send some one to me to communicate the happy news.

a D O S T हंस्यधि०. b विहरतः R N; D O S T तुए
before कस्स ; अपिदो ; विकिरतः ; O किरतः.

काश्यपः—नेदं विस्मरिष्यामः ^a ।

शकुन्तला—(गतिभङ्गं रूपायित्वा ।) की ण क्व एसो पुणो
पुणो वि गिवसणे मे सजह ।—(परावर्तते ^b ।) [को नु खस्येष
पुनः पुनरपि निवसने मे सजति ।]

काश्यपः—वत्से

यस्य त्वया ब्रजविरोपणनिकुदनिं
तैङ्गं न्यषिच्यत मुखे कुशमूषीवद्दे
इथामाकमुष्टिपरिवर्धितको जहाति
सोऽयं न पुत्रकृतकः पदर्वीं मृगस्ते ॥ १४ ॥

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिच्छाहाणि मं अणुसरासि । अचि-
रप्पसूदाए जणणीए चिणा वड्डुदो एव । दाणि पि मए विरहिदं तुमं
तादो चित्तइस्सदि । गिवत्तेहि दाव । (रुक्ती प्रस्थिता^c ।) [वत्स
किं सहवासपरित्यागिनीं मापनुसरासि । अचिरप्रसूतया जनन्या विना
वर्धित एव । इदरानीमपि मया विरहितं त्वां तातश्चिन्तयिष्यति ।
निर्वर्तस्व तावत् ।]

KAS.—We shall not forget that.

SAK.—(Faltering at a step) I wonder what has been pulling
at my garment again and again. (Turns round.)

KAS.—Child ! This young antelope, here, your adopted son
tenderly brought up by you with handfuls of Syāmāka-grains, on
whose mouth pricked with the points of Kuṣa, you used to apply
Ingudi-oil to cure the wounds, does not forsake your path.

SAK.—Child ! Why do you follow me who am leaving your
company ? You have already been brought up in the absence of your
dams that had only a short time before been delivered of you ; now
too, deprived of me, papa will take care of you ; please go back.
(Passes on weeping.)

a D O S T भवतु नेदं विं. b R N om. पुणो पुणो वि.
c विवर्तुयो N I, परिवर्त्तु D T. D O S T तुमं before अए.

काश्यपः—

उत्पक्षमणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्ति

बाषं कुरु स्थिरतया विरतानुचन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमीभवन्ति ॥ १९ ॥

शार्ङ्गरवः— भगवन्नोदकांतात्स्त्रिघो जनोऽनुगतं व्य इति श्रयते ।

तदिदं सरस्तीरम् । अत्र संदिश्य प्रतिगंतुमहसि ।

काश्यपः— तेन हीमां क्षीरवृक्षच्छायामाश्रयामः ।

(सर्वे परिकम्य स्थिताः ।)

काश्यपः— (आत्मगतम् ।) किं नु खलु तत्र भवतो दुष्यंतस्य युक्त-
रूपमस्माभिः संदेष्टव्यम् । (चिन्तयति ।)

शकुन्तला— (जनान्तिकम् ।) हला पेक्ख । णलिणीपत्तंतरिदं वि
सहअरं अदेकखंती आदुरा चक्रवाई आरडदि । दुक्करं क्षु अहं करेमि ।^a

KAS.—By firmness, please make the tears, which obstruct the action (free play) of your long-eye-lashed eyes, cease to flow; for, on this way, on which you cannot mark the elevated and depressed parts of the ground, your steps are falling uneven.

SARNG.—It is enjoined (in the Veda) that a beloved person (who is going on a journey) should be accompanied (in seeing the person off) (only) upto the water-side. Here, then, is the side of the lake; give us your message here and be pleased to return.

KAS.—So then, let us stop (awhile) in this shade of the Kshira-tree.

(All walk round and stop.)

KAS.—(To himself) What indeed, should we quite appropriately send as a message to His Majesty Dushyanta ? (Thinks.)

SAK.—(Aside) Friend, see that the female Chakravaka is crying bitterly, being distressed at not seeing her mate, although he

a A has before this speech अनसूया-सहि ए सो अस्समे चितणिज्जो अथि । ज्ञो तए विरहबंतीए ए उस्सुईकदो अज्ज । पेक्ख दाव । पदमिणीपत्तंतरिबं वाहरिबं णाणुवाहरादि जावं । मुहउवूढमुणालो तथि दिँड देह चकाओ ॥; then शकु०-विलोक्य-सहि सच्च येव णलि-दं पिबं स-रैं; ऊरं च०; ऋस्तदि. R N लि at the end. D E O S T अहं तकेमि. D S T दक्षिणदो णलि०. F om. this speech.

[हरा पश्य न लिनीपश्चान्तारितमपि सहचरमपश्यन्त्यातुरा अक्रवाक्या-
रत्ति । दुष्करं सख्यं करोमि ।]

अनसूया—सहि मा एवं मंतेहि । [सखि मैवं मन्त्रयस्व ।]
एसा वि पिण्ठ विणा गमेह रथणि विसाअदीहभरं । गहनं पि
विरहदुक्तं आसावंधो सहावेदिः ॥ १६ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनो विषाददीर्घतराम् । गुर्वपि
विरहदुःखमाशावन्धः साहयति ॥]

काइयपः—शार्ङ्गरव इति त्वया मद्भूचनात्स राजा शकुन्तलं
पुरस्कृत्य वक्ष्यः ।

शार्ङ्गरवः—आज्ञापयतु भगवान् ।^b

काइयपः—

अस्मान्ताधु विचिन्त्य संयमधनानुचैः कुञ्च चात्मन-
स्त्वयस्या कथमप्यवान्धवकृतां स्नेहप्रवृत्तिं च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारेषु दृश्या त्वया

गाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं वधूवन्धुमि: ॥ १७ ॥

---

is separated (concealed from her sight) only by a lotus-leaf: I am surely grieved (by it).

And.—Do not say so, my dear. Even she without her mate, does pass (does get through) the night, made longer by sorrow; the tie of hope makes supportable the grief of separation though bitter.

Kas.—Sarngarava, you should say this in my name, to that king, presenting Sakuntala before him.

Sar.—May your reverence command.

Kas.—Well remembering us as wealthy in selfcontrol, (well remembering) also your own exalted family, as well as the flow of her affection towards you, not in any way brought about by her kinsmen, you should look upon her, among your wives, with equal regard. Beyond this, lies in the power of fortune; not indeed is it to be asked (lit.:—spoken) by the bride's relations.

---

a A for this speech, प्रियंवदा—अउज वि विणा पिएम (म्) गम-
न्तमवि राई विसूरणादीर्घ । इति गहनं पि दुःख । F for the whole speech
has अन—सहि अस्मपदे ण अरिष कोवि चित्तवंतो जो तए विरहिजंतो ज
ताम्मरि पेक्ख दाव । पुठृणिवत्तंतरिअं वाहरिषो वि ज वाहेह पिर्व ।
भृदुभ्यूमिणालो तइ दिष्टि देह चकाओ । P generally follows F.
b भवान् N; अत्रभवान् D S T.

काश्यपः—(सनिःशासम् ।)

शममेष्यति मे शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उटनद्वारविरुद्धं नीवार्द्वालिं विलोक्यतः^a ॥ २१ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु ।

(निष्कान्ता शकुन्तला सहयायिनश्च ।)

सख्यौ—(शकुन्तलां विलोक्य ।) हद्वा हद्वा । अंतलिहिदा
सउंदला वणराईए^b । [हा घिक् हा घिक् । अन्तर्हिता शकुन्तला
वनराज्या ।]

काश्यपः—(सनिःशासम्) । अनसूये गतवती वां सहचारिणी
निगृह्य शोकमनुगच्छतं मां प्रस्थितम् ।^c

उभे—ताद सउंदलाविरहिदं सुण्ठं विभ तवोवणं कहं पविशामो ।
[तात शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं कथं प्रविशामः ।]

काश्यपः—स्नेहप्रवृत्तिरेवंदर्शनी । (सविमर्शं परिक्रम्य । हन्त
भोः शकुन्तलां पतिकुञ्जं विसुज्य लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् । कुतः ।

KAS.—(Sighing) My child! How will my grief come to an end while I see the offering of Nivara-grains, offered before by you, (and, now) growing at the entrance of the hut! Go, may the path be happy to you! (Exeunt Sakuntala and attendants).

FRIENDS.—(Looking at Sakuntala) Alas! Alas! Sakuntala is hidden (from our sight) by the forest-grove!

KAS.—(Sighing) Anasuya, your companion is gone. Restrain your grief and follow me (who am) going back.

BOTH—Papa, how shall we enter the penance-grove, desolate as it were, being deprived of Sakuntala?

KAS.—The course of affection sees thus. (Walks round pondering) I am glad! Having sent Sakuntala to her husband's family,

a A काश्यपः—अयि किं मां जडीकरोषि; मम वत्से कथमिव शोकस्त्वया.
F. वत्से मामेवं ज° like A; निःश्वस्य—अपयास्यति मे शो°. N R मम.

b पिअसद्वा सऊं D O S T. c सहधर्मवारिणी R G; गता वा
सहचरी L F P. प्रस्थितः for प्रस्थितम् as a st. dir. in I O; F P
similarly make सर्वे प्रस्थिताः as a st. dir. A F I om. कहं;
O has it in the margin.

अर्थे हि कन्या परकीय एव
तामद्य संप्रेष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममार्य विशदः प्रकामं
प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा^a ॥ २२ ॥

(निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति चतुर्थोऽङ्कः ।

(or house) I have now obtained ease. For, a daughter is really speaking only another's property ; having today sent her to her husband, my soul here, has been quite relieved, as if having returned a deposit (to its owner).

(Exeunt all.)

END OF ACT IV.

^a A तामेव सं० A F P जातोऽस्मि सथो विशदान्तरात्मा । चिरस्य
विलोपमिवार्पयित्वा ॥.

अथ पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्य सनस्थो राजा विदूषकश्च a)

विदूषकः— (कर्णं दत्त्वा) भो वअस्स संगीदसालंतरे अवधाणं देहि । कलविसुद्धाए गीदीए सरसंजोओ सुणीअदि । जाने तत्त्वोद्दी हंसवादिआ वण्णपरिअं करेदि त्ति^b [भो वयस्य संगीतशालान्तरेऽवधानं देहि । कलविशुद्धाया गीतेः स्वरसंयोगः श्रूयते । जाने तत्रभवती हंसपदिका वर्णपरिचयं करोतीति ।]

राजा—तूण्णो भव । यावदाकर्णयामि ।

(आकाशे गीयते ।)

अहिणवमहुलोलुवो तुमं

तह परिचुम्बिअ चूअमंजरि ।

कमलवसइमेत्तणिवुदो

महुअर विम्हरिओ सि णं कहं ॥ १ ॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त्वं तथा परिचुम्बय चूतमञ्जरिम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्वृतो मधुकर विस्मृतोऽस्येनां कथम्]

ACT V.

(Then enter Vidushaka and the king sitting on a seat.)

VID.—(Listening) O friend ! Pay attention (listen) to the interior of the music-apartment. I hear combined notes of indistinct but sweet and perfectly harmonious (lit:—quite faultless) music. I think the lady Hamsapadikā is exercising herself in the notes.

KING—Be quiet. I listen meanwhile (let me listen).

(Singing in the air.)

O Bee ! Thirsting for fresh honey, having in that way kissed the filament (of the blossom) of the mango, how have you forgotten it, being contented merely by lodging in the lotus ?

a A F do not give this scene in the beginning and also make considerable variations in the order of the speeches. b O S T for °द्वाए गीदीए have °द्वायां गीत्यां in the च्छाया.

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

विदूषकः—किं दाव गीदीए अवगओ अक्षरस्थो भवदा । ^a
[किं तावद्वीत्या अवगतोऽक्षरार्थो भवता ।]

राजा—(स्मितं कृत्वा) सकृत्कृतप्रणयोऽयं जनः । तदस्या
देवी वसुमतीमन्तरेण मदुपालंभमवगतोऽस्मि । सखे पाखव्य मदूचना-
दुच्यतां हंसपदिका । निपुणमुपालब्धोऽस्मीति ।

विदूषकः—जं भञ्ज आणवेदि । (उत्थाय) भो वअस्स
गहीदस्त ताए परकीएहिं हत्थेहिं । सिहंडए अछउराए बीदू-
राअस्स विअ णात्य दाणि मे मोक्षो । ^b [यद्वानाज्ञापयति । ....
भो वयस्य गृहीतस्य तया परकीयैहस्तैः शिखण्डकेऽप्सरसा बीतराग-
स्पेव नास्तीदानी मे मोक्षः ।]

राजा—गच्छ । नागरिकवृत्त्या संज्ञापैनाम् ।

विदूषकः—का गई । (निष्क्रान्तः) । [का गतिः]

KING—What a strain overflowing with melody !

VIDU—Did you understand the meaning of the words of the song ?

KING—(Smiling) This person is once made love to ; so that I understand (in it) a taunt to me from her with reference to Queen Vasumati. Friend Madhavya, say to Hamsapadika in my name that I am nicely rebuked.

VIDU—As your Majesty commands. (Rising) O Friend ! Seized by the lock of hair by her (i. e. at her instance) by the hands of others (i. e. the maids &c.) there is no liberation for me, as for an ascetic when seized by an Apears.

KING—Go, communicate it to her in the way of a fashionable person.

VIDU.—What help is there ! (Exit.)

a B N om. भवदा. b N R T add ताठीभमानस्त्र after
विहंडप; but T om. it in the शाया.

राजा—आत्मगतम् । किं नु खलु गीतमेवंविघार्थमाकर्ण्येष्टजन-
विरहादेऽपि ब्रह्मदृत्कण्ठितोऽस्मि । अथ वा ॥
रम्याणि वीक्ष्य मधुरांश्च निशम्य शब्दान्
पर्युत्सुको भवति यत्सुखितोऽपि जन्तुः ।
तच्चेत्सा स्मरति नूनमबोधपूर्व
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥ २ ॥^b

(पर्याकूलस्तिष्ठति)

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)^c

कञ्चुकी—अहो नु खल्वीटशीमवस्थां प्रतिपन्नोऽस्मि ।

KING—(To himself) Why indeed have I become deeply anxious by hearing a song of this sort of import, even without separation from a beloved person ? Or, perhaps, when even a happy being grows melancholy on seeing attractive objects and on hearing melodious sounds, he undoubtedly calls up in the mind, without consciousness beforehand, the affections of a past life, remaining permanent with the feelings. (Stands troubled.)

(Then enter Kanchuki.)

KANCH.—What a wonder that I am reduced to such a condition ! The same staff (mace or sceptre) which I bore, in the apartments of the King's harem, remembering it as a form, has, such a long time being past, come to serve as a support to me whose movement is unbalanced in walking. True, that the business of duty is not to be set aside by his Majesty ; yet now that he has left the seat of justice (lit. of duty) I do not feel willing to inform him of the arrival of Kanva's disciples, that might detain him again. But still, the office of governing the people allows no rest. For, the sun has his horses yoked once for all (i. e. having yoked them once he has been travelling for ever); the wind moves on day and night ; S'esha has the load of the earth placed on him.

a R N गीतार्णमाक० b RN पर्युत्सुकीमवति. A D O T भा-
विष्टानि. c The entrance of this character is given in
the beginning of the Act in A F P.

आचार इत्यवहितेन मया गृहीता
या वेत्रयष्टिरवरोधगृहेषु राज्ञः ।
क्षणे गते बहुक्षिष्ठे मम सैव जाता
प्रस्थानविकृवगतेरवलम्बनार्थप् ॥ ५ ॥ ३

ओः कामं धर्मकार्यमनतिपात्यं देवस्य । तथापीदानीमेव धर्मासना-
दुस्तिताय पुनरुपरोधकारि कण्ठशिष्यागमनमस्मै नोत्सहे निवेदयितुम् ।
अथ वाविश्रमो लोकतंत्राविकारः । कुतः b

भानुः सङ्कट्युकतुरङ्गेत्
रातिंदिवं गन्धवहः प्रयाति ।
शेषः सदैवाहित्यमिभारः
षष्ठांशवृत्तेरपि धर्मे एषः ॥ ४ ॥

for ever; such is the duty also of him whose maintenance is on the sixth portion. Let me (therefore) do my duty. (Walking round and looking). There, having disposed of (looked to) the affairs of the subjects, as of his own children, His Majesty reposes in solitude with a wearied mind, as a lordly elephant heated by the sun in the day rests in a cool place having taken round his herd (for grazing). (Approaching) May your Majesty be victorious ! Here have arrived hermits accompanied by women, inhabitants of the forest in the land adjoining the Himalaya mountain, bringing with them (or bearing) a message from Kāsyapa. Upon this, your Majesty is the authority (as to what is to be done next).

a F P °नंदनाय. B I M T alone °नार्य; others °नार्यम्:
b Before this part A has यावद्यंतरगताय देवायानुष्ठेयमकाळ-
मेवनाहे निवेदयामि । (द्वे पदे गत्वा) किं पुनस्तत् । (संस्मृत्य) आ । कृष्ण-
षिष्ठास्तपोवना देवं प्रस्तुमिच्छन्ति । भोक्षित्रमिदम् । क्षणातपवोषमायाति ल-
क्ष्यते तमसा पुनः । निर्वास्तयतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः ॥ (परिकल्प्या-
क्षणे मीढास्य धर्म-पारं तदेवस्य तदावेदयितुमिच्छामि । किं ब्रतीयि । नन्द-
दार्यमेव धर्मासनादुरितः पुनरुपरुद्यते देव इति । न सीद्धशो लोकतंत्राविक-
ारः । पद्य ।. F P also differ largely from the text like A.

यावक्षियोगमनुतिष्ठामि ^a । (परिकम्प्यावचोक्य च) एष देवः

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा

निषेवते श्रान्तमना विविक्तम् ।

यूथानि संचार्य रविप्रतसः

इतिं दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्रः ॥ १ ॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देवः । एते खलु हिमवतो गिरेरुपत्यकारण्य-
वासिनः काश्यपसंदेशमादाय सखीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः । श्रुत्वादेवः
प्रमाणम् ।

राजा—(सादरम् ।) किं काश्यपसंदेशहरिणः

कञ्चुकी—अथ किम् ।

राजा—तेन हि मद्वचनाद्विज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः अमूना-
श्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितुर्भईसीति ।
अहमप्यत्र तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रतिपालयामि । ^b

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः ।)

राजा—(उत्थाय ।) वेत्रवति अग्निशरणमार्गमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो (परिकामति) ^c [इत इतो देवः ।]

KING—(Respectfully) Are they bearers of a message from
Kasyapa ?

KANCH.—Yes (lit;—What else ?).

KING—Then request the preceptor Somarāta in my name, thus:
Please give reception to those dwellers of a hermitage according to
the form laid down in the Sruti and bring them in, yourself.
I too wait staying in that place there suited to the visit of hermits.

KANCH.—As your Majesty commands. (Exit).

KING—(Rising) Vetravati, show the way to the apartment of
the (holy) fires.

PRATIHARI—This way, this way, your Majesty. (walks round.)

a D O यावत्कण्वशिष्यनियो^०. T यावत्कण्वशिष्यागमनमनु^०. b A अर्हसि.
B D O S T alone अर्हसीति; others अर्हतोति. c A परिकामनित D
परिकामतः O S T परिकामति. R N place this st. dir. after राजा—.

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेदं निरुप्य) सर्वः प्रार्थितमर्थम्-
विगम्य सुस्ती संपद्यते जन्तुः । राजां तु चरितार्थता दुःखोच्चरैव । कुतः
औत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा
हिश्वाति लब्धपरिपाशनवृत्तिरेव ।
नातिश्रमापनयनाय यथा श्रमाय
राज्यं स्वहस्तधृतदण्डमिवातपत्रम् ^a ॥ ६ ॥

(नेपथ्ये ।)

वैतालिकौ—विजयतां देवः ।

प्रथमः—

स्वसुखनिरभिलापः खिद्यसे लोकहेतोः
प्रतिदिनमथ वा ते वृत्तिरवंविषेव ।
अनुभवति हि मूर्धनी पादपस्तीत्रमुण्णं
शमयति परितापं छायया संश्रितानाम् ॥ ७ ॥^b

KING—(Walks round ; expressing the trouble of the king's office) Every being becomes happy on obtaining a desired object; kings' having their objects (already) fulfilled has on the contrary only unhappiness to succeed it. Because, attainment (of the desired object) only quiets one's eagerness ; (while) the task of retaining what has been acquired only gives pain. A kingdom like an umbrella, the pole of which is held in one's own hand, does not so much serve for removing fatigue as for causing fatigue.

(Behind the scene).

HERALDS—May your Majesty be victorious !

1st. HER.—Indifferent to your own pleasures you daily take trouble for the sake of the subjects ; or rather, your life is of this very nature. For the tree bears on its head the scorching sun (and) by its shade removes the fatigue of those resting beneath.

^a I अवसाययति. for यथा R N D O S T have न च. ^b A F O सृष्टि for शृष्टि, O notices वृत्ति. D S विषयते.

द्वितीयः—

नियमयसि विमार्गप्रस्थितानात्तदण्डः

प्रशमयति विवादं कर्षपसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नाम

त्वयि तु परिसमाप्तं बन्धुकृत्यं प्रजानाम् ॥ ८ ॥

राजा—एते छान्तमनसः पुनर्नवीकृताः स्मः । (परिक्रामति ।)

प्रतीहारी—अहिणवसंगज्जनसत्सिरीओ संगिहिद्वोमधेणू अग्निसरणालिदो । इदो आरोहदु देवो । [अभिनवसंमार्जनसश्रीकः संनिहितहोमधेनुरग्निशरणालिन्दः । इत आरोहतु देवः]

राजा—(आरुह्य परिजनांसावलभ्वी तिष्ठति ।) वेत्रवति किमुद्दि-इय भगवता काश्यपेन मत्सकाशमृष्ययः प्रेषिताः स्युः ।

किं तावद्वातिनामुपोद्दतपसा विघ्नेस्तपो दूषितं
धर्मारण्यचेरेषु केनचिदुत प्राणिष्वसच्चेष्टितम् ।

2ND HER.—Bearing the power to punish you check those that start in wrong ways. You stop dissensions and contribute to protection. Let there be relations while there are abundant riches—but in you is consummated the function of a relative of the subjects

KING—Thus, wearied in mind we are again made fresh
(Walks round).

PRATINAMI—Here is the elevated veranda of the Fire-temple, with the cow of the sacrifice on it, possessing an attractive appearance on account of just being swept clean. May your Majesty step up.

KING.—(Steps up and stands reclining on the shoulder of the attendant.) Vetravati ! With what object, may the hermits have been sent to me by the revered Kasyapa ? May it be that the penance of the men of discipline who have been practising austerities, is disturbed by obstacles, or that harm is done by some one to the animals living in the religious forest; or that the blossoming of the creepers is prevented by any misdeeds of mine ; my mind, to which many doubts occur in this manner, is perplexed through indecision.

आहोस्तिप्रसवो ममापचरितैर्विष्टभितो वीरुधा-
मित्यारुदवहुप्रतर्कमपरिच्छेदाकुलं मे मनः ॥ ९ ॥

प्रतीहारी—सुचरिदाहिणंदिणो इसीओ देवं सभाजइदुं आभदेचि-
तकेमि । [सुचरिताभिनन्दिन ऋषयो देवं सभाजयितुमागता-
इति तर्कयामि] ^a

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहितां शकुन्तलां पुरस्कृत्य मुनयः
पुरश्चैषां कञ्जुकी पुरोहितश्च ।)

कञ्जुकी—इति इतो भवन्तः ।

शारद्वतः—शारद्वत

महाभागः कामं नरपतिरभिज्ञस्थितिरसौ
न कश्चिद्द्वूर्णानामपथमपकृष्टोऽपि भजते ।

तथापीदं शाश्वतपरिचितविविक्षेन मनसा

जनाकीर्ण गन्ये हुतवहपरीतं गृहमिव ॥ १० ॥

शारद्वतः—स्थाने भवान्पुरप्रवेशादित्थंभूतः संवृत्तः । अहमपि c

PRATÍHARÍ.—I believe the sages have come to pay their respects
to your Majesty being pleased with their well-continued (unob-
structed) observances.

(Then enter the hermits leading forward Sakuntala accompa-
nied by Gautamî; also Kanchuki and the Preceptor before them.
Kauch—This way, this way, your Honours.

SĀRGARĀVA.—Sāradvata, granted that this noble king never
transgresses the proper limits (of his position or, never violates the
rules of his duty); among the classes not one, even though the
lowest, resorts to evil ways; never-the-less with the mind habitu-
ally used to seclusion I look upon this scene swarmed with men as
a house enveloped in fire.

SĀRAD—Rightly have you become thus inclined by having
entered the city; I too look upon the men, here, addicted to

a R N सुचरिदण्डिं. b R अहो for असी. c R जाने for स्थाने.

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरगुचिमिव प्रदूद्ध इव सुप्तम् ।
बद्धमिव स्वैरगतिर्जनमिह सुखसाङ्गिनमवैमि ॥ ११ ॥

शकुन्तला—(निमित्तं सूचयित्वा ।) अम्महे कि वामेदरं मे णभणं विफ्फुरदि । [अहो कि वामेतरं मे नयनं विस्फुरति ।]

गौतमी—जादे पडिहदं अमंगलं । सुहाइं दे भत्तकुलदेवदाभो वितरंडु । (इति परिक्रामति ।) [जाते प्रतिहतममङ्गम् । शुभानि ते भर्तुकुलदेवता वितरन्तु ।] a

पुरोहितः—(राजानं निर्दिश्य ।) भोस्तपास्तिनः असावत्रभवान्वर्ण-
अमाणां रक्षिता प्रागेव मुक्तासनो वः प्रतिपाळयति । पश्यतैनम् ।

शार्ङ्गिरवः—भो महाब्राह्मण काममेतदभिनन्दनीयं तथापि वयमन्न
मध्यस्थाः । कुतः ।

pleasures, just as one that has bathed looks upon another that is smeared with oils, just as a holy person looks upon one unholy, as one awake looks upon another that is sleeping, (or) as one of free movement upon one that is bound.

SAKUNTALA—(Indicating an omen). Alas ! Why does my right eye throb ?

GAUTAMI—Child, the evil be averted ! May the tutelary deities of your husband's family confer happy prospects ! (Walks round).

PRECEPTOR—(Pointing to the king) O Hermits, there his Majesty, the protector of the classes and orders, is expecting you, having already risen from his seat. See him.

SARNGO.—O Great Brahman ! True that it is (a thing) worthy of praise. Still we are indifferent about it. Trees bow down on account of the growing fruit ; clouds float a long way down by (the weight of) new water. Good men are not made arrogant by riches; this is merely the nature of the benevolent.

a R शुभानि for शुभानि.

यवनित नग्रास्तरवः फलोद्धमे
नेवाम्बुद्धिरविलभिनो वनाः ।
अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः
स्वपाव एवैष परोपकारिणाम् ॥ १२ ॥

प्रतीहारी—देव पसण्णमुहराआ दीसंति । जानामि वीसद्धकज्ञा
इसीओ । [देव प्रसन्नमुखरागा दृश्यन्ते जानामि विश्रब्धकार्या
आवयः ।] a

राजा—(शकुन्तलां हष्ट्वा) । अथात्रभवती
का स्विद्वगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलाभप्य ।
मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राम् ॥ १३ ॥

प्रतीहारी—देव कुतूहलगढ़मो पहिदो ण मे तक्को पसीइदि ।
संसर्णीभा उण से आकिदी छक्कीअदि । b [देव कुतूहलगर्भःप्र-
हितो न मे तर्कः प्रसीदति । दर्शनीया पुनरस्या आकृतिर्लक्ष्यते ।]

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनीयं परकलत्रम् ।

शकुन्तला—(हस्तमुरसि कृत्वा । आत्मगतम् ।) हिअथ कि

PRATI.—My Lord ! They appear to have a placid light on their countenances. I believe they have a business about which they are confident.

KING.—(Seeing Sakuntala) And who may this veiled lady be among the ascetics with the beauty of her person not very plainly visible, like a young sprout among faded leaves ?

PRATI.—My Lord, my conjecture, employed out of curiosity (lit.—being full of curiosity) does not hit the mark. Her form however appears (most) lovely.

KING.—Let it be. The wife of another must not be minutely observed.

SAK.—(Placing the hand on the bosom ; to herself) O Heart !

a R N °मुहवण्णा. b D O S T om. पहिदो ण. F पहिदो.
A om कु-०मो. R घोपहिदो (having °गमोपहित in संस्कृत). R
N पवररि.

एवं वेषि । अजउत्तस भावं ओहारिअ धीरं दाव होहि । [दृष्ट
किमेवं वेपसे । आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद्व ।]

पुरोहित—(पुरो गत्वा ।) देव एते विविवदर्चिताल्पस्थिनः ।
कथिदेषामुपाध्यायसंदेशोऽस्ति । तं देवः श्रोतुमर्हति । a

राजा—अवहितोऽस्मि ।

ऋषयः—(हस्तमुद्यम्य ।) विजयस्व राजन् ।

राजा—सर्वानभिवादये ।

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

राजा—अपि निर्विघ्नतपसो मुनयः ।

ऋषयः—

कुतो धर्मक्रियाविघ्नः सतां रक्षितरि त्वयि ।

तमस्तपति धर्माशौ कथमाविर्भविष्यति ॥ १४ ॥

Why do you tremble thus ? Bearing in mind the affection of my lord, please be patient.

PRE.—(Going forward) My Lord, here are the hermits worshipped (received) according to the rite. They bring some message from their preceptor. Your Majesty will be pleased to hear it.

KING.—I am attentive.

HERMITS—(Raising the hand) O King ! May you be victorious !

KING.—I salute you all.

HER.—May you obtain your desired object !

KING—Have the sages their penance free from obstacles !

HER—Whence will there be an obstacle to the observance of religious duty while you are the protector of the good ? While the sun is shining, how will darkness make its appearance ?

राजा—अर्थवान्सलु मे राजशब्दः । अथ भगवांछोकानुश्राव्य कुशली काश्यपः ।

ऋषयः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमनामयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

शार्ङ्गरवः—यन्मिथः समयादिमां मदीयां दुहितरं भवानुपायं स्त तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कृतः ।

त्वमर्हतां प्राग्रसरः स्मृतोऽसि नः

शकुन्तला मूर्तिमतीष सत्किया ।

समानयस्तुस्यगुणे वधूवरं

चिरस्य वाच्यं न गतः प्रजापतिः a ॥ १९ ॥

तदिदानीमाप्नसत्त्वेयं प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणायेति । b

गौतमी—अज्ज किंपि वत्तुकामम्भि । ण मे वअणावआसो अतिष ।

KING.—My title of King has indeed become significant. Is the revered Kasyapa doing well, to bless the world ?

HHR.—Persons possessing mystic powers have welfare in their power. He says this to your Majesty with a previous inquiry about your good health.

KING—What does his reverence command ?

SARNGARAVA—That by mutual agreement you married this daughter of mine—that, loving you both, I have approved of. For you are known to us as the foremost of worthy men (i. e. Persons worthy of honour); Sakuntala is as it were a holy observance incarnate ; the creator, bringing together a bride and bridegroom of equal merits has, after a long time, not incurred censure. So now you may accept her, who is quick with child, for the joint performance of religious duties.

GAV.—Noble one ! I am anxious to say something. There is

a T यत् for नः. G I O °मती च.

b R O om. हयम्.

कहन्ति । a [आर्यकिमपि वकुकामास्मि । न मे वचनावकाशोऽस्ति ।
कथमिति ।]

णावेकिखओ गुरुअणो तुए इमाए ण पुच्छदो बंधू ।

एककं एव चरिए भणामि किं एकमेकस्स ॥ १९ ॥

[नापेक्षितो गुरुजनस्त्वयानया न पृष्ठो बन्धुः ।

एकैकमेव चरिते भणामि किमेकमेकस्सै ॥]

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) किं णु क्वनु अज्जउत्तो भणादि ।

[किं नु खल्वार्यपुत्रो भणति ।]

राजा—किमिदमुपन्यस्तम् ।

शकुन्तला—(आत्मगतम्) पावओ क्वनु वभणोवण्णासो । b

[पावकः खलु वचनोपन्यासः ।]

शार्ङ्गरव—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरां लोकवृत्तान्तनिष्णाताः । c

no scope for me to speak (in this matter). (If you ask) how,
(it is thus). She as well as you did not wait for elders nor consult
any relative. In a matter done between yourselves alone, what can
I say to either (of you) with regard to the other ?

Sak.—(to herself) what probably will my lord say ?

King—What is this brought before (me) !

Sak—(To herself) The utterance of (these) words is fine
indeed !

Sar.—How, indeed, is this ! You yourselves are [much more
conversant with the affairs of the world. People suspect evil
(lit.;—otherwise) of a married woman even though virtuous (chaste),
who resides exclusively in the family of her (own) kinsmen;
hence the relatives of a woman wish her (to be) with her hus-
band even though she may be disliked by him.

a G T N अवसरो·for अवआसो. b R om. st dir. c O
कृष्ण किमिदं नाम्. S तत्कृष्ण &c like O.

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रयां
जनोऽन्यथा भर्तृभर्ती विशङ्कते ।
अतः समीपे परिणेतुष्यते
तदप्रियापि प्रमदा स्वचन्द्रुभिः ॥ १७ ॥

राजा—किमत्रभवती मया परिणीतपूर्वा । a

शकुन्तला—(सविषादम् । आत्मगतम्) हिअ अ संपदं दे आसङ्का ।
[इदय सांप्रतं त आशङ्का] b

शार्ङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषाद्वर्म प्रति विमुखतोचिता राज्ञः । c

राजा—कुतोऽयमसत्कल्पनाप्रश्नः ।

शार्ङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यभी विकाराः प्रायेणैश्वर्यमत्तेषु ॥ १८ ॥

राजा—विशेषणाविक्षिसोऽस्मि ।

गौतमी—जादे पुहुत्तर्म मा लज्जम् । अवणइस्सं दाव दे ओउ-

KING.—What, was this lady before married by me ?

SAK.—(With dismay, to herself) O Heart, thy fear was right.

SAR.—Is disregard of (moral) duty worthy of a King, out of disgust for a deed once committed ?

KING.—Wherefore this question of a false supposition ?

SAR.—In men intoxicated with power these bad humours do generally prevail.

KING.—I am grossly traduced (insulted).

GAV.—Child, don't be ashamed for a while. I'll take off your veil. Your husband will then recognise you. (Does as said).

a NIS के चात्र०. RI के चात्र०. b O S T आसीत at the end (आसि Pr.) c All but A F P N L G have के कृत लावद्वेषो अमे प्रति विमुखता कृतावशा. A om. उचिता. D om कृता.

ठणं । तदो तुमं मष्टा अहिजाणिससदि । (यथोक्तं करोति ।)
 [जाते सृहूतं मा लज्जस्व । अपनेष्यामि तावत्तेऽवगुण्ठनम् । ततस्त्वां
 भर्ताभिज्ञायति ।]

राजा--(शकुन्तलां निर्बर्ण्य । आत्मगतम्).

इदमुपनतमेवं रूपमक्षिष्ठकान्ति

प्रथमपारिगृहीतं स्यान् वेत्यव्यवस्थन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तस्तुषारं

न च खलु परिमोक्तं नापि शक्तोमि हातुम् ॥ १९ ॥^a

(विचारयन्स्थितः ।)

प्रतीहारी--अहो धम्मावेक्षिखआ भट्टिणो । ईदिसं जाम सुहो-
 वेणदं रूपं देविलब्ध को अण्णो विअरेदि । b [अहो धम्मोपेक्षिता
 भर्तुः । ईदशं नाम सुखोपनतं रूपं दृष्टा के इन्यो विचारयति]

शार्ङ्गरवः--भो राजन् किमिति जोषमास्यते । c

राजा--भोस्तपोघनाः चिन्तयन्नपि न खलु स्वीकरणमत्रभवत्याः

KING--(Looking at Sakuntala, to himself) Not deciding whether this form of unimpaired loveliness, which has thus approached, was before accepted (in marriage, by me), I am able neither to enjoy it nor as well to abandon it ; as a bee in the morning (is in the case of) a Kunda flower having dew in the interior (Remains pondering.)

PRATI.--How high His Majesty's regard for duty ! Who else will hesitate on seeing such a beauty really, which has approached with ease ?

SAR.--O King ! Wherefore are you mute ?

KING.--O Hermits ! Although trying I do not really recollect having married this lady. How then shall I accept (her) sus-

a R. N. S. नैव for नापि. R N न खलु च. R T वेति व्यव०

b T परिजनः प्रतीहारी च. D O S परिजनः for प्रतीहारी. D S T जनातिकम् as a st. dir. A F N धम्मोपेक्षिता in संस्कृत. c D O S T किमिदं जो०.

स्मरामि । तस्कथमिमामभिव्यक्तसत्त्ववश्वणां प्रत्यात्मानं क्षेत्रिणमाशङ्क-
मानः प्रतिपत्स्ये ।

शाकुन्तला—(अपवार्य) परिणए एव संदेहो । कुदो दाणि मे
दूराहिरोहिणी आसा । a [परिणय एव संदेहः । कुत इवानी मे
दूराविरोहिण्याशा ।]

शार्ङ्गरकः—मा तावत् ।

कृताभिमर्शामनुमन्यमानः सुतां त्वया नाम मुनिर्विमान्यः ।

मुष्टं प्रतिमाहयता स्वमर्थं पात्रीकृतो दस्युरिवासि येन ॥ २० ॥

शारद्वतः—शार्ङ्गरव विरम त्वमिदानीम् । शकुन्तले वक्तव्यमुक्त-
मरमाभिः । सोऽयमत्रभवानेवमाह । दीयतामस्मै प्रत्ययप्रतिरचनम् ॥b

शाकुन्तला—(आत्मगतम्) इदं अवत्यंतरं गदे तारिसे अणुराष
कि वा सुमराविदेण । अता दाणि मे सोभणीओ ति ववसिदं एदं ।
(प्रकाशम् ।) अज्जउत्त । (इत्यवोके) संसैइदे दाणि परिणए ण
एसो समुदा आरो । पोरव जुतं णाम दे तह पुरा अस्तमपदे सहावुताणहि-

pecting myself to be a nominal husband to her, on whom the signs
of pregnancy are manifest.

Sak.—(Aside) Here is doubt about the marriage itself,
Whence now my far-rising hope !

Sar.—Do not (say so) please. (very) rightly may You disrespect
the sage who approves of his daughter with whom you have had
eternal intercourse ! —the sage, who, offering back his own treasure
stolen (by you), has made you like a thief, an object (i. e.
recipient of the gift).

Sarad.—Sarngarava, you cease (speaking) now, Sakuntala !
We have said what was to be said. Here his Majesty says thus.
Give him a convincing reply.

Sak.—(To herself) When such (i. e. so ardent a) love has
been reduced to this changed condition, what may be the use of
reminding ? It is now settled here that I (lit:-myself) am to be

अथं इगं जनं समअपुव्वं पतारिअ संपदं ईदिसेहि अक्षरोहि पचा-
चक्षिक्षुं । a [इदपवस्थान्तरं गते ताद्वशेऽनुरागे । किं वा स्मारितेन ।
आत्मेदानी मे शोचनीय इति व्यवसितमेतत् । .... आर्यपुत्र ....
संशयित इदानीं परिणये नैष समुदाचारः । पौरव युक्तं नाम ते तथा
पुराश्रमपदे स्वभावोत्तानहृदयमिमं जनं समयपूर्वं प्रतार्य सांप्रतमीद्वै-
रक्षैः प्रत्यारुद्यातुम् ।]

राजा—(कर्णो पिधाय) शान्तं पापम् ।

व्यपदेशमाविलयितुं किमीहसे जनमिमं च पातयितुम् ।
कूलंकषेव सिन्धुः प्रसन्नमभस्तटतरुं च ॥ २१ ॥

शकुन्तला—होदु । जह परमत्थदो परपरिग्रहसंकिणा तुए एवं
पउत्तं ता अहिण्णाणेण इमिणा तुह आसंकां अवणइस्तं । b [भवतु ।
यदि परमार्थतः परपरिग्रहशङ्किना त्वयैवं प्रवृत्तं तदभिज्ञानेनानेन तवाश-
ङ्कामपनेष्यामि ।]

राजा—उदारः कर्पः ।

miserable. (Aloud) My Lord ! (With this half-said) The marriage being now doubted this must not be the form of address. O Paurava, having in that manner, after an agreement, at the hermitage, once enticed this person (me), whose heart is naturally unreserved is it indeed worthy of you to repudiate (me) with such words ?

KING—(Placing the hands on the ears) May sin be averted ! Why do you attempt to bring a stigma on the family and to debase this person (i. e. myself) just as a river, that tears off its banks proceeds to make its clear water turbid and to uproot the tree on the bank.

SAK.—Well, if you act thus, really suspecting me to be the wife of another, then, by this sign of recognition I shall remove your doubt.

KING.—A fair proposal.

a R N अपवार्य for the st dir. D RT om परिणए. R N
S ण जुत्तं. A R N om संपदं. b D O S T om ता.

शकुन्तला—(मुद्रास्थानं परामृश्य) हङ्गो हङ्गो । अंगुष्ठी-
अभसुण्णा मे अंगुष्ठो । (सविषादं गौतमीमवेसते ।) [हा घिक्
हा घिक् । अङ्कुर्लयिकशून्या मेऽङ्कुलिः ।]

गौतमी—एूं दे सकावदारम्भंतरे सचीतित्पसलिङ्गं वंदमाणाए
उठपट्टं अंगुष्ठीअजं । [नूनं ते शकावताराम्यन्तरे शचीतीर्थस-
लिङ्गं वन्दमानायाः प्रप्रष्टमङ्कुर्लयिकम् ।]

राजा—(सस्मितम् ।) इदं तत्प्रत्युत्पन्नमिति खैजमिति यदु-
स्यते ।

शकुन्तला—एत्थ दाव विहेणा दंसिदं पटुत्तणं । अवरं दे
कहिस्तं । [अत्र तावद्विधिना दर्शितं प्रभुत्वम् । अपरं ते कथयिष्यामि ।]

राजा—श्रोतव्यमिदानीं संवृत्तम् ।

शकुन्तला—एं पङ्कदिअहे णोमालिआमंडवे णलिणीपत्तमाअणगअं
उअअं तुह हत्थे संणिहिदं आसि । [नन्वेकादिवसे नवमाळेकामण्डपे
नलिणीपत्रमाजनगतमुदकं तव हस्ते संनिहितमासीत् ।]

राजा—गृणुमस्तावत् ।

SAK—(Touching the place of the ring) Oh ! Alas ! My
finger is void of the ring. (Looks with dismay at Gautami.)

GAV—Really your ring dropped down while you bowed to
the water of Sachitirtha in Sakravatara.

KING—(With a smile) This is what is called ready-witted
woman's nature.

SAK—Hero of course Fate has shown its power. I shall tell
you another thing.

KING—It now becomes a thing to be heard !

SAK—Was it not that one day in the bower of Navamallika you
had in your hand water in a vessel of lotus-leaves.—

KING—Yes, we are listening.

शकुन्तला—तत्क्षणं सो मे पुत्रकिदओ दीहांगो णाम हरिण-
योदओ उवडिओ । तुए अअं दाव पठमं पिअउ ति अणुअंपिणा
उवच्छंदिदो उअएण । ण उण दे अपरिधआदो हत्यबमासं उवगदो ।
पच्छा तस्स एव यें गहिदे सलिले येण किदो पणओ । तदा तुमं
इत्थं पहसिदो सि । सब्बो सगंधेसु विस्ससिदि । दुवे वि एत्य आरण्ण-
आ ति । [तत्क्षणे स मे पुत्रकृतको दीर्घांगो नाम हरिणपेतिक
उपस्थितः । त्वयायं तावत्प्रथमं पिबत्वित्यनुकम्पिनोपच्छन्दित उदकेन ।
न पुनस्तेऽपरिचयाद्वस्ताम्यासमुपगतः । पश्चात्तास्मिन्नेव मया गृहीते
सलिलेऽनेन कृतः प्रणयः । तदा त्वमित्यं प्रहसितोऽसि । सर्वः स-
गन्धेषु विश्वसिति । द्वावप्यत्रारण्यकाविति ।]

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यनिर्वातीनीनां योषितामनृतमयवाङ्म-
चुभिराकृप्यन्ते विषयिणः। a

गौतमी—महाभावण अरुहसि एवं मंतिदुँ । तवोवणसंवटिदो

SAR—At that moment, that fawn of mine named Dirghā-pānga, my adopted son, came up. You, saying 'Let him drink first', tried to draw him (towards you) by means of the water (i. e. coaxed him to drink the water). But not being familiar, he did not come up to your hand. Then you thus said laughing 'Every one puts confidence in one's own kind; in this case both (of you) are wild.'

KING—By such and other honeyed words (lit.:—honeys in the form of words) full of falsehood, of women serving their own purpose, men of lust are tempted.

GAU—Noble one! please do not say so (do not pass such remarks). This person (i. e., this girl) brought up in the

a R N om योषिताम्. D अप्रार्थितानृतवादमधुराभिम्. E अभिरतावदारमक।र्यप्रवर्त्तिनीभिर्मधुराभिरनृतवागिराकृः. O र्वनिर्वद्धीना योषितामावर्वितानृतवादमधुराभिर्वागिराकृ. T अमृतमयवादमधुराभिराकृ.

अजभिष्णो अवं जणो कहदवस्स । [महामाग नार्हस्येवं मन्त्रयितुम् ।
तथोवनसंवर्धितोऽनभिज्ञोऽयं जनः कैतवस्य ।]

राजा—तापसवृद्धे ।

खीणामशिक्षितपदुत्थममानुषीषु
संदृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।
प्रागन्तरिक्षगमनात्स्वमपत्यजात-
मन्यैर्द्वौजैः परभृताः स्तु पोपयन्ति ॥ २२ ॥

शकुन्तला—(सरोषम् ।) अणज अत्तणो हिअआणुमाणेण
भेक्षसि । को दाणि अणो धमकञ्जु अप्पवेसिणोतिणच्छण्णकूपोव-
मस्स तव अनुकिदि पढिवदिस्सदि । [अनार्य आत्मनो हृदयानुमानेन
पश्यसि । क इदानीमन्यो धर्मकञ्जुकप्रवेशिनस्तुणच्छकूपोपमस्य त-
वानुकृतिं प्रतिपत्स्यते ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) संदिग्धबुद्धि मां कुर्वन्नकैतव इवास्याः

penance forest, is unacquainted with falsehood (deceit).

KING—Old ascetic woman, the untaught cleverness of the female sex is found (even) in females of the lower animals how much more (cleverness) then (must be found in) those that possess intellect ! The cuckoos, as a matter of fact, have their own young ones fed by other birds, before they (are able to) fly into the sky.

SAX.—(With anger) Base man, you look by an inference from your own heart. Who else indeed will act in imitation of you who entering the garb of duty have for a parallel a well covered over (concealed) with grass.

KING.—(To himself) Making me of a doubtful mind, her anger appears like one free from fraud. For, by the contraction of the curving eyebrows towards myself (whom she considers to be) of feelings hardened by loss of remembrance, not acknowledging the love privately contracted, the lady with her eyes excessively red has, as it were, with great wrath, snapped asunder the

कोपो लक्ष्यते । तथा ह्यनया । a

मर्येव विस्मरणदारुणचित्तवृत्तौ
वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्माने ।
भेदाद्भुवोः कुटिल्योरतिलोहिताक्ष्या
भग्नं शारासनमिवातिरुषा स्मरस्य ॥ २३ ॥

(प्रकाशम् ।) भद्रे प्रथितं दुष्यन्तस्य चरितम् । तथापीदं न
लक्ष्यते । b

शकुन्तला— मुद्रु दाव सच्छंदचारिणी किदम्हि जा अहं इमस्स
पुरुंसप्पच्चएण मुहमहुणो हिअविसस्स हत्थबासं उवगदा ।

bow of the god of love. (Aloud) Good lady, the doing of Dushyanta is wellknown (unconcealed); yet I do not recollect this.

S&K.—Well indeed am I made (have I come to be considered) unchaste (lit. acting according to my own will), (I) that through confidence in Puru's race made over myself to him (lit. went up to his hand) having honey in his mouth and poison in his heart ! (Covers her face with the end of her garment and weeps).

a A E T have °क्ष्यते । तथा हि, and then the following verse: न तिर्यगवलोकितं भवति चक्षुरात्मोहितं । वचोऽपि पुरुषाक्षरं न च पदेषु संगच्छते ॥ हिमार्त इव वेपते सकल एव विचाधरः । प्रकामविनते भुवी युगपदेव भदं गते ॥; but A has for the first line न तिर्यगवलोकितं चक्षुरात्मोहितं केवलम् ।, and संसज्जते for संगच्छते, एष for एव and स्वभाव for प्रकाम; T भवति चक्षुरत्युन्नतम् ।, °देषु संपद्यते, विनतश्चुवो; A then omits the verse मर्येव &c; but E has अपि च । संदिग्धबुद्धे मामधिकूल अकैतव इवास्याः कोपः संभाव्यते तथाह्यनया &c.; and T अपि च तथा ह्यनया &c. b I reads पुरोहितः— for प्रकाशम्. A °द्रे । दुष्यन्तचरितं प्रजायु प्रथितम् । तवापीदं दृश्यते । F °पीतं प्रजास्वपीदं न दृश्यते. D °द्रे पतितं °दुष्यन्तचरितं तथाहीदं लक्ष्यते । O प्रतीतं for प्रथितं तथापीदं लक्ष्यते. S रित्रं; न लक्ष्यते. T °द्रे प्रीसद्दं दुःपीदं न लक्ष्यते । R N न लक्ष्यते.

(पदान्तेन मुखमावृत्य रोदिति) a (मुष्टु तावत्स्वच्छन्दचारिणी कृ-
तास्मि याहमस्य पुरुंशप्रत्ययेन मुखमधोर्ष्वद्यविषस्य हस्ताभ्या-
समुष्टगता ।]

शार्ङ्गरवः—इत्थमात्मकृतं चापलं दहति । b

अतः परीक्ष्य कर्तव्यं विशेषात्संगतं रहः ।

अज्ञातहृदयेष्वं वैरीभवति सौत्फदम् ॥ २४ ॥

राजा—अयि भोः किमत्रभवतीप्रत्ययादेवास्मान्संयुतदेषास-
रेण स्तिष्युथ । c

शार्ङ्गरवः—(सामूहम् ।) श्रुतं भवन्दिरघरोत्तरम् ।

आ जन्मनः शाठ्यमशिक्षितो य-

स्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

पराभिसंघः नमधीयते ये-

विद्येति ते सन्तु किलासवाचः ॥ २९ ॥ d

SAR—Thus, a hasty act done independently (lit. by oneself) brings grief. Therefore, a union, especially private union, should be made after having carefully looked through. In those whose hearts are not known, friendship turns into enmity.

KING—Pray sir, why merely by putting trust in this lady do you wound us with an utterance involving censure ?

SAR.—(With scorn) You have heard the inversion of things; The word of a person who, since her very birth has never been taught duplicity, is false; (and) those, who study (the art of) deceiving enemies as a lore (as a part of education), may worthily be speakers of the truth !

a R N हिअभिदविषस्प; दाव अत्त सच्छं. b A F P N
वप्रतिहृतं for आत्मकृतं. R °हृतं परिहृतं चां. c B C F E T °दो-
षाक्षरेच; I M °वाक्षीः. A °ह्यानतिबलेन क्षिष्वन्ति भवन्तः ।. F °स्मान-
संभृतदेष्वैरभिक्षिपन्ति भवन्तः ।. D T प्रलयेनह्यान्संवृत् (T त) दोषां.
O °स्मानरोषाक्षरेणाखिक्षिपय ।. S संभृतरोषाक्षरेण वचसाखिं. G संभृतदो-
षैरभिक्षिपय d A F P T पराभिसं०, others परापतिसं०. E O शारद्वतः
for शार्ङ्गरवः. D T कृतं for श्रुतं.

राजा—भोः सत्यवादिन् अम्युपगतं तावदस्माभिरेवम् । किं पुनरि-
मामभिसंघाय लभ्यते । a

शार्ङ्ग्रवः—विनिपातः ।

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रार्थ्यत इति न श्रद्धेयमेतत् ।

शारद्वतः—शार्ङ्ग्रव किमुत्तरोत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुसंदेशः । प्र-
तिनिवर्तीमहे वयम् । (राजानं प्रति ।) b

तदेषा भवतः कान्ता त्यन वैनां गृहाण वा ।

उपपत्रा हि दरेषु प्रभुता सर्वतोमुखी ॥ २६ ॥

गौतमि गच्छाग्रतः

(प्रस्थिताः ।)

शकुन्तला—कहं इमिणा किदेवण विष्वलद्व द्विः । तुम्हे वि मं
परिच्छअह । (अनुप्रतिष्ठते ।) c [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धास्मि
यूयमपि मां परित्यजय ।]

KING.—Sir truth-speaker, let us say please, it is admitted by us ; what however is to be gained by having deceived her ?

SAR.—Damnation.

KING.—That damnation is desired by the descendants of Pura is not worthy of belief (likely to be believed).

SARAD.—Sarngarava, what is the use of talking further and further ? The preceptor's order is obeyed (message is delivered). We will return. (To the king) So she is your wife, take her or abandon her; for authority over a wife in every respect is proper (right). Gantami, go forward. (They set out).

SAK.—How ! I am deceived by this villain, and you too abandon me ? (Starts after them).

a A हन्त भोः सऽ; °दस्माभिः । एवंविधा वयम् । फि पुनरिमाम-
भिसंशा० F has अहो सत्यवादिनः; it then follows A D अभिसं०

b T R N गुरोः सं॒रे॑; किमुत्तरेण. A F D S' T om st dir.

c A सदैन्यं—हुं । इमिणा द-व केदेवण विष्वलद्वमिह । तुम्हे वि मं परि-
च्छइदु इच्छत ता का गदी—इति गौतमीमनुगच्छति ।

गौतमी—(स्थिता) वच्छ सङ्गरव अनुगच्छदि इअं जो करण-
भिरेदीविणी सउंदला । पञ्चादेसपरुसे भन्नुणि किं वा मे पुत्तिभा करि-
सदि । a [वत्स शार्ङ्गरव अनुगच्छतयिं नः करुणपरिदेविनी शकु-
न्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्त्तरि किं वा मे पुत्रिका करिष्यति ।

शार्ङ्गरवः—(सरोबं निवृत्य) किं पुरोमागे स्वातन्त्र्यमवलम्बसे ।
(शकुन्तला भीता वेपते ।)

शार्ङ्गरवः—शकुन्तले

यदि यथा वदति क्षितिपत्तथा ।
त्वमसि किं पितुरुत्कुचया त्वया ।
अथ तु वेतिस शुचि व्रतमात्मनः
पतिकुले तव दास्यमपि क्षमम् ॥ १७ ॥ b

तिष्ठ । साधयामो वयम् ।

राजा—भोस्तपस्तिन् किमत्रभवतीं विप्रलभसे ।

Gau—Child, Sarangarava here Sakuntala weeping pitifully follows us. Or what may my daughter do when the husband has become (i. e. shown himself to be) cruel (towards her) by having repudiated (her).

Sar—(Turning round with anger) Wanton girl ! Do you assume independence ?

(Sakuntala being frightened trembles).

Sar—Sakuntala, if you are so, as the King says, what has your father to do with you, fallen from his family ! If on the contrary you know your honour (to be) pure, even the state of a slave is proper for you in your husband's house. Stay, we are going.

King.—O Hermit, why do you delude this lady ? The

a B C E G O करिसदि for करेहु. B C E G I M करु before को. D S T कोहि for करेहु. F P क करेहु तवरिसनी.
b B D अव नु; O T अव च.

कुमुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पङ्कजान्येव ।
वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपराङ्मुखी वृत्तिः ॥ २८ ॥

शार्ङ्गरथः—यदा तु पूर्ववृत्तमन्यसङ्गाद्विस्मृतो भवातदा कथम-
धर्मभीरुः । a

राजा—भवन्तेमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि । b
मूढः स्यामहमेषा वा वदेन्मिथ्येति संशये ।
दारत्यागी भवाग्याहो परखीस्पर्शपांसुलः ॥ २९ ॥

पुरोहितः—(विचार्य ।) यदि तावदेवं क्रियताम् ।

राजा—अनुशास्तु मां भवान् ।

पुरोहितः—अत्रभवती तावदा प्रसवादस्मद्गृहे तिष्ठतु । कुत इद-
मुच्यत इति चेत् । त्वं साधुभिरादिष्टपूर्वः प्रथममेव चकर्वतिनं पुन्नं
जनयिष्यसीति । स चेन्मुनिदौहित्रस्तल्लक्षणोपपन्नो भविष्यति अभि-

moon awakens lunar lotuses only, the sun awakens solar ones only
for the manner of life of men of self-restraint is averse (not prone)
to embracing the wife of another.

SAR—If however you may have forgotten the past occurrence
by being occupied in other matters, then how are you fearful
of sin ?

KING—I ask you yourself as to which hero is superior (right) and which inferior (wrong):—(as to which to choose and
which not). In the indecision (doubt) that I may have forgotten
or she may be speaking untruth, am I to abandon a wife or
to be polluted (sinful) by the contact of another's wife ?

PRE—(Having considered) If so, please do thus.

KING—May your honour instruct me.

PRE—Now let this lady stay in my house till delivery; if you
ask why I say this;—you have once been blessed (informed by way

a D O S T यदि for यदा तु and तद् for तदा.   b °घवहं
D O T.

नन्य शुद्धान्तमेनां प्रवेशयिष्यासि । विपर्यये तु पितुरस्याः समीपग-
मनमुषस्थितमेव । a

राजा—यथा गुरुम्यो रोचते ।

पुरोहितः—वत्से अनुगच्छ माम् ।

शकुन्तला—भगवादि वसुंघरे देहि मे विवरं । (रुदती निष्कान्ता
सह पुरोधसा तपस्थितिश्च ।) [भगवति वसुंघरे देहि मे विवरम् ।] b

(राजा शापव्यवहितस्मृतिः शकुन्तलागतमेव चिन्तयति) c

(नेपथ्ये ।) आश्वर्यम् आश्वर्यम् ।

राजा—(आकर्ष्य ।) किं तु खलु स्थात् ।

(प्रविश्य)

of a boon) by the saints, that at the very first you will beget a son
who will be a sovereign ruler; if that son of the sage's daughter (be
found to) be possessed of (endowed with) the signs of such
a one, you may welcome (congratulate) her and enter her into
the harem; but in case the reverse happens, going to her father
will of course be for her the course to be followed.

KING.—As it pleases your reverence.

PRK.—Daughter, follow me,

SAK.—O Venerable Earth ! Give (make for) me an opening.
(Weeping exit with the Preceptor and the hermits)

(The King with his remembrance obstructed—clouded—by
the curse ponders over the fact relating to Sakuntala.)

(Behind the scene.)

Wonder ! Wonder !

KING—(Listening) What may there be indeed ?

(Enter Preceptor)

a R N उद्दिष्टः for आदिष्टपूर्वः; नयनः for नामनः. I N अव-
स्थितमेव; R is doubtful. b A R N वसुंघे (वसुंघे). A S om.
प्रस्थिताः which others add after रुदती; O D T om. निष्कान्ता.

c A D T om गत.

पुरोहितः—(सविस्मयम् ।) देव अद्भुतं खलु संवृत्तम्

राजा—किमिव ।

पुरोहितः—परावृत्तेषु कण्वशिष्येषु ^a

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि बाला

बाहूत्सेपं कन्दितुं च प्रवृत्ता ।

राजा—किं च ।

पुरोहितः—

खीसंस्थानं चाप्सरस्तीर्थमारा-

दुक्तिक्षिद्यैनां ज्योतिरेकं तिरोऽभूत् b ॥ ३० ॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति ।)

राजा—भगवन् प्रागेव सोस्माभिरर्थः प्रत्यादिष्ट एव । किं दृथा
तर्केणान्विष्यते । विश्राम्यतु भवान् । ^c

पुरोहितः—(विलोक्य ।) विजयस्व । [निष्कान्तः ।]

PRE—(With astonishment) My lord, really a surprising (or extraordinary) occurrence has taken place.

KING—How, What?

PRE—As Kanya's pupils returned, that lady began to weep throwing up her arms—

KING—And then?

PRE—And immediately a luminous body having the outline of a woman lifted her up in the vicinity of Apsarastirtha and disappeared.

(All express astonishment.)

KING.—Holy sir, already we have plainly rejected that object; why seek in vain by conjecturing?

PUR.—(Observing) May your Majesty be victorious ! (Exit).

^a R N S देव । परां । ^b ओरेके जगाम R N. A D S आक्षित्य ।

^c R N भ्राग्यि ।

राजा—वेत्रवति पर्याकुलोऽस्मि । शयनभूमिमार्गमादेशय ।
प्रतीहारी—इदो इदो देवो । (प्रस्थिता ।) [इत इतो देवः ।]
राजा—

कामं प्रत्यादिष्टां स्परामि न परिग्रहं मुनेस्तनयाम् ।
बलवत्तु दूयमानं प्रत्याघयतीव मे हृदयम् ॥ ३१ ॥ ^a
(निष्कान्ताः सर्वे ।)

इति पञ्चमोऽङ्कः ।

KING—Vetravati ! I am uneasy. Show the way to the bed-chamber.

PRATI.—This way, this way, Your Majesty.

(Sets out.)

KING—True that I do not remember the sage's daughter, repudiated (by me), to be my wife; but my heart which is keenly afflicted, as if shows me a proof (that I did marry her).

(Exeunt all.)

END OF ACT V.

a F G माँ for मे. R मे चेतः.

अथ पष्ठोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः इथालः पश्चाद्वद्धं पुरुषमादाय
रक्षिणौ च ।) ^a

रक्षिणौ—पुरुषं (ताडयित्वा ।) अले कुमीलआ कहेहि कहिं
तुए एशो मणिबन्धुकिणणामहेए लाभकीअए अंगुलीअए शमाशादिए ।
[अरे कुभीरक कथय कुत्र त्वयैतन्मणिबन्धनोत्कीर्णनामधेयं राजकीय-
मङ्गुथीयं सपासादितम् ।]

पुरुषः—(भीतिनाटितकेन ।) पशीदंतु भावमिश्शे । हगे ण
ईदिशकम्पकाळी । [प्रसीदन्तु भावमिश्शाः । अहं नेदशकर्मकारी ।]

प्रथमः—किं णु खु शोहणे बम्हणोत्ति कलिअ रण्णा पढिगहे
दिणे । [किं तु खलु शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राजा प्रतिग्रहो
दत्तः ।]

पुरुषः—शुणुघ दाणि । हगे शकावदालबमंतलवाशी धीवले । ^b
[शृणुतेदानीम् । अहं शकावताराभ्यन्तरवासी धीवरः ।]

ACT VI.

(Then enter the King's brother-in-law Mayor of the city,
and two guards leading a man with his hands
bound behind.)

GUARDS—(Beating the man) You thief ! Tell (us) where
you got this royal ring having the name engraved on the precious
stone set in it.

MAN—(With gesticulation of fear) May your honours be
gracious ! I am not a doer of such a deed.

1st GUARD—What ? Did his Majesty make a present of it
you considering you were a worthy Brahman ?

MAN—Hear me now. I am a fisherman living in Sakravatā.

द्वितीयः—पादचला कि अद्योहि जादी पुरिछदा । a [पाटचर किमस्मामिर्जातिः पृष्ठा ।]

इयालः—सूभ्र अ कहेदु सबं अणुकमेण । मा णं अंतरा पडिं बंघह । [सूचक कथयतु सर्वमनुकमेण । मैनमन्तरा प्रतिबन्धीतम् ।]

उभौ—जं आवुते आणवेदि । कहेहि कहेहि । [यदावुत आज्ञा-पवति कथय कथय ।]

पुरुषः—अहके जालुगगालादीहिं मच्छवंधणोचाएहिं कुडुंचभलणं कलेमि । b [अहं जालोद्वालादिभिर्भृत्यंचन्वनोपायैः कुटुम्बभरणं करोमि ।]

इयालः—(विहस्य ।) विसुद्धो दाणि दे आजीवो । [विशुद्ध इदानी त आजीवः ।]

पुरुषः—भदा ।

शहजे किल जे विणिदिए ण हु दे कम्प विवज्जगीभए
पशुमालणकम्पदालुणे अणुकंपामिदुए व्व शोत्तिए ॥ १ ॥

2nd GUARD—Robber, did we ask your caste ?

[MAN—Suchaka, let him tell every thing in due order ; do not interrupt him (stop or prevent him in the middle).

BOTH GUARDS—As your honour (lit :—the Royal Brother-in-law) commands. Speak on, speak on.

MAN—I maintain my family by nets, hooks and other means of catching fish.

STALA—(Laughing) A holy profession yours, indeed !

MAN—Sir, what low (lit :—ill-talked-of) duty is of course born with one (belongs to one from birth) is not indeed to be

a I R F P पुरिछदे. I R जातिः पृष्ठा, G N जातिं पृष्ठः, in संस्कृत. P जातिं वस्त्रादेव च; F reverses this. b O जालगगालादिहिं; S जालोद्वालादिहिं.

[भर्तः । सहजं किल यद्विनिन्दितं न खलु तत्कर्म विवर्जनीयम् । पश्चु-
मारणकर्मदारुणोऽनुकम्पासृदुरेव श्रोत्रियः ।]

इयालः—तदो तदो । [तत्स्ततः ।]

पुरुषः—अह एकशिंशा दिअशो खण्डशो लोहिअमच्छे मए कप्पिदे ।
जाव तश्शा उदलबंधतले एदं लदणभाशुलं अंगुलीअबं देविखब पच्छा
अहके शो विक्कआभ दंशाबंते गहिदे भावमिश्शोहिं । मालेह वा मुचेह
वा । अं शो आअमतुत्तंते । a [अथैकस्मिन्दिवसे खण्डशो रोहि-
तमत्स्यो मया कल्पितः । यावत्तस्योदराभ्यन्तर इदं रत्नभासुरमङ्गुलीयकं
दृष्ट्वा पश्चादहमस्य विक्कयाय दर्शयन्गृहीतो भावमिश्रैः । मारयत वा
मुच्छत वा । अयमस्यागमवृत्तान्तः ।]

इयालः—जाणुअ विस्सगंधी गोधादी मच्छबन्धो एव णिसंसअं ।
अंगुलीअबदंसणं से विमरिसिदव्वं । राअउलं एव गच्छामो । b
[जानुक विस्सगन्धी गोधादी मत्स्यबन्ध एव निःसंशयम् । अङ्गुली-
यकदर्शनमस्य विमर्शयितव्यम् । राजकुलमेव गच्छामः ।]

done away with. A learned Brahman tender with compassion himself, is, cruel enough in the business of slaughtering the sacrificial animal.

SYALA—Well, what next?

MAN—One day, I cut a red-fish into pieces; when, in the interior of its belly, finding this ring shining with the gem and showing (or offering) it for sale, I was caught by your honours.—You may kill me or leave me—This is the account (or fact) of its coming (to my hands).

SYALA—Januka, smelling with raw meat, he is undoubtedly a fisherman, a devourer of crocodiles. His finding the ring deserves to be considered. We will go to the palace itself.

a R देविखबं । पच्छा. b A P अंगुलीयकमाघ्राय—जाणुअ मच्छे-
दरघंठिदं ति णत्थि संदेहो तथा अं चे विस्समंवो । आगमो द्वार्णे एदस्य

रसिणौ—तह । गच्छ अले गंठिभेदभ । ^a [तथा । गच्छ अरे ग्रन्थिभेदक ।]

(सर्वे परिकामन्ति ।)

इयालः—सुअभ इमं गोपुरदुआरे अप्पमत्ता पादिबालह जाव इमं अंगुलीभञ्जं जहागमणं भट्टिणो णिवेदिभ तदो सासणं पदिच्छिभ णिकमामि । ^b [सूचक इमं गोपुरद्वारेऽप्रमत्तौ प्रतिपालयतं यावादिदम-कुर्दीयकं यथागमनं भर्तुर्निवेद्य ततः शासनं प्रतीक्ष्य निष्कामामि ।]

उभौ—पविशदु आवुते शामिपशादश्च । [प्रविशत्वावुत्तः स्वागिप्रसादाय ।] (निष्कान्तः इयालः ।)

प्रथमः—जानुभ चिद्याअदि क्खु आवुते । [जानुक चिरायते स्वस्वावुत्तः ।]

द्वितीयः—एं अवश्लोकशपणीआ छाआणो । [नन्वप्तरोपस-पणीया राजानः ।]

GUARDS—Yes. Walk on, thou cutpurse !

(All walk round.)

SYALA—Suchaka, guard this man carefully at the door of the gate, while, I come out, having informed his Majesty about this ring as it came (to be found), and having obtained his orders.

Both—May your honour enter to enjoy His Majesty's good-grace.

(Exit Syala).

1 st G.—Januka, his honour takes a long time (or, is late).

2 nd G.—Yes, kings are to be approached according to (convenience of) time (or, at a suitable time).

विमरिसिद्धन्वो । ता एष रा० F nearly agrees with A P. D ता एहि राख० G गोषाती in संस्कृत; O S T चोराहुतिः for the same.

a I R put गच्छ &c. in इयाल's mouth; गंड for गंडिः b D O परिवद भिं०.

प्रथमः— जाणुभ फुर्लति मे हत्था इमश्य वज्मश्य शुमणा पि-
णदुं । a (पुरुषं निर्दिशति) [जानुक स्फुरतो मम हस्तावस्य वध्यस्य
सुपनसः पिनदुम् ।]

पुरुषः— णालुहदि भावे अकालणमालणे भविदुं । [नाहृति भावो-
इकारणमारणो भवितुम् ।]

द्वितीयः— (विलोक्य ।) एशो अम्हाणं शामी पत्तहत्थे लाअ-
शाशाणं पडिच्छ अ इदोमहे देक्खी अदि । गिद्धबली भविशशाशि शुणो
मुहं वा देक्खिशशाशि । b [एष नौ स्वामी पत्रहस्तो राजशा-
सनं प्रतीष्येतोमुखो दृश्यते । गृघ्रवलिंभाविष्यसि शुनो मुखं वा
द्रक्ष्यसि ।]

(प्रविश्य)

श्यालः— मुअभ मुंची अदु एसो जालोवनीवी । उववण्णो किल

1st G.—Januka, my hands throb (are impatient) to tie on this fellow, the flowers of the doomed culprit. (Points at the man).

MAN—It is not right for your honour to be a killer without cause.

2nd G.—(Looking) There appears our master facing this way, with a paper in his hand, having received his Majesty's order. You will be an offering to the vultures, or will see the face of a dog.

(Enter Syala.)

SYALA—Suchaka, let this fisherman (lit;—one maintaining himself by means of nets) be set free. The finding of the ring by him was quite right.

a I R वहश; I वधस्य; R वधार्थ in संस्कृत. b A P एशे अम्हाणं ईशले पत्ते (प्रासः) गेण्हिअ लाअशाशाणं ।—पुरुषं प्रति—शुकुलाणं (शुकुलानां) मुहं पैरुखाशि अध वा गिद्धशिआठाणं बली भविशशाशि । F nearly follows. O S T तुमं गिद्धः ।

से अंगुलीअभरस आओ । a [सूचक मुच्यतामेष जालोपजीवी ।
उपपन्नः किञ्चास्याङ्गुलीयस्यागमः ।]

सूचकः—जह आवुत्ते भणादि । [यथावुत्ते भणति ।]

द्वितीयः—एशे जमशदणं पविशिअ पढिणिवुत्ते । (पुरुषं परि-
मुक्तवंघनं करोति । [एष यमसदनं प्रविश्य प्रतिनिवृत्तः ।]

पुरुषः—(इयालं प्रणम्य ।) भट्टा तुह केलके मे जीविदे । b
[भर्तः त्वदीयं मे जीवितम् ।]

इयालः—एसो भट्टिणा अंगुलीअभगुल्लसंमिदो प्रसादो वि दावि-
दो (पुरुषायार्थं प्रयच्छति ।) [एष भर्त्राङ्गुलीयकमूल्यसंमितः प्रसा-
दोऽपि दापितः ।]

पुरुषः—(सप्रणामं प्रतिगृह्य ।) भट्टा अणुगगहिद म्हि [भर्तः
अनुगृहीतोऽस्मि ।

सूचकः—एशे णाम अणुगगहिदे जे शुभादो अवदालिअ हस्ति-

Su—As your honour says

2nd G.—He has come back having entered into Death's resi-
dence (or abode). (Makes the man free from bonds.)

MAN—(Bowing to Syala) Sir, my life is yours (I owe my life
to you).

SYALA—Here His Majesty has also ordered a present (lit.:—
favour) to be given, equal to the value of the ring. (Gives a
valuable present to the man).

MAN—(Receiving with a bow) Sir, I am obliged.

Su—He is indeed obliged who is taken down from the stake
and placed on the back (lit.:—shoulders) of an elephant.

a A P इयालः—शिग्यं शिग्यं एदं । —इयर्षोफे—पुरुषः—हा हदे म्हि—
इति विषादं नाठयति—इयालः मुच्यत जालोब जीविणं ।; से किल; °अमो । अम्ह-
सामिणा येव मे कापिर्द ।. F नाग—प्रविश्य—शिग्य &c. like A; but om.
मुच्यत रे and किल, and has जाव for एष. B V too nearly
agree with A P but V gives this marginally. d R G
अह केलिके मे आजीवे. O S T तुझकीए मे भाजिवे (जीवितम्).

कन्वे पडिणाचिदे । a [एष नामानुगृहीतो यः शूरादवतार्थं हस्ति-
स्कन्वे प्रतिष्ठापितः ।]

जाणुकः—आवृत्त पारिदोसिअं कहेदि तेण अंगुलीअण भट्टिणो
शमदेण होदबं त्ति । b [आवृत्त पारितोषिकं कथयति तेनायङ्गुली-
यकेन भर्तुः संपतेन भवितव्यमिति ।]

श्यालः—एन तस्सि महारुं रदणं भट्टिणो बहुमदं त्ति तकेमि ।
तस्स दंसणेण कोऽपि अभिमदो जणो भट्टिणा सुमरिदो । मुहुर्तं
पकिदिगंभीरो वि पञ्जस्मुग्णणो आसि । c [न तस्मिन्महार्हं रत्नं
भर्तुर्बहुमतमिति तर्क्यामि । तस्य दर्शनेन कोऽप्यभिमतो जनो भर्त्रा
स्मृतः । मुहूर्तं प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्यश्रुनयन आसीत् ।]

सूचकः—रेविदं णाम आवृत्तेण । [सेवितं नामावृत्तेन ।]

जानुकः—एं मणाहि । इमश्श कए मच्छशत्तुणो त्ति । (पुरु-
षमसूया पश्यति ।) d [ननु भण । अस्य कृते मत्स्यशत्रोरिति ।]

पुरुषः—भट्टालके इदो अद्वं तुझाणं शुमणोमुलं होडु । e [भट्टा-

JANUKA—My lord, the present shows (lit.—tells) that the ring was liked by his Majesty.

SYALA—I suppose the valuable gem in it was not what was esteemed by His Majesty. At its sight his Majesty remembered some beloved person. Although naturally grave, for a time he had his eyes filled with tears.

SU—Your honour has probably rendered good service.

JANU—Why, say for the sake of this enemy of fish. (Looks enviously at the man).

MAN—Sirs, let half of this be the worth of flowers to you.

a R अनुगणहे जे. b D O S T °अं एवं कहें; R om. त्ति.
c Among other variations A F P read पञ्जस्मुग्णणो. R °णेण
भट्टिणो अहिमदो जणो सु°; पञ्जस्मुग्णणो. I पस्मुग्णणो. d A मध्य-
ठिभाशतु°; P मध्यलीशतु°; G R I मध्यभामतु°. e R भट्टारक in संस्कृत.

रकाः इतोऽर्थं युज्माकं सुमनोमूल्यं भवतु ।]

जानुकः—एत्तके जुज्जइ । a [एतावद्युज्यते ।]

स्तालः—धीवर महत्तरो दुमं पिअवअस्सओ दाणि मे संवृत्तो । कादंबरीसक्षित्वं अन्हाणं पठमसोहिदं इच्छीअदि । ता सौंडिआणं पञ्च गच्छम्ह b [धीवर महत्तरस्त्वं प्रियवयस्यक इदानी मे संवृत्तः । कादंबरीसासिकमस्माकं प्रथमसौहदामिष्यते । तच्छौणिडिकापणमेव गच्छामः ।]

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।) c

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुपती नामाप्सराः ।) d

सानुपती—णिवद्विदं मए पञ्चाअणिवत्तणिजं अच्छरातित्यस-

JANUK—So much is all right (that's right).

STALA—Fisherman, you have now become a very great and intimate friend of mine. It is our custom (lit:—It is desired) that our first friendship should have (—should be formed in the presence of), liquor as a witness. So we will directly go to the liquor-seller's.

(Exeunt)

END OF THE DIALOGUE

(Then enter an Apsaras named Sanumati in an aerial car.)

SANUMATI—I have performed the duty of attending at the Apsarastirtha, which is to be performed (by us) by turns, so long

a D O S T एवं for पतिके. b R कादंबरीसक्षित्वं rendering it by कादंबरीसक्षित्वम्. D O S T पवित्रामो for गच्छम्ह. c G O S T generally agree in giving तद् इति निः; G has चर्वे तद्; O S T पुरुषः for सर्वे; T तद् होदु. d A आकाशयानेनाक्षमाला ।. P F व्यानेन भित्तिर्थी ।.

णिजं जाव साहुजणस्स अभिसेअकालो त्ति । संपदं इमस्स राएसिणो
उदंतं पच्चक्खीकरिस्सं । मेणआसंबंधेण सरीरभूदा मे सउंदला । ताए
अ दुहिदुणिमित्तं आदिदुपुव्वम्भि ॥ (समन्तादव्योक्य ।) किं णु
कसु उदुच्छवे वि पिरुच्छवारम्भं विअ एदं राभउलं दीसइ । अत्यि
मे विहवो पणिधाणेण सब्बं परिणादुं । किंदु सहीए आदरो मए माण-
इदव्वो होदु । इमाणं एव उज्जाणपालिआणं तिरक्खरिणीपडि-
च्छणा परसवत्तिणी भविअ उवलहिस्सं । (नाट्येनावतीर्य स्थिता ।)
[निर्वार्तं मया पर्यायनिर्वत्तीयमप्सरस्तीर्थसांनिध्यं यावत्साधुजन-
स्या भिषेककाल इति । सांप्रतमस्य राजर्षेरुदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि ।
मेनकासंबन्धेन शरीरभूता मे शकुन्तला । तया च दुहितृनिमित्तमादि-
ष्टपूर्वास्मि । ....किं नु खलु क्रतूतसवेऽपि निरुत्सवारम्भमिवैतद्राज-
कुलं दृश्यते । अस्ति मे विभवः प्रणिधानेन सर्वं परिज्ञातुम् । किं तु
संख्या आदरो मया मानवितव्यः । भवतु । अनयोरेवोद्यानपालिकयो-
स्तिरस्करिणीप्रतिच्छन्ना पार्थवर्तिनी भूत्वोपलप्त्ये ।

(ततः प्रविशति चूताङ्कुरमवलोकयन्ती चेटी । अपरा
च पृष्ठतस्तस्याः ।)

as it is the bathing time of holy men. Now I will see with my own eyes the state of things with this saintly King. Through Menaká's connection Sakuntala is to me as my own person. And she herself has already directed me for her daughter's sake. (Looking all round.) Why indeed may it be that, even in the festival of the (new) season, this royal palace appears without any festive activities. I do possess the power to know every thing by contemplation (or meditation), but I must pay regard to the honour done to me by my friend. Well, I shall ascertain (all) standing invisible (lit: concealed) by my power of disappearing (concealing the appearance) by the side of these very garden—keepers. (A-lights and stands.)

(Then enter a maid servant gazing at the mango blossom—lit: sprout—and another behind her).

प्रथमा—

आतम्हरिअपेहुर वसंतमासस्त जीवसव्वस ।

दिल्लो सि चूदकोरअ उदुमंगलं तुमं पेक्खामि ॥ ३ ॥ ५

[आतम्हरितपाणहुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्त ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक क्रतुमञ्जुरं त्वां पश्यामि ॥]

द्वितीया—सहि परहुदिए कि एदं एआइणी मंतेसि । [सखि परभृतिके किमेतदेकाकिनी मन्त्रयसे ।]

प्रथमा—महुआरिए चूदकलिअं देकिलअ उम्मतिआ कछु परहुदिआ हांदि । [मधुकरिके चूतकलिकां द्वाषोन्मत्ता खलु परभृतिका मवति ।]

द्वितीया—(सहर्ष त्वरयोपगम्य ।) कहं उवाटिदो महुमासो ।
[कथमुपस्थितो मधुमासः ।]

1st. M. S.—O Bud of the mango of a somewhat red, green and white colour, whole possession of life of the vernal season (lit: month of spring) ! Thou art seen (hast made thy appearance), I look upon thee as the auspicious sign of the season !

2nd. M. S.—Friend Parabhrutika ! What here do you muse alone ?

1st. M. S. Madhukarika ! At the sight of the blossom of the mango the parabhrutika (i. e. the cuckoo) is intoxicated.

2nd. M. S.—(Joyfully approaching with haste) Now, has Spring set in ?

a G II पसाएमि for पेक्खामि. A हरिअबेटब (वृत्तक) जो उससिभो सि सुरहिमासस्त । दिल्लो अ चूअच्छारअ (श्वारक) छणमंगलं व पेक्खामि । F प्रथमा—कधं उच्चित्यदो महुमासो । आतम्हरिअबेटब डस्ससिअं विभ वसंतमासस्त; दिल्लो चूअकुरअं छणमंगलं निअच्छामि । P प्रथमा—आ—अंवहिरअबेटं उस्स० like F. O S T चूअं हरिसिभपिभर्तं (हाँवतपिक्कं). जीविदसरिसं वसंतमासस्त । सचरण (घट्चरण) चरणमरणं उदुमंगलं विभ. पेक्खामि । R उंगल तु०.

प्रथमा—महुआरिए तब दाणि कालो एसो मदविभमगीदाणं
[मधुकरिके तवेदानी काल एष मदविभमगीतानाम् ।]

द्वितीया—सहि अवलंब मं जाव अगगपादिङ्गा भविभ चूदक-
लिअं गेण्हिअ कामदेवचणं करेमि । a [सखि अवलम्बस्व मां याव-
दग्रपादास्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवार्चनं करोमि ।

प्रथमा—जइ मम वि कखु अद्वं अचणफलस्स । [यदि ममापि
खर्वर्धमर्चनफलस्य ।]

द्वितीया—अकहिदे वि एदं संपजजइ जदो एकं एव णो जीविदं
दुधा॥हुदं सरीरं । (सखीमवलम्ब्य स्थिता चूतांकुरं गृहाति ।) अम्महे
अप्पडिचुद्धो वि चूदप्पसवो एत्थ बंधणमंगमुरभी होदि । (कपोतह-
स्तकं कृत्वा ।) b [अकथितेऽप्येतत्संपद्यते यत एकमेव नौ जीवितं

1st. m. s.—O Madhukarika ! (i. e. O Bee !) It is now time
for you for wandering with madness and singing.

2nd. m. s.—Friend, support me while I stand on tip-toe and
take down the bud of the mango; (I will) then offer worship to the
god of love.

1st. m. s.—If a half of the fruit of the worship would also
come to me.

2nd. m. s.—That will happen even though it be not mentioned
(or asked), since our life is one and the same, the body (only)
appears in two forms. (Stands supporting herself on her friend
and takes the mango blossom.) O ! The blossom of the mango
though not fully open, becomes fragrant here on being plucked off
from the stalk. (With a hollow folding of the hands) O mango-
blossom, thou art offered by me to the god of love who has taken

a A °लंबस्स जाव अगगपादपडिङ्गाविदा भविभ कामदेवस्स अचणं
करेमि । F अगगपदे परिहिदा; चूदप्पशब्दं गेण्हिअ संपादेमि कामदेवस्स अचणं ।
P following F has परिहिदा भविभ इमिणा पसवेण संपादेमि कामदेवस्स
चाचणं । O S T भविभ कामदेवचणगस्स चूअंकुरावचणं करेमि । b G R
थए for अम्महे ।

द्विषास्थितं शरीरम् । ....अस्महे अप्रतिनुद्दोऽपि चूतप्रसवोऽत्र बन्ध-
नभद्रमुरभिर्भवति ।]

तुं सि मए चुर्दकुर दिण्णो कामस्स गहिदघणुअस्स ।
पहिअन्नजुवहलक्खो पंचवधाहिओ सरो होहि a ॥ ३ ॥

[त्वमसि मया चूताङ्कुर दत्तः कामाय गृहीतवनुषे ।
प्रथिकननयुवतिलक्ष्यः पञ्चाभ्यधिकः शरो भव ॥]

(चूताङ्कुरं क्षिपति ।)

(प्रविश्य पटाक्षेषण कुपितः ।) b

कञ्जुकी—मा तावत् । अनात्मजे देवेन प्रतिषिद्धे वसन्तोत्सवे
त्वमाम्रकाञ्जिकाभद्रं किमारमसे ।

उभे—(भीते ।) पसीददु अज्जो । अगहिदत्या वअं । [प्रसी-
दत्यार्थः । अगृहीतर्थे आवाम् ।]

up his bow ; be thou the most effective of his five arrows; having
for thy mark the wives of men who are away from home. (Offers
down the mango-blossom.)

(Enter with a toss of the curtain Kanchuki, in anger.)

KANCHI—Stop (lit.—don't); thoughtless girl ! Why do you
pluck the bud of the mango, when the spring festival has been
prohibited by His Majesty ?

Both.—(Afraid) May your honour pardon (us; lit.—be
calm); we were not aware of the fact (or the thing, i. e. the order).

a A F P णपो भअवदे, मभरदजाअ । (P °दग्गस्व) before
the verse. A अरिहृषि ते चूअंकू, for the 2nd line खंडविअंकै-
वहलक्खो पश्चाक्षलिभो सरो होड़ ।. P F अरिहृषि मे like A ; गहिदचा-
चस्स, P सच्चविअञ्जुं होड़; F पंचतरिओ सरो होदुं; om. the follow-
ing st. dir. S परिकृपितयुवतिलः । D G O S T तुं खि, E तुम खि;
others तुमं सि. b A प्रविश्य कुपितः कंचु°.— F कंचु°ही प्रविश्य सको-
पद.—O ततः प्र°; कुदः for कुपितः B O I M अपदीक्षेषण.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तरुभिरपि दयस्ये
शासनं प्रमाणीकृतं तदाश्रयिभिः पत्रिभिश्च । तथा हि ।

चूतानां चिरनिर्गतापि कलिका बधाति न स्वं रजः

संनद्धं यदपि स्थितं कुरबकं तत्कोरकावस्थया ।

कण्ठेषु स्खलितं गतेऽपि शिशिरे पुंस्कोकिलानां रुतं

शङ्के संहरति स्मरोऽपि चकितस्तूणार्घकृष्टं शरण् ॥ ४ ॥

सानुमती—णतिथं संदेहो । महाप्पहाओ राएसी । ^a [नस्ति
संदेहः । महाप्रभावो राजर्षिः ।]

प्रथगा—अजन कति दिअहाइ अम्हाणं मित्तावसुणा रडिण्ण भ-
टिणो पाअमूलादो पेसिदाणं । इत्थं अ णो पमदवणस्त पडिकम्म स-
मप्पिदं । ता आअंतुअदाए अस्तुदपुव्वो अम्हेहिं एसो वुत्तंतो । ^b
[आर्य कति दिवसान्यावयोमित्रावसुना राष्ट्रियेण भर्तुः पादमूलात्प्रेषितयोः ।

KANCH—Heard you not, you say, that order of his Majesty's
that is obeyed (lit.—considered authoritative or binding) even by
the vernal trees and by the birds sheltered on them (lit.—resting
or taking shelter on them) ? For as, you see, the bud of the
mangoes though long since out (or long sprouting forth) does
not bear its pollen; the Kurabaka also which has made its appearance
(upon the plant) remains in the state of a bud; the note of the
male=cuckoos, even though the cold season is gone, sinks (or fal-
ters) in their throats; I suppose, the god of love himself being
over-awed withdraws (drops back) his arrow drawn half up from
the quiver.

SANCMATI.—There is no doubt ; the saintly king is of great
power.

1st M. S.—Sir, several days have passed since we were sent
away from his Majesty's feet by the royal Brother-in-law Mitra.

a A अक्षमाला for सानुमती; P F निश्चेष्टी for it as before.
D T डमे सानुमती च—णतिथ &c. G R डमे for सानुमती. b G R
पाल्णकम्म for पडिकम्म; समप्तिं P P पमदवणे चित्तकम्म अपिष्टुः.

इत्थं च नौ प्रमदवनस्य प्रतिकर्म समार्थितम् । तदागन्तुकतयाश्रूतपूर्वा
आवाघ्यामेष वृत्तान्तः ।]

कञ्जुकी— भवतु । न पुनरेवं प्रवर्तितव्यम् ।

उभे— अज्ञ कोदूहलं णो । जह इमिणा जणेण सोदब्वं कहेदु
अज्ञो किणिमित्तं भट्टिणा वसंतुस्सवो पदिसिद्धो । a

[आर्य कौतूहलं नौ । यद्यनेन जनेन श्रोतव्यं कथयत्वार्यः किणिमित्तं
मत्रा वसन्तोत्सवः प्रतिषिद्धः ।]

सानुषती— उत्सवपिया कखु मणुस्सा । गुरुणा कारणेण होदब्वं ।

[उत्सवप्रियाः स्लु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम् ।]

कञ्जुकी— बहुठीभूतमेतत्क न कथयते । किमत्रभवत्योः कर्णपथं
नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकौलीनम् । b

उभे— सुदं रहिभमुहादो जाव अंगुलीअअदसंणं । c [श्रुतं रा-
म्भियमुखायावदंगुलीयकदर्शनम् ।]

vasu, and the duty of keeping in order the pramadavana (i. e. garden or grove of delight), was thus entrusted to us ; so, on account of our having come away, this news was not heard before by us.

KANCI—Very well, you should not do so again.

BOTH—Sir, we have the curiosity ; if it may be heard by us (if there is no objection to our knowing it), your honour will tell us, for what reason his Majesty has prohibited the festival of spring.

SANUMATI—Men are certainly fond of festivals ; there must be some weighty (serious) reason.

KANCI—It is known to many (lit.—has become widespread) why may it not be told ? Did not the scandal of Sakuntala's repudiation reach your ears ?

BOTH—We heard of it from the royal Brother-in-law's mouth upto the finding of the ring.

a A F O add सि at the end. b A O F °मेतत् । तर्हि६.
c A F O अथ । सुदं.

सानुपती—(राजानं दृष्टा ।) ठाणे करु पञ्चादेसविमाणिदा
वि इमस्स किदे सउंदला किलमादि । ^a [स्थाने खलु प्रत्यादेशवि-
मानिताप्यस्य कृते शकुन्तला क्लास्यति ।]

राजा—(ध्यानमन्दं परिक्रम्य ।)

प्रथमं सारङ्गाक्षया प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि मुसम् ।
अनुशयदुःखायेदं हतहृदयं संपति विचुद्धम् ॥ ७ ॥

सानुपती—एं ईदेसाणि तवस्सिणीए भाअहेआणि । ^b [नन्वी-
दृशानि तपस्त्विन्या मागधेयानि ।]

विदूपकः—(अपवार्य ।) लंघिदो एसो भुओ वि सउंदलावा-
हिणा । ण आणे कहं चिकिच्छदब्बो भविस्सदि त्ति । [लंघित एष
भूयोऽपि शकुन्तलाव्याधिना । न जाने कथं चिकित्सितव्यो भवि-
ष्यतीति ।]

कञ्चुकी—(उपगम्य ।) जयतु जयतु देवः । महाराज

SANU—(Observing the King) Rightly indeed does Sakuntala,
although offended on account of re-jection, pine away (lit:—fade)
for him !

KING—(Walking round slowly in musing) This wretched heart,
at first sleeping though being roused by my fawn-eyed beloved one,
has now wakened to experience the pangs of remorse !

SANU—O Such is the (high good) fortune of the poor girl !

VIDU—He is again affected by the Sakuntala-malady. I do
not know how he will be treated and cured (more lit:—will come
to be treated).

KANCH—(Approaching) May your Majesty be victorious !
My lord, the grounds of Pramadavana (the garden of delight)

^a R T add त्ति at the end किलमादि. ^b A O om. ण,
C E O S T तपस्त्विनीभागधे०

प्रत्यवेक्षिताः प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि
महाराजः ।

राजा—वेत्रवति मद्वधनादमात्यापिशुनं ब्रूहि । चिरप्रबोधात्र संभा-
वितमस्माभिरथ धर्मासनपद्ध्याभितुम् । यत्प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमर्थेण
तत्पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

प्रतिहारी—जं देवो आणवेदि । (निष्कान्ता ।) [यदेव
अज्ञापयति ।]

राजा—वातायन त्वमपि स्वं नियोगमशून्यं कुरु ।

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्कान्तः ।)

विदूषकः—किंदं भवदा णिमक्तिवर्गं । संपदं सिसिरे ताविच्छेद-
रमण्डाए इमस्ति पमदवणुह्येशो अत्ताणं रमइस्ससि । a [कृतं भवता
निर्मक्तिकम् । सांप्रतं शिशिरे तापविच्छेदरमणीयेऽस्मिन्प्रमदवनोह्य
आत्मानं रमयिष्यसि ।]

have been inspected. Your Majesty may rest at pleasure in the
(various) places of amusement.

KING.—Vetravati, say to Minister Pisuna in my name, “On account of long keeping up, it was not possible for us today to occupy the seat of justice; let the business of the people (lit:—citizens), which your honour may have considered, be sent to me on paper (lit:—be sent over by you having written it on paper)

. PRATI—As your Majesty commands. (Exit).

KING—Vatayana, you too look to your own duty.

KANCH—As your Majesty commands. (Exit).

VIDU—You have driven away every fly. Now you may amuse yourself in this part (or place) of the garden of Delight, which is cool and pleasant by reason of its removing the heat (of the day).

राजा—वयस्य रन्मोपानेपातिनोऽनर्था इति यदुच्यते तदव्यभिचारि वचः कुतः । a

मुनिमुताप्रणयस्मृतिरोधिना
मम च मुक्तमिदं तमसा मनः ।
मनसिनेन सखे प्रहरिष्यता
धनुषि चूतशरश्च निवेशितः ॥ ८ ॥ b

विदूषकः—चिह्न दाव । इमिणा दंडकट्टे ग कंदप्पबाणं जासइस्सं ।
(दण्डकाष्ठमुद्यम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति ।) [तिष्ठ तावत् । अनेन
दण्डकाष्ठेन कन्दप्पबाणं नाशयिष्यामि ।]

राजा—(सम्मितम् ।) भवतु । दृष्टं ब्रह्मवर्चसम् । सखे कोप-
विष्टः प्रियायाः किंचिदनुकारिणीषु लतामु दृष्टे विशेषयामि ।

KING—Friend, what they say ‘that calamities gather at the weak point (lit:—at an opening)’ is a saying perfectly true (or, which is never wrong); for directly as the darkness obstructing the remembrance of my love for the sage’s daughter, left this mind of mine, the god of love, O friend, intending to strike at me has placed on his bow the arrow of the mango blossom.

VIDU—Wait a while; by this stick I shall destroy the shaft of the god of love. (Offers to strike down the mango blossom, having raised his stick).

KING—(With a smile) Never mind. The Brahman’s power is seen. Friend, sitting in what place shall I amuse my sight

a A O P F om वचः, b Instead of this verse A has the following :—उद्दितस्मृतिर्गुलिमुदया । प्रियतमासनिमित्तनिराकृताम् अनुशयादनुरोदिमि चोत्सुकः । सुरभिमासमुखं समुपस्थितम् । P E give this verse after the one in the text, F having समुपैति च for समुपस्थितम्. O मम विमुक्तः; O T too give the verse like F; O has उपगतस्मृतिं, नुरोद्गुपिवोत्सुकः, सुरभिमासमुखं समुपस्थितम् । and T अपि च before the second verse, अपहृतस्मृतिं, अनुशयादनुरोधिनवोत्सुकः । सुरभिमासमुखं च पुरस्थितम्.

विदूषकः— एवं आसण्णपरिआरिआ चदुरिआ भवदा संदिद्धा । माधवीमंडवे इमं वेळं अदिवाहिस्त्वं । ताहें मे पित्तफल्लए सहस्त्रलिहिदं तत्त्वहोर्दीए सउंदर्छाए पडिकिदि आणेहि त्ति । [नन्वासच्चपरिचा-रिका चतुरिका भवता संदिद्धा । माधवीमण्डप इमां वेळामतिवाहयिष्ये । तत्र मे चित्रफल्लके स्वहस्तलिखितां तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिकृ-तिमानयेति ॥]

राजा—ईदृशं हृदयविनोदस्थानम् । तत्त्वमेव मार्गमादेशय । ॥

विट्ठपकः—इदो इदो भवं । [इत इतो भवान्]

(उमौ परिक्रामतः । सानमत्यनुगच्छति ।)

विद्धकः--एसो मणिशिलापट्टअसणाहो माहवीमंडवो उवहार-
रमणिज्जदाए पिस्तंसअं साअदेण विभ णो पढिच्छादि । ता पाविसिअ
णिसीदद्दु खवं । ८ । एष मणिशिलापट्टकसनाथो माघवीमण्डप उप-

with (i. e. looking at) the creepers somewhat resembling my beloved wife ! .

VIDU—You already told Chaturikā your personal attendant that you would pass this time in the bower of Madhavi, and that she should bring there the portrait of the respected Sakuntala drawn by you on a picture-board with your own hand.

KING—It will be a fine place to divert the heart? Then point out the same way.

VIPU—This way, this way your Majesty.

(Both walk round. Sannmati follows).

VIDU—Here the Madhavī—bower, having in it a marble seat,
as if really hails us with a welcome, by its charming appearance.

a B C E G I M चित्कलभगदं । A ईशं मे हृदयसंस्थानम् । तत्त्वेवादेश्य माधवीमंडपम् । F ईशं ममत्वदयाभासनम् । तत्त्वीकरणा गृहम् । like A. P follows F having ईश्यस्याश्वा० O ईशं मम हृद-बाब्यस्थानम् । ननु त्वमेव दर्शय माधवीमंडपमार्गम् । b O S T उपचार for उपहार ।

हाररमणीयतया निःसंशयं स्वागतेनेव नौ प्रतीच्छति । तत्प्रविश्य निषीदत् भवान् ।]

(उमौ प्रवेशं कृत्वोपविष्टौ ।)

सानुपती—लदासंस्मिदा देक्षिखसं दाव सहीए पडिकिदिं । तदो से भन्तुणो बहुमुहं अणुराङ्ग णिवेदइस्सं । (तथा कृत्वा स्थिता ।) [लदासंश्रिता द्रक्ष्यामि तावत्सर्व्याः प्रतिकृतिम् । ततोऽस्या भर्तुर्भुमुखमनुरागं निवेदयिष्यामि ।]

राजा—सखे सर्वमिदानीं स्मरामि शकुन्तलायाः प्रथमवृत्तान्तर् । कथितवानस्मि भवते च । स भवान्प्रत्यादेशवेलायां मत्समीपगतो नासीत् । पूर्वमपि न त्वया कदाचित्संकीर्तिं तत्र भवत्या नाम । कच्चिद्हमेव विस्मृतवानसि त्वम् ॥^a

विदूषकः—एवं विसृमरामि । किं तु सर्वं कहिअ अवताणे उण तुए परिहासविअप्पओ एसो न भूदत्यो त्ति आचकिखदं । मए वि मिष्पिष्डुकुद्धिणा तह एवं गहीदं । अहवा भविदत्यदा बढवदी । [न विस्मरामि । किं तु सर्वं कथयेत्वावसने पुनरत्या परिहासविजव्य

due to the flower-decorations (on the ground below it). Then you may enter and sit (here).

(Both enter and sit down).

SANU—Standing by this creeper I will just see the portrait of my friend ; so that I shall describe to her her husband's love displayed in a variety of ways (Stands doing so, i. e, by the creeper Madhaví).

KING—Friend, I now remember all the previous facts about Sakuntala ; I had also told you ; you too were not near me at the time of the repudiation, nor did you before make mention of her name. Was it that you forgot like me ?

VIDU—I do not forget. But then having related all, you still said at the end “ This is a talk in jest and not a fact. ” I, too

^a G S T मत्समीपमुपगतो.

एव न भूतार्थं इत्याख्यातम् । मर्यापि सृतिपण्डवुद्दिना तथैव गृहीतम् ।
अथ वा भवितव्यता बलवती ।

सानुपती—एवं जेदं । [एवं निवदम् ।]

राजा—(ध्यात्वा ।) सखे परित्रायस्व माम् ।

विदूषकः—भो किं एवं । अणुवचणं कुरु ईदिसं तुह । कदा
वि सप्तुरिसा सोभपत्ततणो ण होंति । णं पवादे वि गिकंपा गिरीओ ॥५
[भोः किमेतत् । अनुपपञ्चं स्वल्पीहशं त्वयि । कदापि सत्पुरुषाः शो-
कपात्तात्मानो न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः ।]

राजा—वयस्य निराकरणविकृत्वायाः प्रियायाः समवस्थामनुस्मृत्य
बलवदुशरणोऽस्मि । सा हि

इतः प्रत्यादेशात्स्वजनमनगन्तुं व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्युच्चैर्वदति गुरुशिष्ये गुरुसमे ।
पुनर्दृष्टे वाष्पप्रसरकल्पामर्पितवती
मयि क्रौरे यत्तसविषमिव श्ल्यं दहति गाम् ॥ ९ ॥६

clod-brained as I am, took it to be just so. Or rather destiny is
(all-) powerful.

SANU—So it is indeed !

[SANU]—(Meditating) O Friend ! Save me !

VIDU—What is this, Sir ? It is not worthy of you. Wise
men never allow themselves to suffer from grief. Even in a tempe-
tuous wind (or whirl-wind), do not mountains remain unshaken ?

KING—Thinking of (i. e. when I call to mind) the condition
of my beloved wife, distressed by the rejection, I feel quite
helpless, for, that, when about to go hence after her kinsmen on
account of that rejection, she, standing still when the father's pupil
equal (in respect) to the father himself cried in a loud voice
' Stay ! ', again cast her sight bedimmed by the flow of tears on

a R सोभवत्तवा (°वर्कन्याः); I °वस्तव्याः (in संस्कृत) reading
with R. b C R T मुकुः for स्थिता; S ततः for the same.

सानुपती—अम्भे । ईदिसी सकज्जपरदा । इमस्स संदावेण
अहं रमामि ।^a [अहो । ईदशी स्वकार्यपरता । अस्य संतापे-
नाहं रमे ।]

विदृष्टकः--भो अत्थि मे तक्षो । केण वि तत्त्वहोदी आआसचा-
रिणा णीद त्ति । [भोः अस्ति मे तर्कः । केनापि तत्रभवत्याकाशचा-
रिणा नीतेत्ति ।]

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्षमुत्सहेत । मेनका किल स-
स्थारते जन्मप्रतिष्ठेति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते हतेति
मे हृदयमाशङ्कते ।

सानुमती— संमोहो वरु विम्हञिज्जो ण पडिबोहो । [संमोहः
खलुविस्मयनीयो न प्रतिबोधः ।]

me, cruel as I was,—that torments me as the poisoned fragment
(of an arrow-head).

SANU—O such is the (supremely selfish) regard for one's own object : I feel joyful at his distress.

VIDU—O Friend, I am of opinion that her ladyship was carried away by some Being moving in the space.

KING—What stranger shall have the courage to touch her whose husband is her god? I have heard that Menakā was the place of birth (mother) of your friend (i. e. Sakuntalā); my heart suspects that your friend was carried off by her (Menaka's) friends.

SANU—The loss indeed of this knowledge is astonishing, not the recollection.

a D O T तत्त्वोदी सा ॥. O before this speech has
। रे त हा त; and then conti-
; ए द र ल. T follows O in the
॥ वा इ. O T after this speech राजा—विचित्रयास्थ्येक-
; ; also अवणीदा (अपनीता)

विदूषकः—जह एवं अथि कु समाअमो कालेण तत्त्वोदीए ।
[यथेवमस्ति खलु समागमः कालेन तत्रभवत्या ।]

राजा—कथमिव ।

विदूषकः—ए कु मादापिदरा भर्तुविओअदुकिलअं दुहिदरं
चिरं देकिलदं पारेति । [न खलु मातापितरौ भर्तुवियोगदुःखितां दुहि-
तरं चिरं द्रष्टुं पारयतः ।]

राजा—वयस्य

स्वप्नो नु माया नु मतिभ्रमो नु
क्षिष्टं नु तावत्फलमेव पुण्यम् ।
असनिवृत्तैय तदतीतमेव
मनोरथानामतटप्रपातः ॥ १० ॥

विदूषकः—गा एवं । एं अंगुलीअं एव णिदंसं अवसं-
भावी अचिताग्निजो समाअमो होदि ति । [मैवम् । नन्वङ्गुलीयकमेव
निर्दर्शनमश्वयंभाव्यचिन्तनीयः समागमो भवतीति ।]

VIDU—If so, there will be your union with her ladyship in the course of time.

KING.—How !

VIDU—Parents do not indeed long bear to see their daughter afflicted by separation from her husband.

KING.—Friend, it was a dream or an illusory appearance or a delusion of the mind, or (it was the effect of) good deeds exhausted after (yielding) that much fruit. It has evidently passed off never to return. Hopes meet with a precipitate fall.

VIDU—Do not say so. Why, the ring itself is a proof (lit, an example) that an unthought-of union takes place when it has necessarily to take place.

a R°तति भेते मनोरथा नाम तटप्रपाताः; D O S °बानामतडाः
पशाहाः.

राजा—(अङ्गुलीयकं विलोक्य) अये इदं तदमुखभस्थानभ्रांशि
शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं
प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।
अरुणनखमनोहरासु तस्या-
श्चयुतमसि लघ्वपदं यदङ्गुलीषु ॥ ११ ॥

सानुपती—जइ अणगहत्थगदं भवे सच्चं एव्व सोअणिजं भवे ।
[यद्यन्यहस्तगतं भवेत्सत्यमेव शोचनीयं भवेत् ।]

विदूषकः—भो इअं णाममुद्रा केण उग्घादेण तत्त्वोदीए हत्थ-
संसर्गं पाविदा । a [भोः इयं नाममुद्रा केनोद्घातेन तत्रभवत्या हस्त-
संसर्गं प्रापिता ।]

सानुपती—मम वि कोदूहक्षेण आआरिदो एसो । [ममापि
कौतूहलेनाकारित एषः ।]

राजा—श्रूयताम् । तदा स्वनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सवाष-
माह कियच्चिरेणार्यपुत्रः प्रतिपत्ति दास्यतीति । b

KING—(Looking at the ring) Oh ! Here is that thing grievously
wretched that fell down from a place not easy to gain. Very small
indeed, O King, is thy merit, like mine, found to be from the
fruit ; that thou (too) hast fallen that hadst found a seat on her
fingers charming with their rosy nails !

SANU—It would certainly have been grievously wretched if it
had fallen into the hands of a stranger.

VIDU—Friend, by what occasion was this ring bearing your
name made over into her hand ?

SANU—He has been inspired by my curiosity too.

KING—Hear. At that time my beloved wife said to me with
tears “ After how long will my lord send me news ! ”

a R हत्थमासं (हस्ताभ्यासं) पा०; उद्देशेण.   b A F O तपोव-
नात् before स्वनगः.

विदूषकः—तदो तदो । [ततस्ततः ।]
राजा—पश्चादिमां नाममुद्रां तदनुलौ निवेशयता मया प्रत्य-
भिहिता ।

एकैकमन्त्र दिवसे दिवसे मरीयं
नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।
तावत्प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं
नेता जनस्तव समीपमुपप्यतीति ॥ १२ ॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहान्नानुष्टितम् । १
सानुपती—रमणीभो क्षु अवही विहेणा विसंवादिदो । [रम-
णीयः सख्ववधिर्विधिना विसंवादितः ।]
विदूषकः—अघ कहं धीवलकप्पिभस्त लोहिअमच्छस्त उदल-
ठंभत्ते आसि । [अथ कथं धीवरकल्पितस्य रोहितमत्स्यस्योदराभ्य-
न्तर आसीत् ।]

राजा—शक्तीर्थं बन्दमानायास्ते सरुया हस्ताद्गङ्गालोतासि प-
रिभ्रष्टम् ।

VIDU—Then.

KING—Then I replied to her, putting this ring, bearing my name, on her finger, "Count one letter, each day, of my name on this ring; by the time, O Beloved one, you go to the end (of it), a messenger will wait on you to take you to enter the apartments of my harem." And, hard-hearted as I am, I did not act up to it through loss of remembrance.

SANU—A charming period indeed was made to fail of being kept, by fate !

VIDU—And how was it found in the interior of the belly of the red-fish cut open by the fisherman ?

KING—It fell into the stream of the Ganga from your friend's hand as she bowed to the Sachitirtha.

a A तच्च मोहाद्विषमनुष्टितप् ।, O तच्च मोहाद्विरमृत्य मया तथा दाह०
like A.

विदूषकः—मुजमइ । [युज्यते ।]

सानुपती—अदो एव तवस्सिणीए सउंदलाए अधम्मभीरुणो
इमस्स राएसिणो परिणए संदेहो आसि । अह वा ईदिसो अणुराओ
अहिण्णाणं अवेक्खदि । कहं विभ एदं । [अत एव तपस्सिन्याः श-
कुन्तलाया अवर्मभीरोरस्य राजर्पः परिणये संदेह आसीत् । अथ वेद-
शोऽनुरागोऽभिज्ञानमपेक्षते । कथमिवैतत् ।]

राजा—उपालप्स्ये तावदिदमङ्गलीयकम् ।

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) गहीदो णेण पंथा उम्मत्तभाणं ।
[गृहीतोऽनेन पन्था उम्मत्तानाम् ।]

राजा—

कथं नु तं बन्धुरकोमलाङ्गुलिं

करं विहायासि निमशमम्भासि ।

अथ वा ।

अचेतनं नाम गुणं न लक्षये-

नमयैव कस्मादवधीरिता प्रिया ॥ १३ ॥

विदूषकः—(आत्मगतम्) कहं बुभुक्खाए खादिदव्वो म्हि । ^a

VIDU—That's right.

SANU—Hence verily this saintly King, afraid of sin, had a doubt about his marriage with poor Sakuntala. Or rather, that such love should require a sign of recognition,—how may this be?

KING—I must blame this ring.

VIDU—(To himself) He has taken to the path of madmen.

KING—How, having left that hand of beautifully slender and delicate fingers, didst thou merge into the water ? Or rather, an inanimate object may verily not appreciate merit (distinguish excellence); wherefore did I myself repudiate my love ?

VIDU—(To himself) How ! Hunger is going to devour me !

^a A om this speech; as also the preceding one of विदूष.

[कथं बुभुक्षया खादितन्योऽस्मि ।]

राजा—प्रिये अकारणपरित्यागानुशयतसद्वयस्तावदनुकम्प्यतामयं
मनः पुनर्दर्शनेन । a

(प्रविश्य पटासेपेण चित्रफलकहस्ता ।) b

चतुरिका—इमं चित्तगदा भट्टिणी । (चित्रफलकं दर्शयति ।)

[इयं चित्रगता भट्टिणी ।]

विदूषकः—साहू वअस्स साहू । महुरावत्थाणदंसणिज्ञो भावा-
णुप्पेसो । खल्लदि विअ मे दिहि गिण्णुण्णभट्पदेसेषु । c [साधु-
वयस्य साधु मधुरावस्थानदर्शनीयो भावानुप्रवेशः । स्वल्लतीव मे हष्टि-
निज्ञोच्चतप्रदेशेषु ।]

KING—Dear one ! Please show pity, by again showing yourself, to this person (i. e. to me), whose heart is afflicted by remorse at having abandoned you without cause.

(Enter Chaturikā with a hurried toss of the curtain
with the picture-board in her hands)

CHATU—Here is the queen presented (drawn) in the picture.
(Shows the picture-board.)

VIDU—Excellent ! O Friend ! Excellent ! The delineation (or representation) of the feeling (or sentiment, or nature) is worth seeing (or is observable) by the charming disposition of the objects. My sight as if stumbles at the elevations and depressions.

a O F प्रिये अकां, D puts प्रिये at the end. G R राजा—
आका—त्यक्ते अनुजां. b K अपटोक्षे. c A विदू—विनोक्य—हो ही भो ।
खल्लावमहुरा आदी खु । साहू वअस्स साहू । । कै बहुणा । चंताणुप्पेससंकाए
(सत्वानु) आलबणकुदूहलं मे जणअदि ।, thus omitting the
speech as given in the text. F has before this speech.
राजा—विनोक्य—अहो रुपमालेहयगताया अहि प्रियायाः । तथा हि दीर्घापांग-
विशारिनेत्रयुगुलं लीलांचित्तभलतम् । दंतातः परिक्षिणहासि रणउयोस्त्वावि-
विसाघरम् । रुप्पुष्टातेपाठलोष्टुष्टाविरं तस्यास्तदेत्तमुखम् । चिष्टेऽव्यालपसीव
विभ्रमलस्तप्राद्विनकातिश्वम् ।; then विदू—विलोक्य—साहू वभस्स साहू जं
तपु महुरो भट्टिणीए दंसिरो भावाणुप्पेसो खल्लदि विअ से दिहि गिहुदप्रेसेषु
कै बहुणा सत णुप्पेससंकाए (सत्वानु) आलबणकोदूहलं मे जणअदि ।

सानुमती—अम्मो एसा राष्ट्रसिणो विट्ठिआणिउणदा । जाणे सही अगदो मे वट्ठदि त्ति । a [अहो एषा राजर्घवित्कानिपुणता । जाने सख्यग्रतो मे वर्तत इति ।]

राजा—

यद्यत्साधु न चित्रे स्यात्कियते तत्तदन्यथा ।
तथापि तस्या लाकण्यं रेख्या किंचिदनिवतम् ॥ १४ ॥

सानुमती—सरिसं एदं पच्छादावगरुणो सिणेहस्स अणवलेवस्स अ । b [सदृशेमतत्पश्चात्तापगुरोः स्नेहस्यानवलेपस्य च ।]

विदूपकः—भो दाणि तिणि तत्तहोदिओ दीसंति । सब्बाओ अ दंसर्णीआओ । कदमा एत्य तत्तहोदी सउंदला । [भोः इदानीं तिस्तत्वभवत्यो दृश्यन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः । कतमात्र तत्रभवती शकुन्तला ।]

SANU—How great is the saintly king's skill in (using) the pencil (painting brush) ! I believe, my friend is present before me.

KING—Whatever may be defective (lit:- not good) is made otherwise (i. e. improved) in a picture; (or, whatever would not appear to advantage-if faithfully portrayed-in a picture, is delineated otherwise); nevertheless her loveliness is very partially traced (delineated) by the drawing.

SANU—Natural it is for an affection (grown) intense through remorse and for an unconceited character (or absense of vanity.)

VIDU—Friend, now there appear three of these respected maidens. And all are beautiful ; which among these is Sakuntala ?

a R om विट्ठिआ b F continues the king's speech before Sanumati's, thus तथा हि अस्यास्तुग्यिव स्तनंद्रौयमिदः निक्रेत्वा नाभिः स्थिता । दृश्यते विषमोत्तराश्व वलयो भित्ती समायामपि । अंगे चं प्रतिभाति मार्दवमिदं स्त्रिग्रधप्रभावाच्चिरम् । प्रेमणा मनुखमीषदीक्षत इव स्मेरा च वक्फीव माम् । ; then भित्रकेशी—सरिसं &c. om. अणवलेवस्स अ.

सानुपती—अणभिष्णो करु सहीरूपस्स मोहदिष्टी अं जणो ।
[अनभिज्ञः खलु सखीरूपस्य मोघदाष्टिरयं जनः ।]

राजा—त्वं तावत्कतमां तर्क्यसि ।

विद्यकः—तकेमि जा एसा सिदिलकेसचंधणुबंतकुमुमेन केसंतेन
उडिपण्णसेभविदुणा वअणेण विसेसदो ओसरिआहि वाहाहिं अवसे-
असिणिद्धतरुणपङ्गस्स चूभपाअवस्स पासे इसिपरिसंता विअ आचि-
हिदा एषा तचहोदी सउंदला । इदराओ सहीओ त्ति । [तर्क्यामि
येषा शिथिलकेशचंधनोद्वान्तकुमुमेन केशान्तेनोद्विज्ञालेदविन्दुना वद-
नेन विशेषतोऽप्यसुताभ्यां बाहुभग्रामवसेकस्तिनश्चतरुणपङ्गवस्य चूतपाद-
पस्य पार्थ इष्टपरिश्रान्तेवाळिकिता एषा तत्रभवती शकुन्तला । इतरे
सरूपायिति ।]

राजा—निषुणो भवान् । अस्यत मे भावचिङ्गम् ।

स्विन्नाङ्गुलिविनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः
अशु च कपोळपतितं दृश्यमिदं वर्तिकोच्छासात् ॥ १९ ॥

SANU—This man of fruitless sight is truly incapable of distinguishing my friend's beauty.

KING—Well, whom do you guess?

VIDU—I think this here,—who is drawn as if somewhat fatigued, near the mango-tree whose fully developed foliage fresh with wa-
tering, with the end of her hair from which the flowers have dropped off out of the loosened braid, with a face on which drops of perspi-
ration have gathered (broken out), (and) with the arms much more drooping, this is Sakuntala;—the others, her friends.

KING—You are clever. There is an indication of my passion here. The impression of my perspiring fingers appears soiled upon the outline; and here a tear that had fallen on (her) cheek is observable from the rising up of the colour. Chaturika, this object of amusement is not finished (lit:—is halfdrawn). Go please, get the pencil.

चतुरिके अर्धलिखितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ । वर्तिकां ताव-
दानय ।

चतुरिका—अजन माधव अवलंब चित्तफलअं जाव आअच्छामि ।
[आर्य माधव्य अवलम्बस्य चित्रफलकं यावदागच्छामि ।]

राजा—अहमैतदवलम्बे । (यथोक्तं करोति ।)
(निष्कान्ता चेटी ।)

राजा—(निश्चय ।)

साक्षात्प्रियामुपगतामपहाय पूर्व
चित्तार्पितामहिमां बहुमन्यमानः ।
स्वातेवहां पथि निकामजलामतीत्य
जातः सखे प्रणयान्मृगतृष्णिकायाम् ॥ १६ ॥^a

विद्युकः—(आत्मगतम् ।) एसो अत्तमवं णिंद अदिक्कमिभ
सञ्च मिअतिपिंडां संकंतो । (प्रकाशम् ।) भो अवरं किं एत्य लि-

CHATU—Honoured Madhavya, please take up (lit:—support)
the picture board till I come.

KING—I myself will take it up. (Does as said).

(Exit attendant.)

KING—(Sighing) Having before cast off my love who had
come to me in person, I, who (now) pay great regard to her, here
drawn in the picture, have, after passing beyond [a river, in the way,
which had abundant water, become possessed, O Friend, of a longing
for (come to regard with earnestness) the water of the mirage.

VIDU—(To himself) Here his Majesty Having crossed (passed
by, disregarded) a river has really gone towards the water of the

^a A F O give this verse followed by a speech of
the Apsaras, before Vidushaka's question on p. 164.
A F I O S read as in the text; but I O om. the st. dir.
G R मुहुः in the place of अहं; D T पुनः for it. G R T
राजा—अहं हि साक्षात्.

हिदवं । a [एषोऽत्रभवान्नदीमतिकम्य मृगरुष्णिकां संक्रान्तः । ....
योः अपरं किमत्र लिखितव्यम् ।]

सानुपती—जो जो पदेसो सहीए मे अहिरङ्गदो तं तं आलि-
हिदुकामो भवे । b [यो यः प्रदेशः सर्वया मेऽभिरुचितस्तं तमालि-
सितुकामो भवेत् ।]

राजा—श्रूयताम् ।

कार्या सैकतलीनहंसमिथुना स्वोतोवहा मालिनी

पादस्तामभितो निषष्णहरिणा गौरीगुरोः पावनाः ।

शाखालभितवश्कलस्य च तरोर्मातुगिर्छाम्यधः

शृङ्गे कृष्णमृगस्य वामनयनं कण्डूयमानां मृगीम् ॥१७॥०

विदूषकः—(आत्मगतम् ।) जह अहं देक्षामि पूरिदवं ऐज
चित्तफलं लभ्वकुञ्चाणं तावसाणं कदंबोहि । [यथाहं पश्यामि पूरयि-
तव्यमनेन चित्रफलं लभ्वकुञ्चनां तापसानां कदम्बैः ।]

राजा—वयस्य अन्यच्च शकुन्तलायाः प्रसाधनमभिप्रेतमत्र विस्मृ-
तमस्माभिः ।

mirage. (Aloud) Friend, what more is to be drawn here ?

SANU—He must be thinking of drawing those various spots
which were liked by my friend.

KING—Listen; the river Malini is to be drawn with pairs of
swans resting on its sandy bed; on both sides of it, (are to be deli-
neated) the holy hills adjoining the Himalaya (lit:-Gauri's father)
with the deer sitting on them; and beneath a tree, with bark
garments hung on its branches, I wish to draw a doe rubbing her
left eye on the horn of a black antelope.

VIDU—(To himself) As I see, he is about to fill the picture-
board with groups of long-bearded hermits.

KING—Friend, further we forgot the decoration intended for
Sakuntala.

a G R om सचं, °तिष्ठबाए संकं. b G R अदिरुचो.
c A 'मापन्य श्रूः; for the 2nd line पादांते निष्ठृतं निषष्णचमरो
गौरिगुरोः पावने ।.

विदूषकः—किं विभ [किमिव ।]
 सानुपती—वणवासस्स सोउमारस्स अ जं सरिसं भवित्सदि । ^a
 [वनवासस्य सौकुमार्यस्य च यत्सदृशं भविष्यति ।]

राजा—

कृतं न कर्णापितवन्धनं सखे
 शिरीषमागण्डविलभ्विकेसरम् ।
 न वा शरचन्द्रमरीचिकोमलं
 मृणालमूर्त्रं रचितं स्तनान्तरे ॥ १८ ॥

विदूषकः—मो कि एनु तत्त्वहादी रक्तकुवलभपल्लवसोहिणा अग्न-
 हत्येण मुहं आवारिथ चइदचइदा विभ द्विआ । b (सावधानं नि-
 दीए वयणं अहिलंघेदि दुङ्गमहुअरो । [मोः कि नु तत्त्वमवती रक्त-
 कुवलयपल्लवशोभिना ग्रहरतेन मुखमावार्य चकितचकितेव स्थिता । ....
 आः एष दास्याःपुत्रः कुसुमरसपाटचरस्त्रभवत्या वदनमभिलङ्घते दुष्ट-
 मधुकरः ।]

VIDU—What is it?

SANU—Such as may be suited to a forest-life and to a delicate
 form (lit.—to tenderness).

KING—Friend, I have not drawn a sirisha-flower with the
 stalk placed on the ear and the filaments hanging down to the
 cheeks; nor have I drawn between the breasts (over the bosom)
 a garland of lotus-fibres, soft like the rays of the autumnal moon.

VIDU—Friend, why does the respected lady stand as if some-
 what frightened, having covered (screened) her face with the
 (forepart of the) hand beautiful like the petal of a red lotus ?
 (Observing carefully ; marking) Ha ! Here this whore-son, the

a AOS जं अनुसदि०. b I R ओवारिथ. F G आवारि० in
 खंडकृत, DOS T आवृत्य.

राजा—ननु वार्यतमेष धृष्टः ।

विदूषकः—भवं एव अविणीदाणं सासिदा इमस्स वारणे पह-
विस्सदि । [भवानेवाविनीतानां शासितास्य वारणे प्रभविष्यति ।]

राजा—युज्यते । अयि भोः कुमुमलताप्रियातिथे किमितः परिपतन-
सेवमनुभवसि ।

एषा कुमुमनिषणा तृपितापि सती भवन्तमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरी न सल्ल मधु विना त्वया पिबति ॥ १९ ॥

सानुमती—अजज अभिजादं रुदु एसो वारिदो । ^a [अचा-
भिजातं खरेप वारितः ।]

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जारी । [प्रतिषिद्धापि
वामेषा जातिः ।]

राजा—एवं भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयतां तर्हि संप्रति ।

bee, the robber of the nectar of flowers, falls upon (darts at) the lady's face.

KING—Indeed; drive off that bold thing.

VIDU—You yourself, who are the chastiser of the rude, will
be able to drive it off.

KING—All right. Pray, Thou beloved guest of a flower-
creeper, why dost thou undergo the trouble of flying about here ?
The fondly-loving female bee sitting on the flower, waits for thee
(and) although she is thirsty, does not indeed sip the honey
without thee

SANU—It is indeed for once driven off in a gentle manner !

VIDU—Although turned away (driven off) this kind (of crea-
tures) is perverse.

KING—Thus, thou dost not obey my order ; then hear now, O
Bee ! Shouldst thou touch the lip of my beloved wife (which is) as-

^a I आर्य in संस्कृत for अच.

अङ्गिष्ठबालतरुपद्वचोभनीयं
 पीतं मया सदयमेव रतोत्सवेषु ।
 विम्बाधरं स्पृशसि चेद्ग्रमर प्रियाया-
 स्त्वां कारयामि कमलोदरवन्धनस्थम् ॥ २० ॥

विदूषकः— एवं तिक्खणदंडस्स किं ण भाइस्सदि । (प्रहस्य ।
 आत्मगतम् ।) एसो दाव उम्मत्तो । अहं पि एदस्स संसर्गेण ईदि-
 सो म्हि संवृत्तो । (प्रकाशम् ।) भो चित्तं क्षु एदं । a [एवं ती-
 क्षणदण्डस्य किं न भेष्यति । ....एष तावदुन्मत्तः । अहमप्येतस्य संसर्ग-
 णेष्टशोऽस्मि संवृत्तः । ....भोः चित्रं खल्वेतत् ।]

राजा—कथं चित्रम् ।

सानुपती—अहं पि दाणि अवगदत्या किं उण जहलिहिदाणु-
 भावी एसो । b [अहमपीदानीमवगतार्थि किं पुनर्यथालिखितानु-
 भाव्येषः ।]

राजा—वयस्य किमिदमनुष्टिं पौरोभाग्यम् ।

red as a Bimba, lovely like the uninjured young leaf of a tree, and which I sucked only tenderly in the festive pleasures of love, I shall have thee put in confinement in the interior of a lotus.

VIDU—Why will it not be afraid of you whose punishment is so severe ? (Laughing; to himself). Ho, has certainly gone mad. I too, by his contact have been so. (Aloud) Friend, it is a picture.

KING—How ? 'Tis a picture ?

SANU—I too have just come to know the thing. What then of him who has actually experienced what he has drawn !

KING—Friend, what meddlesomeness you have committed here ! While I experienced the pleasure of her sight with a heart

F P G R संसर्गेण; A R हृदेसवण्णो विभ सं°. b D G O

दर्शनमुखमनुभवतः साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन ।
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रीकृता कान्ता ॥ ११ ॥

(बाष्पं विहरति ।) a

सानुपती—पुव्वापरविरोहो अपुञ्जो एसो विरहमगो । b पूर्वा-
परविरोध्यपूर्वं एष विरहमार्गः ।]

राजा—वयस्य कथमेवमविश्रान्तदुःखमनुशवामि ।

प्रजागरारित्वश्चभूतस्तस्याः स्वमेसमागमः ।

बाषपस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ १२ ॥

सानुपती—सबद्धा पमजिरं तुए पचादेसदुकलं सउंदराए ।
[सर्वथा प्रमार्जितं त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तलायाः ।]

(प्रविश्य ।)

wholly absorbed in her, as if she were visible before me, you, by
making me remember the thing, have again reduced my beloved
wife to a (mere) picture.

(Sheds tears).

SANU—This way of (the influence or effect of) separation
is unusual having in it an inconsistency between the previous and
the subsequent conduct.

KING.—Friend, how, do I thus experience unceasing grief ?
By (usual) sleeplessness, her union in a dream is prevented ;
tears, on the other hand, do not allow (me) to see her even when
she is drawn in a picture !

SANU—You have wholly (or in every respect) removed (atoned for) Sakuntala's grief for her repudiation.

(Enter Chaturikā).

a A रोदिति । F विद्वन्ति for विहरति. D O S T विडिति.
for विहरति b. D एसो संविभा (हा !) न (संविभान्) मग्नो । O
T begin with अहो. O S एसो विद्वान्मग्नो, T is ambiguous,
giving all the three readings संविभान्, विद्वान्, विरह.

चतुरिका—जेदु जेदु भद्रा । वष्टिआकरंडअं गेणिहभ इदोमुहं प्रस्थिद मिंह । [जयतु जयतु भर्ता । वर्तिकाकरणहकं गृहीत्वेतोमुखं प्रस्थितास्मि ।]

राजा—किं च ।

चतुरिका—सो मे हत्थादो अंतरा तरलिभादृदिआए देवीए वसुमदीए अहं एव अजनउत्तस्स उवगइस्तं ति सबलकारं गहीदो । [स मे हस्तादन्तरा तरलिकाद्वितीयया देव्या वसुमत्याहमेवार्षपुत्रस्योपनेष्यामीति सबलात्कारं गृहीतः ।]

विदूपकः—दिङ्गिआ तुमं मुक्ता । [दिष्टचा स्वं मुक्ता ।]

चतुरिका—जात्र देवीए विद्वलग्गं उत्तरीअं तरलिआ मोचेदि

CHA—May your Majesty be victorious ! Having taken the box of brushes I was coming in this direction.

KING—What then ?

CHA—In the way it was taken forcibly (snatched) from my hand by Queen Vasumati, accompanied by Taralika (lit :—with Taralika as a second), saying “ I shall myself take (it) to my lord. ”

VIDU—Fortunately you escaped (lit :—were let go) !

CHA—While Taralika freed the upper garment of the queen

n For, this and the following four speeches A has the following :—प्रविश्य लिपिकी—भद्रा । देविए कुबृपद्धाए परिअणेण अंतरा अवचिछणो दे वष्टिआकरंडओ । राजा—भवतु । वयमप्यक्षमाः संप्रति वर्तिकाकर्मणि । अक्ष-बहुमणा से (अस्याः ।) कुलपद्धा । अधवा ण पर्द लिपि । विविचिए कल्पु असंगिधागे एकतंतू वि अग्नधि (अर्धते ।) राजा—वयस्य कर्यं अविश्वान्तदुःखं &c. to ब्रह्म विश्रगतामपि; then लिपिकी—भद्रा इदं पि दाणि चित्तपद्धिलिदं पिगलिभामीसाहि अवहङ्किद (अवधिते) जं अरिष । विदु—भिणा दर्शि से (अस्याः) आसा । राजा—हुं ।—स्तनातरे इस्तं लिक्षिपति । नेपथ्ये—जबदु जबदु महिणी । विदु—कर्ण दत्या—अवेष भो । मेषा-विण मई (मृगी) विभ अनुसरंती डवडिदा अंते उरब्बरवी पिगलिभा ।; then राजा—वयस्य &c.

ताव मए गिव्वाहिदो अत्ता । a [यावदेव्या॑ विटपळम्भमुत्तरीयं तर-
लिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा ।]

राजा—वयस्य उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवानिमां
प्रतिकृतिं रक्षतु ।

विदूषकः—अत्ताणं त्ति भणाहि । (विक्षफलकमादायोस्थाय च) जह भवं अंतेरकालकूडादो मुंचीअदि तदो मं मेहप्पिच्छंदे पासादे
सहावेहि । (द्रुतपदं निष्कान्तः ।) b [आत्मानमिति भण । ....
यदि भवानन्तःपुरकालकूटान्मोक्षते तदा मां मेहप्रतिच्छंदे प्रासादे
शब्दापय ।]

सानुपती—अण्णसंकंतहिभओ वि पठमसंभावणं अवेक्खदि ।
अदिसिद्धिशोहदो दाणि एसो । [अन्यसंकांतहृदयोऽपि प्रथमसंभा-
वनमपेक्षते । अतिशिंथिल्लसौहृद इदानीमेषः ।

which was caught by the branches (of a shrub), I took myself
off (stole away).

KING—Friend, the queen is coming, and she feels proud of
my esteem of her. You keep (safe) this portrait.

VIDU—Say ‘(Keep safe) yourself.’ (Takes the picture-
board and rises.) If your Majesty escape from the deadly poison
of the harem, then you will call me at the Megha-pratichchhanda
palace. (Exit with quick steps.)

SANU—Even having a heart (the affections) transferred to
another, he pays attention to his respect for the first wife. He
now has quite a cold affection (for her).

a F T अणा for अत्ता. b A °णाहि। अङ्क-सहि पठिकिरी वि दे
पठिवहृदय अनंचणीधाकरीअदि । रिद्-फलकमादाय ।—एसो नं तहि गोबेमि
(गोपावामि) जरथ पारावोद वज्रम अवरो ज पेक्खादि ।—द्रुतपदं निष्कान्तः ।
F अत्ताणं पि कि ति ज भणासि । चित्रः; अंतेरकूडवगुगादो मु०; मेहच्छ-
प्प्यासादे सहाविस्त्वदि एवं च तहि गोबादमि । अहि पारावदं उजिस्त्र अण्णो
ग्रेवि च पेक्खकस्त्वदि । इति द्रुत०. O S T कळहादो for काळकृदादेः.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)

प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो । [जयतु जयतु देवः ।]

राजा—वेत्रवति न खल्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

प्रतीहारी—अह इं पत्तहत्थं मं देक्षिलभ पदिणिउत्ता । [अथ किम् । पत्रहस्तां मां प्रेक्ष्य प्रतिनिवृत्ता ।]

राजा—कार्यज्ञा कार्योपरोधं मे परिहरति ।

प्रतीहारी—देव अमचो विष्णवेदि । अत्थजादस्स गणणाबहुल-
दाए एकं एव पौरकञ्जं पच्चवेक्षित्वदं तं देवो पत्तारुदं पच्चवसीकरेदु-
त्ति । [देव अमात्यो विज्ञापयति । अर्थजातस्य गणनाबहुलतयैकमेव
पौरकार्यं प्रत्यवेक्षितं तदेवः पत्तारुदं प्रत्यक्षीकरोत्तिति ।]

राजा—इतः पत्रिकां दर्शय ।

(प्रतीहार्युपनयति ।)

राजा—(अनुकाच्य ।) कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्थवाहो धन-
मित्रो नाम नौव्यसने विपन्नः । अनपत्यश्च किल तपस्वी । राजगामी

(Enter Pratihari with a letter in her hand)

PRA—May your Majesty be victorious !

KING—Vetrauti ! Did not you see the queen in your way ?

PRA—Yes. Seeing me with a letttr in the hand, she returned.

KING—Knowing (the importance of) duty, she avoids causing hindrance to me in the affairs of the state.

PRA—My lord, the minister prays. " Owing to the over-abundance of calculations of the several branches of revenue, only one public affair was considered, which your Majesty will find (lit:- see) as given on the paper."

KING.—Show the paper here.

(Pratihari hands it.)

KING—(Having read through) How ? The minister writes that Dhanamitra a leading merchant trading on the seas died in a

तस्यार्थसंचय इत्येतदमात्मेन लिखितम् । कष्ठं स्वर्वनपत्यता । वेत्तवति
महाधनत्वाद्युपर्णीकेन तत्रभवता भवितव्यम् । विचार्यतां यदि का-
पिदापशस्त्वा तस्य भार्या स्यात् । ॥

प्रतीहारी—देव दाणि एव साकेदअस्स सेङ्गिणो दुहिभा जिब्बु-
चपुंसवणा जामा से मुणिभदी । [देव इदानीमेव साकेतस्य श्रेष्ठिनो
दुहिता निवृत्तपुंसवना जायास्य श्रूयते ।]

राजा—ननु गर्यः पित्र्यं रिक्थर्महति । गच्छ । एवममात्मं नूहिः
प्रतीहारी—जं देवो आणवेदि । (प्रस्थिता ।) [यदेव आ-
क्षापयति ।]

राजा—एहि तावत् ।

प्रतीहारी—इवं मिह । [इयमस्मि ।]

राजा—किमनेन संततिरस्ति नास्तीति ।

ship-wreck : and the poor man is without issue; that his store of wealth goes to the king. It is indeed a pity to be without issue ! Vetravati ! Being of great wealth, the good man (lit.:—the honoured man) must have many wives. Let it be inquired, if any wife of his may be quick with child.

PRA—My lord, it is reported that his wife, the daughter of a merchant of Sáketa, has had her ceremony for a male foetus, performed only recently.

KING—Well, the child in the womb can receive (or, is the rightful owner of) the paternal wealth. Go, tell the minister so.

PRA—As your Majesty commands. (Exit.)

KING—Here, please.

PRA—Here I am.

KING—What matters it that one has or has not issue ! Let it be proclaimed that from whatsoever affectionate relative the subjects

येन येन वियुज्यन्ते प्रजाः स्तिरधेन वन्धुना ।

स स पापादते तासां दुष्यन्त इति बुद्ध्यताम् ॥ २३ ॥

प्रतीहारी—एवं णाम घोसइदब्वं । (निष्कर्म्य । पुनः प्रविश्य ।)
काले पवुडुं विअ अहिणंदिदं देवस्स तासां । [एवं नाम घोषयित-
व्यम् । ....काले प्रवृष्टमिवाभिनन्दितं देवस्य शासनम् ।]

राजा—(दीर्घमुण्डं च निःशस्य ।) एवं भोः संततिच्छेदानिरव-
लम्बानां कुलानां मूलपूरुषावसाने संपदः परमुपतिष्ठन्ति । ममाप्यन्ते
पुरुवंशश्रिय एष एव वृत्तांतः । ॥

प्रतीहारी—पदिहदं अपंगलं । [प्रतिहतममङ्गलम् ।]

राजा—घिङ्गामुपस्थितश्रेयोऽवगानिनम् ।

सानुपती—असंसरं सहिं एव हिअए करिभ गिन्दिदो णेण अप्या ।
[असंशयं सखीमेव हृदये कृत्वा निन्दितोऽनेनात्मा ।]

may be separated, Dushyanta is that relative to them, sin (or a sinful one) excepted.

PRA—So indeed it may be proclaimed.

(Exit and re-enter pratihari)

Your Majesty's proclamation (lit:—order) was hailed like a timely shower.

KING—(Heaving a deep and hot sigh) Thus, alas, the property of families made supportless by the failure of issue goes over to a stranger at the death of the principal person. The same is to be the history (or condition) of the wealth of Puru's family at my end.

PRA—May evil be averted !

KING—A curse on me that disregarded the blessing that had approached !

SANU—Undoubtedly he censured himself having in mind none but my friend.

राजा—

संरोपितेऽप्यात्मनि वर्षपत्नी
त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ॥
कश्चिप्यमाणा महते फलाय
वसुंधरा काल इवोपतीजा ॥ २४ ॥

सानुपत्ती—अपरिच्छिणा दाणि दे संददी भविस्सदि । [अप-
रिच्छनेदानी ते संततिर्भविष्यति ।]

चतुरिका—(जनान्तिकम् ।) अए इमिणा सत्यवाहवृत्तीन्
विमणाभादि भट्ठा । ये अस्सासिद्धुं मेहप्रदिच्छंदादो अज्ञमाधव्यं गे-
षिथ आभव्येहि । ० [अये अनेन सार्थवाहवृत्तान्तेन विमना-
यते भर्ता । एनमाश्वासयितुं मेवप्रतिच्छन्दादार्यमाधव्यं गृहीत्यागच्छ ।]

प्रतीहारी—मुहु भणासि । (निष्क्रांता) [मुष्टु भणासि ।]

राजा—अहो दुष्यन्तस्य संशयमारुडाः पिण्डभाजः ।

अस्मात्परं बत यथाश्रुति संभृतानि
को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

KING—For, although my self was implanted in her, I cast off, indeed, a rightful wife, the source of permanence to my family, that, like the earth with the seed sowed at the proper season, was to yield magnificent fruit.

SAKU—The continuance of yourline will now be uninterrupted.

CHA—(Aside) Oh ! His Majesty has grown sad by this ac-
count of the Merchant. Please bring with you the noble Mādhyava
from the Meghpratichchanda palace, to comfort him.

KING—Oh ! The ancestors (lit.:—the enjoyers of the rice-ob-
lations) of Dushyanta have mounted upon a doubt; for indeed say-
ing ‘ Who after him will offer us libations of obsequies, of water,
prepared according to the precept ? ’ my ancestors drink of such of

नूनं प्रसूतिविकलेन मथा प्रसिकं
धौताश्रुशेषमुदकं पितरः पिबन्ति ॥ २९ ॥ ^a

(मोहमुपगतः ।) ^b

चतुरिका—(संस्कृतमवलोक्य ।) ^c समससदु समससदु
महा । [समा श्वसितु समाधासितु भर्ता ।]

सानुपती—हद्दी हद्दी । सदि क्खु दीवे ववधाणदोसेण एसो
अंघआरं अणुहोदि । ^d अहं दाणि एव णिव्वुदं करेपि । अह वा
सुदं मए सउदलं समस्तासअंतीष्टं महेदनगणीए मुहारो जणगमाओ-
स्तुआ देवा एव तह अणुचिडित्संति जह अद्देण धम्पदिणि महा

the water, poured by me having no progeny, as remains after washing
their tears. (Faints).

CHATU—(Looking with haste) Your Majesty will take comfort.

SANU—Alas, alas ! Although there is the light, he experiences
the evil effect of darkness through the fault of the screen. I will just
now make him happy. Or rather, I have heard from the mouth
of Mahendra's mother while soothing Sakuntala, that the gods

a A F P O S T   others नियच्छतीति. b Be-
fore this st.—dir. A hi   धं ल दे ववधाण । वभरयो (वयन्धः)
रामु रे धु पत्   पुव्वपुरिसाणं भरिणो भविस्तदि ति ।—
१ मे प १ । ॥ अणुहवं येव शोसहं आदेकं णि-
१ । र । गटित ॥ भामलगुद्धसंतति   कुलमेतत्पीवं
१ ।   भितपन देश इव चरस्तोल्लितः । then खंपो हृगतः ।
in the time place has मि—हद्दी । सदि दीवे ववधाणदोसेण अंघ-
कं राएसी । ॥ अलं धंदाविदेण वभरयो जजेव पहु आवरासु
पत्   प रुसाणं भेगणो भविष्यदि ।—भारमगतम्—ग मे
प । वि   तुकं णिअत्तेदि । राजा—शोकनागितकेन-
१ like A; the मोहमुपगतः । P nearly follows F.
c F   this st dir. O S अवलङ्घय for अवलोक्य; D T
for it. d G R अवभारदोखं for अवभार.

अदिणंदिस्सदि चि । ता जुत्तं एवं काळं पदिपालिदुं । आष इमिणा
मुसंतेण पिभसहि समस्सासेमि ।^a (उज्ज्वान्तकेन निष्क्रान्ता ।) [हा
चिक् हा चिक् । सति सलु दीपे व्यवधानदोषेषोऽन्वकारमनुभवति ।
अहमिदानीमेव निर्वृतं करोमि । अथ वा श्रुतं मया शकुन्तलां समा-
शासयन्त्या गहेन्द्रजनन्या मुखाच्छमागोत्सुका देवा एव तथानुष्ठा-
स्थन्ति यथाचिरेण धर्मपत्नी भर्ताभिनन्दिष्यतीति । तस्माणुक्तमेनं काळं
प्रतिपालयितुम् । यावदनेन वृत्तान्तेन प्रियसर्वीं समाधासयामि ।]

(नेपथ्ये ।)

अब्दम्हण्णं अब्दम्हण्णं । [अब्रह्मण्यम् अब्रह्मण्यम् ।]

राजा—(प्रत्यागतः । कर्ण दत्ता ।) अये माघव्यस्येवार्तस्वरः ।
कः कोऽन्न भोः ।^b

*themselves, desirous of sacrificial offerings, will so bring about that
the husband will soon receive with joy his duly-wedded wife. So
it is proper to wait for this (i. e. so much) time. Meanwhile I
will console my dear friend with this account. (Rising up in
space, exit).*

(Behind the scene.)

Help ! Help ! (Lit.—A crime against the Brahman, or Veda or
the Brahman caste).

King—(Coming to himself ; listening) O ! The cry of dis-
tress is like Mādhyava's. Who is (waiting) here ?

^a Before अहं दाणि &c. O has चतुरिका-अलं संसर्जनं । अच-
वराहो अद (अन्न) पद् । अवरावे वि अण्डूदवत्तमम्णा उञ्जपुरिसारं अनु-
रिता हविस्पदिति । (आसमगतम् ।) ज मे वअगं गेण्हादि अह वा अणुरव एव
वदसाथो से आदंकं णिवत्तेदि । राजा—शोकावगनाटितकेन-पर्वदा आम्बुद-
स्तिति कुलमेतत्पौरवं प्रजावन्ध्वे । मर्यस्तमितमनार्ये देश इव सरसतांसोतः ।
—योऽमुपगतः । परिजनः—संसप्रममवैक्षय—); A F P have similar
amplifications. I R ता ज जुत्तं काळं ५°. ^b Before कः कोऽन्न-
भोः । A has किपिकरी-तवस्ती पिण्डिभामीसारं मुहे पदिदो भविस्सदि ।
राजा ।—वसुमती गच्छ मद्भवनादनिविद्वपरिजना देवी उपाकमस्त । भर्ती—

(प्रविश्य ।)

प्रतीहारी—संसंग्रहम् । परित्ताभद्रु देवो संसभगदं वअस्सं । a
[परित्तायतां देवः संशयगतं वयस्यम् ।]

राजा—केनात्तगंधो माणवकः ।

प्रतीहारी—अदिङ्गुरुवेण केण वि सत्तेण अक्षमित्र मेहप्पदिच्छं-
दस्स पासादस्स अगगभूमि आरोविदो । b [अद्वष्टरुपेण केनापि स-
त्वेनाक्रम्य मेघप्रतिच्छन्दस्य प्रासादस्याग्रभूमिमारोपितः ।]

(Enter Pratihari.)

PRA—(With haste) Your Majesty will protect your friend who is in danger.

KING—Who has attacked that poor fellow ?

PRA—By some evil spirit whose form is not seen (or of invisible form) he is seized and placed on the uppermost floor of the Megha-praticchhanda palace.

तथा ।—इति निष्क्रान्ता । नेपथ्ये—अडवमृणां अडवमृणां भो । राजा—परमार्थमीत एव भिन्नस्वरो ब्राह्मणः ।; then कः कोऽत्र भोः । F P nearly follow; so also O.

a A for this speech has प्रविश्य कंचुकी—आज्ञापयतु देवः । राजा—किमेवं माधव्यो माणवकः कंदति । कंचुकी—देव अवलोक्यामि ।—निष्क्रम्य संभ्रमात्पुनः प्रविष्टः । राजा—पर्वतायन न खलु किञ्चिदात्ययिकन् । कंचु—देव नैवम् । राजा—तत्कुतोऽयं वेपथुः । किं तु । प्रागेव जरसा कंपः सविशेषं तु साप्रतम् । आविष्करोति सर्वां अश्वत्यमिव मारुतः । कंचु—तत्परित्रायतां सुहर्दं महाराजः ।. F P O as before follow A. b A continues राजा—कस्मात्परित्रातन्यः । कंचुकी—महतः । कुच्छात्; F O also give the same; then A has राजा—अये । अनिर्भिन्नार्थमुच्यताम् ।, O अयि निर्भिन्नार्थमुच्यताम्, and F अये भिन्नार्थमभिधीयताम् । then A कंचु—देव याऽसावञ्चलिदो नाम प्रासादः । राजा—किं तत्र ।; F O P follow generally and किं तत्र ।; all these four copies give a verse with some variations between one another, omitting the speech in the text. A तस्याप्रभूमेष्टुहनीलङ्टै—रनेकविश्रांतिविश्वयश्यं ।, सखा प्रकाशेतरमूर्तना ते सच्चन केनापि निष्पत्तीतः ॥; R अदिक्षमित्र for अक्षमित्र.

राजा—(उत्थाय) मा तावत् । ममापि सत्त्वैरभिभूयन्ते गृहाः ।
अथ वा ।

अहन्यहन्यात्मन् एव ताव-
ज्ञातुं प्रमादस्त्वाच्चितं न शक्यम् ।
प्रजासु कः केन पथा प्रयाती-
त्यशेषतो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २६ ॥

(नेपथ्ये ।)

मो वअस्स अविहा अविहा । a [मो वयस्य अविघ अविघ ।]

राजा—(गतिभेदेन परिक्रामन् ।) सखे न भेतव्यं न भेतव्यम् ।

(नेपथ्ये ।)

(पुनस्तदेव पठित्वा ।) कहं ण भाइस्सं । एस मं को वि पश्चाव-
नदृतिरोहरं इक्खुं वि अ तिणभंगं करेदि । b [कथं न भेष्यामि ।
एष मां कोऽपि पश्चादवनतशिरोधरमिक्षुमिव त्रिभंगं करोति ।

KING—(Rising) That mustn't be allowed. Do evil spirits
infest even my residence ! Or yet, when it is not possible to know
one's (or my) own faults due to carelessness (being done) day by
day, is there the possibility to know fully (through and through)
as to who among the subjects goes by which path ?

(Behind the scene).

O Friend ! Help ! Help !

KING—(Walking round with an altered gait) Friend, fear not
fear not !

(Behind the scene)

(Again repeating the same) How shall I not fear ? Here some-
one is breaking me into three pieces like a sugar-cane, having bent
back my neck (lit:—with my neck bent back).

a A अयि धाव मो. F अभिधेयोह. b A F P पश्चामोऽददृतिरोऽ-

राजा—(सदृष्टिसेप्तु ।) धनुस्तावत् ।

(प्रविश्य शार्ङ्गहस्ता ।)

यवनिका—भट्टा एदं सरासणं हत्यावाचसहिदं । [भर्तः एत-
च्छरासनं हस्तावाचापसहितम् ।]

(राजा सशरं धनुरादत्ते ।)

(नेपथ्ये ।)

एष त्वामिभिनवकण्ठशोणितार्थी
शार्दूलः पशुमित्र हन्ति चेष्टमानम् ।
आर्तीनां भयमपेतुमात्तधन्वा

दुष्यन्तस्तव शरणं भवत्तिवदानीम् ॥ २७ ॥

राजा—(सरोषम् ।) कथं मामेवोदिशति । तिष्ठ तिष्ठ कुणपा-

KING—(Casting a glance) The bow, please.

(Enter a Yavana-woman with a bow in her hand)

YAVANA—Here, my lord, is the bow together with the arm-guard.

(The king takes the bow with an arrow.)

(Behind the scene).

Here, thirsty of the fresh blood of the throat, I kill thee strug-
gling, as a tiger does a beast. Let now Dushyanta, who bears
his bow to remove the fear of the distressed, be thy protector !

KING—(With rage) How, he points (his words) to myself.
Stay, stay, thou devourer of carcasses. Thou wilt not be (i. e. live)
now ! (Mounting the string on the bow) Vetravati, show the
way upstairs.

(पश्चान्मोटित०). R पश्चवण्ड (प्रत्यवनत). L त्रिखंडमंगं; R तिखंडमंगं;
B G O S T तिलखमंगं; some copies have तिष्ठमंगं; I तिणमंगं,
which is evidently miscopied in the other mss. and
then misrendered.

शन त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शार्ङ्गभारोप्य) वेत्रवति सोपानमा-
र्गीमादेशय ।

प्रतीहारी—इदो इदो देवो । [इत इतो देवः ।]

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति ।)

राजा—(समन्तादवचोक्य ।) शून्यं लस्तिदप् ।

(नेपथ्ये ।)

अविहा अविहा । अहं अत्तपवन्तं पेक्खामि तुमं मं ण पेक्खसि ।
विदालग्नग्नीदो मूसओ विभ । निरासो म्हि जीविदे संवृत्तो । [अविहा
अविहा । अहमप्रभवन्तं पश्यामि । त्वं मां न पश्यसि । विदालग्नग्नीतो
शूषक इव निराशोऽस्मि जीविते संवृत्तः ।]

राजा—मोस्तिरस्करिणीगर्वित मदीयमर्थं त्वा द्रक्ष्यति । एष
तमिषुं संदधे

यो हनिष्यति वदं त्वां रक्ष्यं रक्षति च द्विजप् । a
हंसो हि क्षीरमादत्ते तन्मिश्रा वर्जयत्यपः ॥ १८ ॥

(अस्मं संधर्ते ।) b

PRATI—This way, this way your Majesty.

(All proceed with haste.)

KING—(Looking about) It is all vacant here (there is no
one here).

(Behind the scene).

Woe ! Woe ! I see your Majesty, you do not see me. Like
a mouse seized by a cat, I have become hopeless of life !

KING—O Thou proud of thy power of concealment ! My missile
shall see thee. Here I affix that arrow (to my bow) which shall
kill thee that art to be killed and save the Brahman who is to be
saved, for the swan takes up milk and rejects the water that is
mixed with it. (Aims the missile).

a रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विं A F O P. b R यज्ञं for यज्ञं.

(ततः प्रविशति विदूषकमुत्सज्य मातालिं विदूषकश्च ।)

मातलिः—

कृताः शरव्या हरिणा तवासुराः
शरासनं तेषु विकृप्यतामिदम् ॥
प्रसादसौम्यानि सतां मुहूर्जने
पतन्ति चक्षुंषि न दारुणा शराः ॥ २९ ॥a

राजा—(अख्यगुपसंहरन् ।) अये मातलिः । स्वागतं महेन्द्र-
सारथे ।

विदूषकः—अहं जेण इट्टिपसुमारं मारिदो सो इमिणा साअदेण
अहिणन्दो अदि । [अहं येनेष्टिपशुमारं मारितः सोऽनेन स्वागतेना-
भिनन्दयते ।]

मातलि—(सस्मितम् ।) आयुष्मन् श्रूयतां यदस्मि हरिणा भव-
त्सकाशं प्रेषितः । b

(Then enter Matali having left Vidushaka
free ; also Vidushaka).

MATALI—The demons have been made the marks for thy arrows
by Indra. Let this bow be drawn against them. The eyes, gentle
with good pleasure, and not the dreadful arrows, of the good, fall on
friendly persons.

KING—(Withdrawing his arrow) O ! it is Matali. Welcome !
Charioteer of Indra !

VIDU—He is hailing with a welcome him who killed (was kill-
ing) me in the manner of (killing) a sacrificial beast !

MATALI—(With a smile) Long-lived one ! Hear why I am
despatched to you by Indra.

a F P G I. शरव्यम् for शरव्याः. But none of our MSS.
give शरव्यम्. b F G O P यदर्थमस्मि.—शमिह प्रेषितः ।

राजा—अवहितोऽस्मि ।

मातलिः—अस्ति काळनेमिप्रसूतिर्दुर्जयो नाम दानवगणः ।

राजा—श्रुतपूर्वो मया नारदात् । a

मातलिः—

सस्युत्ते स किञ्च शतक्रतोरजट्य-

स्तस्य त्वं रणशिरासि स्मृतो निहन्ता ।

उच्छेतुं प्रभवति यत्र सप्तसप्ति-

स्तमैश्च तिमिरमपाकरोति चन्द्रः b ॥ ३० ॥

स भवानात्तशङ्क एवेदानीमैन्द्रं रथमारुद्य विजयाय प्रति-
ष्ठताम् । c

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया मघवतः संभावनया । अथ माढव्यं
प्रति भवतां किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am attentive.

MATALI—There is a tribe of demons named Durjaya, the progeny of kalanemi.

KING—I once heard of it from Narada.

MATALI—That troop then is incapable of being subdued by Indra your friend; you are declared the destroyer of it at the head of battle. That nocturnal darkness, which the sun is not able to destroy, is dispelled by the moon. You therefore armed as you already are, will now set out for victory having mounted on Indra's chariot.

KING—I am obliged by this honour of (i. e. done to me by) Indra. And why did you use that sort of a mauler towards Madhvya ?

a G R अस्ति । श्रुतपूर्वे । b A F P अवट्यः for अवस्यः । c G
R T °दानी तमैररथमात् ।

मातळिः—तदपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तादपि मनःसंतापादायु-
ष्मान्मया विकृतो दृष्टः । पश्चात्कोपयितुमायुष्मनं तथा कृतवानस्मि ।
कृतः ।

ज्वलति चलितेन्धनोऽग्निर्विप्रकृतः पच्चगः फणं कुरुते ।
प्रायः स्वं महिमानं क्षोभात्प्रतिपद्यते जन्तुः ॥ ३१ ॥ ^a

राजा—(जनान्तिकम् ।) वयस्य अनतिक्रमणीया दिवस्पतेराजा
तदत्र परिगतार्थं कृत्वा मद्वचनादमात्यपिशुनं ब्रूहि । ^b

त्वन्मतिः केवला तावत्परिपालयितुं प्रजाः ॥
अधिज्यमिदमन्यास्मिन्कर्मणि व्यापृतं धनुः ॥ ३२ ॥ ^c

विदूषकः—जं भवं आणेवदि । (निष्कान्तः) [यद्वाना-
ज्ञापयति ।]

MATALI—That also I will tell. I found you (lit:—the long-lived one) anxious (uneasy) from mental agitation due to some cause. Then to rouse you to anger I did so; for fire blazes when the fuel is stirred, the serpent spreads its hood when harmed (or offended); generally (every) being displays its own power through provocation (excitement).

KING—(Aside) Friend, the order of the lord of Heaven is not to be transgressed. So having communited this affair (lit.—having made him aware of the matter about this affair), say to minister Pisuna, “ For a while your intelligence will be alone to protect the subjects. This strung bow is engaged in another duty.”

VIDU—As your Majesty commands. (Exit).

a F P for the 2nd line तेजस्वी संक्षोभात्प्रायः प्रतिपद्यते तेजः।
D चरणहतः for विप्रकृतः. G R O S °पद्यते हि जनः। b F O S
राजा—युक्त (°मिद° S) मनुष्ठितं भवाद्देः; then F विदूषकं प्रति for
जनान्तिकम्. O P om. the st. dir. altogether. c A D G R.
T परिपालयितुं प्रजाः; F O P प्रतिपालयितु. I S परिपालयतु.

षष्ठोऽङ्कः ।

१८०

मातकि—इत आयुष्मान् । a
(राजा रथारोहणं नाटयति ।)
(निष्कान्ताः सर्वे ।]
इति षष्ठोऽङ्कः ।

MATALI—This way, long-lived one !
(The king mounts on the chariot).

((Exeunt all).
END OF ACT VI.

---

a F G R मातकि:—आयुष्मान्नमारोहतु ।, P रथमारोहस्यावुष्मान् ।-

अथ सप्तमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन रथारूढो राजा मातालिश ।) ^a

ACT VII.

(Then enter in the heavenly path the king seated on a chariot and Matali).

a In the beginning of this Act A gives the following प्रवेशक.—ततः प्रविशति नाकलासिका—नाकलासिका—आणतं हि गुणा णारएण जधा एदेसु येव दिवसेसु मच्छोआदा (मर्येलोकात्) उत्तिष्ठेण भव-बदो पुरंदरस्स पिअआरिण दाण वहणिमित्तं गतव्वं । जाव अङ्गभच्चिअ इमं आपुच्छीअमाणो णिक्किखवदि ताव येव मए विबुहपचक्खं मंगलणिमित्तं किपि पेक्खणां दरिसइदव्वं । ता तुमं कीपि लाखिअं अणेखिअ संगीदसालाए आगच्छ-ति । ता जाव लासिअं अणेसेमि ।—परिकम्यावलोक्य च ।—का पुण एसा गदि-दवरणा पच्छा हरिसिदुक्कंठिदा (हरितोत्कं) विथ इदो एवागच्छदि ।—निपुण-मवलोक्य—कधं पिअसही चूदमंजरी । ता जाव एदाए सह उवझाअसमीकं गच्छामि । (इति प्रतिपालयति । ततः प्रविशति यथा निर्दिष्टा लासिका ।)—सहर्वं सविस्मयं च ।—अहो महाप्यहावो राएसी दुस्ततो ।—सासूयम्—अहो महा-बलो सो हदो दुज्जबो दाणवबलो ।—विचार्य—अथ वा दुस्ततो येव जेण सारधि-दुदियेण येव अनेक पहरणसाहसाइ विकिरंतो खणेण येव णिहदो सो दुज्जब-दाणवबलो ।—नृलिति ।—प्रथमा—उपस्थ्य—सहि चूदमंजरीए । उक्कंठिदा विथ लक्खीअसि ।—द्वितीया—विलोक्य—कधं पारिजादमंजरी । सहि सव्वं कधईस्सं । तुमं दाव काहैं परियदत्ति पुञ्चस्सं ।—प्रथमा—सहि संखेवेण कधईस्सं । अहं खु राएसिणो दुस्ततस्स दाणवविज्ञभववदेसेग अज्ज मंगलणिमित्तं किपि पेक्खणां दंसीअदिति । उवज्ञाभस्स आणाए (आज्ञा) उमे येव सआसं ।—द्वितीया—सोटकंठम्—आसि अवसुरो एदस्स । इदाणिं पुणो मच्छोआं परियदे एदास्स महा-राए कस्स दंसिअदि ।—प्रथमा—साशंकम्—सहि किं महेंद्रस्स मणोरधा संपादिअ गदो उद अणग्नभत्ति (उतान्ययेति) ।—द्वितीया—सहि । सुण । अज्ज येव । गोसमग्गसमएण वरं दुज्जबदाणवजीविदसव्वसेसें गेण्ठब जाव अ तिअसवि-लासिणी (त्रिदशविलासिनी) सरसहिअआइं अवर्णं आहिप्पहेदो । अदो अ मे हरिसोक्कंठाण कारणं ।—प्रथमा—सहि तए पिवो णिवेदिदं जं येव उवज्ञाएण पुण-वंसराएसिणो पुरदो कट्यं कादं आणतं । तं येव गीदं कदअ एत्य येव करेम—द्वितीया—जं दे रोधिदि (रोचते) एवं तं जं येव गीदं मए लविदं तए (त्वया) वा सह णचमह ।—प्रथमा—सहि एवं करेमह । उमे गायतः ।—अविसअगमणं कंचणअणं च सरावं आलिं महुसमओ (सरागं आलिं ? मधुसम^o) । अणं

राजा—मातछे अनुष्ठितनिदेशोऽपि मघवतः सत्क्रियाविशेषादनु-
पयुक्तमिवात्मानं समर्थये ॥

मातछिः—(सस्मितम् ।) आयुज्जन् उभयमप्यपरितोषम् ।
कृतः । ^a

प्रथमोपकृतं मरुत्वतः
प्रातिपत्त्या द्रवु मन्यते भवान् ।
गणयत्यपदानविस्मितो
भवतः सोऽपि न सत्क्रियागुणान् ॥ ३ ॥ b

राजा—मा मैवम् । स खलु मनोरथानामप्यभूमिर्विसर्जनावसरे
सत्कारः । मम हि दिवौकसां समक्षमधीसनोपवेशितस्य
अन्तर्गतप्रार्थनपत्तिकस्थं
जयन्तमुद्वीक्ष्य कृतस्मितेन ।

KING—Matali, having executed the commission of Indra, I yet think myself useless, as it were, from the special honour (done, or reception given, to me) by him.

MATALI—(With a smile) Long-lived one, Both (of you) are not satisfied ; for, by the honour (done to you), you think the previous obligation on Indra worthless (slight). He too astonished at your heroic deed does not consider (as sufficient) those special forms of reception.

KING—No, don't say so. That honour (done to me) at the time of giving me leave (or bidding me farewell), was beyond the region even of expectations ; for having seated me, on a half of his

कुचई (करोति) विसर्णं पाढ़लिए (पाटस्याः ॥) इमाए भूमीए । इस्ते
नातिसां निष्क्रान्ते । प्रवेशकः । A रथ्यानेन, F O P अकाशबस्तीना, R
रथाधिरूपः ।

a G R तोषं समर्थये, F P तोषमवगच्छ ।. b A उपहत्य इरेस्तवा,
अबाल्यु घरारमवेक्ष्य मन्यते । गणयत्यपदानसांमेतां भवतः सोऽपि न स्त्रिक-
मामिमाम् ।. F P follow A having अवशन for अपदान. O प्रथ-
योपकृतिं इरेस्तवान् लघु सरकारगवेक्ष्य मन्यते &c. as in the text.

आसृष्टवक्षो हरिचन्दनाङ्का
मन्दारमाला हरिणा पिनदा ॥ ३ ॥

मातलि:—किमिव नामायुष्मानपरेश्वरानार्हति । पश्य
मुखपरस्य हरेरुपयैः कृतं
त्रिदिवमुदृतदानवकण्टकम् ।
तव शैरधुना नतपर्वभिः
पुरुषकेसरिणश्च पुरा नवैः ॥ ३ ॥ a

राजा—अत्र खलु शतक्रतेरेव महिमा स्तुत्यः ।
सिध्यन्ति कर्मसु महत्स्वपि यत्रियोज्याः
संभावनागुणमवेहि तमीश्वराणाम् ।

किं वाभविष्यदरुणस्तमसां विमेत्ता
तं चेत्सहस्रकिरणो धुरि नाकरिष्यत् ॥ ४ ॥ b

own seat, in the presence of the gods, Indra smiling and looking at Jayanta, who stood by and inwardly longed (for such distinction), fastened round my neck a garland of Mandara flowers, which was marked with the celestial sandal on his breast rubbed off (by it).

MATALI—What forsouth does your honour not deserve at the hands of the lord of the gods ? While Indra lay at ease (or enjoyed ease), the two (famous weapons) removed (or pulled off) from Heaven the thorns in the form of demons (lit:—made Heaven such as had the thorns pulled off); now, by your arrows of which the joints (the knots at the joints) are planed off , and formerly by the claws of the Man-lion.

KING—In that, certainly, the greatness of Indra alone is to be praised; that servants are successful even in great offices,—know that to be the effect of the regard of (i. e. shown by) the masters.

**मातलिः—सदश्मेवैतत् । (स्तोकमन्तरमतीत्य ।) आयुष्मन्
इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।**

विच्छितिश्चैः सुरसुन्दरीणां
वर्णेरमी कश्पलतांशुकेषु ।

संचिन्त्य गीतक्षममर्यवन्वं
दिवौकसस्त्वचरितं लिखन्ति ॥ ९ ॥ a

**राजा—मातले अमुरसंप्रहारोत्सुकेन पूर्वेषुर्दिवमधिरोहता मया न
उक्षितः रवग्नमार्गः । कतमस्मिन्मरुतां पथि वर्तीमहे । b**

मातलिः—

त्रिस्त्रोतसं वहति यो गगनप्रतिष्ठां
ज्योतीषि वर्तयति च प्रविभक्तरश्मिः ।

Could Aruna have become, the destroyer of darkness, if the thousand-rayed Sun had not placed him on the yoke (of his chariot) ?

MATALI—Quite worthy it is (of you) ! (Having passed some distance) Long-lived one ! Behold how the glory of your fame that rests (or reigns) on Heaven's surface. Here the gods, having thought out a composition full of sense, suited to singing, describe your deeds, in writing, on canvass yielded ready by the Kalpa-tree, in the pigments that remain from the pigment-decorations of celestial beauties.

KING—Matali, eager as I was to fight with the demons, I did not observe the path of Heaven, yesterday, while mounting into the sky. In what region of the winds are we (at present) ?

MATALI—This is called the region (or path) of the wind Parivaha that bears the three-streamed river flowing (located or

a R विचिन्न. D R अर्थजातम्. b G R इतरस्मिन्. All but
A F P O om. मया.

तस्य द्वितीयहरिविकमनिस्तमस्कं

वायोरिमं परिवहस्य वदनित मार्गम् ॥ ६ ॥ ०

राजा—मातले अतः खलु सबाह्यान्तःकरणो ममान्तरात्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गं विलोक्य) शङ्के मेषपद्वीमवतीर्णे खः ।

मातालिः—कथमवगम्यते ।

राजा—

अयमरविवरेभ्यश्चातकैर्निष्पत्तद्वि-
र्हीरभिरचिरभासां तेजसा चानुलिसैः ।
गतमुषरि घनानां वारिगर्भोदराणां
पिशुनयति रथस्ते शकिरकुञ्जनेमिः ॥ ७ ॥

मातालिः—क्षणादायुष्मानात्माधिकारभूमौ वर्तिष्यते ।

situated) in the heavens; and that, distributing the rays, sets the stars into motion—the region that is free from all evil by the second stride of Hari.

KING—Mataii, hence indeed, my soul with the internal and external senses, feels refreshed (or calm). (Looking at a wheel) We have descended to the region of clouds I believe.

MATALI—How is that known ?

KING—Your chariot, with the rims of the wheels wet with rain drops indicates our travelling over clouds full of water in the interior, by the chātakas flitting through the interstices of the spokes and by the horses glistening (lit:—tinged) with the flashes of the lightning.

MATALI—In a moment your honour will be on the land under your control.

a A F P वर्तयति चकविभक्तः; तस्य व्यपेतरजसः प्रवद्यस्य वायो-
र्गां द्वितीयहरिविकमपूत एषः ।

राजा—(अघोऽवलोक्य ।) वेगावतरणादाभ्यर्दर्शनः संलक्षयते
मनुष्यलोकः । तथा हि ।

शैलानामवरोहतीव शिखरादुन्मज्जतां मेदिनी
पर्णाम्यन्तरलीनतां विजहति स्कन्दोदयात्पादपाः
संतानैस्तनुभावनष्टसलिला व्यक्तिं व्रजन्त्यापगाः
केनाप्युत्सिपतेव पश्य भुवनं मत्पाश्वमानीयते ॥ ८ ॥ ^a

मातळिः — साधु हष्टम् । (सच्चुमानमवलोक्य) अहो उद्ग्र-
रमणीया पृथिवी । ^b

राजा—मात्त्वे कतमोऽयं पूर्वापरामुद्रावगाढः कनकरसनिस्पन्दी
सांध्य इव मेघपरिषः सानुमानालोक्यते ।

KING—(Looking below) The world of men (i. e. the Earth) appears to present a wonderful sight by (our) rapid descent. For so, the Earth is, as it were, descending from the summit of the up-rising mountains ; the trees, by the appearance of the branches, leave off the state of being concealed among the leaves ; the rivers, whose water was not visible by their faint appearance, resume their full appearance by reason of their expansion ; behold, the world is, as it were, being brought to me by some one raising it up.

MATALI—Well observed ! (Looking with great regard or admiration) How highly charming is the Earth !

KING—Matali, which mountain is this, appearing like a bulwark of clouds in the evening twilight, washed by the eastern and western seas, and sending down liquid gold ?

a A F P संधानं तनुभागन् ॥ R पर्णस्वांतर ॥ G R मञ्जस्यां ॥
S T मत्येभुवनम् for पश्य भु ॥ O notices this and D probably
supports, having वर्तमभु, as a miscopied expression.
b D F B T उदाररम् ॥

मातलिः—आयुष्मन् एष खलु हेमकूटो नाम, किंपुरुषपर्वतः परं
तपस्विनां सिद्धिक्षेत्रम् । पश्य ^a

स्वायंभुवान्मरचिर्यः प्रबभूव प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽस्मिन् सप्तलीकस्तपस्थति ॥ ९ ॥

राजा—तेन द्व्यन्तिकमणीयानि श्रेयांसि । प्रदक्षिणीकृत्य भगवन्तं
गन्तुमिच्छामि ।

मातलिः—प्रथमः कर्षः । (अवतरणं नाटयित्वा ।) एतावत्-
तीर्णौ खः । ^b

राजा—(सविस्मयम् ।)

उपोदशब्दा न रथाङ्गनेमयः

प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूतलस्पर्शतयानिरुद्धत-

स्तवावतीर्णोऽपि रथो न दृश्यते ॥ १० ॥ ^c

MATALI—Long-lived one, it is indeed the mountain, Hemakuta by name, of Kimpurushavarsha (belonging to the part known as Kimpurushavarsha), the land of the acquisition of success (in austerities), for those practising austerities. See, here, that Creator, who sprung from Marichi the offspring of the Self-born, he, the father of gods and demons, here practises austerities with his wife.

KING—Then, holy powers are not to be passed by unsaluted. I wish to go having walked round the revered sage.

MATALI—Excellent proposal. (Representing descent) Here we have alighted.

KING—(With wonder) The rims of the wheels do not produce noise, nor does dust appear to rise; from its not coming into contact with the surface of the earth, your chariot which does not (for the same reason) jolt, though brought down (to the surface of the earth) does not appear to be so (brought).

a D G R °पर्वतस्तपसां सिद्धिं. b D G R om ए-र्षः. c I G
निरुद्धतः.

मातलिः—एतावानेव शतकतोरायुष्मतश्च विशेषः ॥ १४३॥

राजा—मातले कतमस्मिन्प्रदेशे मारीचाश्रमः ॥ १४४॥

मातलिः—(हस्तेन दर्शयन् ।) ॥ १४५॥

वस्त्रीकार्धनिमग्नशूर्तिरुरसां संदष्टपर्त्तिवचा ॥ १४६॥

कण्ठे जीर्णलताप्रतानवलयेनात्यर्थसंपीडितः ॥ १४७॥

अंसव्यापि शकुन्तनीडनिचितं विग्रजनटामण्डलं ॥

यत्र स्थाणुरिवाचलो मुनिरसावभ्यर्कविम्बं स्थितः ॥ १४८॥

राजा—नमोऽस्मै कष्टतप्ते । b

मातलिः—(संयतप्रहं रथं कृत्वा ।) महाराज एतावदिति-
परिवर्जितमन्दारवृक्षं प्रनापतेराश्रमं प्रविष्टौ स्तः ॥ १४९॥

राजा—स्वर्गादुधिकतरं निर्वृतिस्थानम् । अमृतहृदमिवावगा-
ताऽस्मि । c

MATALI—This much only is the difference between Indra and your honour (lit:— the long-lived one).

KING—Matali, in what part is Mericha's hermitage ?

MATALI—(Pointing with the hand) There where immoveable like the bare trunk of a tree, that sage stands (appears) facing the sun's orb, with his form half buried in an ant-hill, having the breast to which the slough of snakes has adhered, coiled fast at the throat by a ring of the tendrils of old creepers, bearing a mass of matted hair, that, flowing over the shoulders, is thickly filled with the nests of birds.

KING—A bow to him who is practising severe austerities !

MATALI—(Drawing in the reins of the chariot) Great king ! We have now entered the hermitage of the creator, where Mandara trees are reared by Aditi.

KING—It is a place of happiness superior to heaven (itself). I have as it were merged into a pool of celestial nectar.

a R वस्त्रीकार्ध. b I G:R नमस्ते कौ. c D G:विष्टुर्जित.

मातलिः—(रथं स्थापयित्वा ।) अवतरत्वायुष्मान् ।

राजा—(अवतीर्य ।) भवान्कथामिदानीम् । a

मातलिः—संयन्त्रितो मया रथः । वयमप्यवतरामः । (तथा कृत्वा ।) इत इत आयुष्मान् । (परिक्रम्य ।) ददृश्यन्तामत्रभवतामृषीणां तपोवनभूमयः ।

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्राणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्कृत्पृष्ठे वने
तोये काञ्चनपद्मरेणुकपिशे धर्माभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलात्लेषु विवृधखीसंनेधौ संयमो
यत्काङ्क्षन्ति तपोभिन्यमुनयस्तस्मिस्तपस्यन्त्यमी ॥१३॥b

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना । (परिक्रम्य ।

MATALI—(Stopping the chariot) Your honour may alight.

KING—(Alighting) How will you (come down) now ?

MATALI—I have made the chariot stationary ; we too will get down. (Having done so) This way, this way, your honour (will proceed). (Walking round) you may behold the penance grounds of the revered sages.

KING—Indeed with wonder do I behold ! In a grove where stand desire-yielding trees , maintenance of life is usually (i. e. as a rule) effected by means of (mere) air in a water tawny with the pollen of gold lotuses , the act of holy bathing (alone, is thought of); on the surfaces of precious stones, contemplation (is all that is practised); restraint (over the senses is observed) in the presence of celestial damsels; these sages practise austerities in the midst of that which other hermits aspire to gain by means of their austerities.

MATALI—High-soaring indeed is the ambition of the great.

a A D O P T साभिनयमवतीर्य ।—. I G R मातले भवा*.

b A तोये हैमसदृशपत्तसुभगे नर्कंदिवं सदृशतम् ।

आकाशे ।) अये वृद्धशाकस्य किमनुतिष्ठति भगवान्मारीचः ।
किं ब्रीषि । दाक्षायण्या पतिव्रताधर्ममधिकृत्य पृष्ठस्तत्ये महर्षिपत्नी-
सहितायै कथयतीति ।

राजा—अये प्रतिपाद्यावसरः खलु प्रस्तावः । a

मातिलिः—(राजानमवलोक्य ।) अस्मिन्मासोकवृक्षमूळे तावदा-
स्तामायुष्मान् यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेषी भवामि ।

राजा—यथा भवान्मन्यते । (स्थितः ।)

मातिलिः—(निष्क्रान्तः ।) b

राजा—(निमित्तं सूचयित्वा ।)

मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे वृथा ।
पूर्ववधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥ १३ ॥

(Walking round; in the air) O Aged-Sakalya, what is the venerable
Marieba doing ? What may you ! That being questioned by Dak-
shayani regarding the duties of devoted wives, he is explaining (the
duties) to her who is accompanied by the wives of the great sages.

KING—(Listening) O ! It is a subject whose time must not
be encroached upon (lit.—must be waited for. Or the introduction
of a new subject must await its time).

MATALI—(Looking at the king) Your honour may sit for a
while, here, at the foot of the Asoka tree, while I shall be waiting
for an opportunity (lit.—Interval to announce you to Indra's
father).

KING—As you like. (Rests).

MATALI—(Exit).

KING—(Indicating an omen) Why, O Arm, dost thou throb ?
I hope not for my desire, for a blessing that is once repudiated, will
with difficulty turn back.

a G R कर्म इत्याच्च ।—b A F S T give no speech; before
the st. dir.; others आयुष्मान् शापयाम्बहुम् ।—निः ।

(नेपथ्य ।)
 मा कंखु मा कंखु चावलं करहि । कहं गदो एव अत्तणो पकिदिं ।
 [मा खलु मा खलु चापलं कुरु कर्थं गत एवात्मनः प्रकृतिम् ।]

राजा—(कणं दत्त्वा ।) अभूमितियमविनयस्य । को नु खल्वेष
 निषिध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य । सविस्मयम् ।) अये को नु
 खल्वेषमनुवध्यमानस्तपस्त्विनीभ्यामवालसत्वो बालः ।

अर्धपीतस्तनं मातुरामर्दक्षिष्टेकसरम् ।
 प्रकीर्दितुं सिंहशिशुं बलात्कारेण कर्षति ॥ १४ ॥

(ततः प्रविशति यथानिर्दृष्टकर्मा तपस्त्विनीम्यां बालः ।)

बालः—जिभ सिंह दंताइ दे गणइस्सं । [जृम्भस्व सिंह दन्तांस्ते
 गणयिष्ये ।]

प्रथमा—अविणीद किं णो अपच्छणिविसेसाणि सत्ताणि विष्प-
 अरेसि । इतं वडूइ दे संरंभो । ठाणे कखु इसिजणेण सव्वदमणो त्ति

(Behind the scene).

Don't, don't do that rashness. How, he has still followed his
 own nature !

KING—(Listening) This is not a place for rudeness. Who indeed
 is being scolded here ? (Looking in the direction of the voice,
 wonderingly). Ah ! Who is this child, being closely followed
 by hermit-ladies, who is possessed of a power not of a child, (and)
 who, for the purpose of playing, is forcibly drawing from its mother,
 a lion's whelp which has only half sucked the dug and the mane of
 which is dishevelled (or disordered) by rough handling ?

(Then enter with two hermit-ladies a boy

occupied as described).

CHILD—Yawn, Lion ! I shall count your teeth.

1st LADY—Naughty boy, why do you harm our beasts looked
 upon (by us) with no difference from our own offspring (as dear to

किदणामहेऽमो सि । [अविनीत किं नोऽपत्यनिविशेषाणि सत्त्वानि विप्रकरोषि । हन्त वर्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु ऋषिजनेन सर्वदमन इति कृतनामधेयोऽसि ।]

राजा—किं नु खलु बालेऽस्मिन्नौरस इव पुत्रे स्त्रियति मे मनः । ननमनपत्यता मां वत्सलयति ।

द्वितीया—एसा कखु केसरिणी तुमं लंघेदि जह से पुत्रभं ण मुंचेसि । [एषा खलु केसरिणी त्वां छायति यदि तस्याः पुत्रकं न मुश्चसि ।]

बालः—(सस्मितम् ।) अम्हहे बलिअं कखु भीदो ग्हि (इत्य-
धरं दर्शयति ।) [अहो बलीयः खलु भीतोऽस्मि ।]

राजा—

महतस्तेजसो वाञ्छं बालोऽयं प्रतिमाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया वद्विरेषोऽपेक्ष इव स्थितः ॥ १९ ॥ ८

us as our own offspring !) Now , your naughtiness is increasing . Properly indeed have the hermits named you Sarvadamana (the controller of every thing) !

KING—Why indeed does my mind conceive a yearning for this child as if for my own son ? Certainly my childlessness moves me with affection.

2ND. LADY—This lioness will surely attack you if you do not let her whelp go .

CHILD—O ! Lo ! I am extremely frightened indeed ! (Shows or extends the lower lip .)

KING—This child appears to me to be the seed of (i e . sown by) some powerful lustre , (mighty energy) remaining like fire , in the condition of a spark , waiting for fuel (to blaze up).

प्रथमा—वच्छ एदं बालमिदंदं मुञ्च । अवरं दे कीर्णं अदाइसं । [वत्स एनं बालमृगेदं मुञ्च । अपरं ते कीर्णकं दास्यामि ।]

बालः—कहिं । देहि णं । (हस्तं प्रसारयति ।) [कुत्र । देष्वेनत् ।]

राजा—कथं चक्रवर्तिलक्षणमप्यनेन धार्यते । तथा ह्यस्य ।

प्रलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो
विभाति जालग्रथिताङ्गुलिः करः ।

अलक्ष्यपत्रान्तरमिद्धरागया
नवोषसा भिन्नभिवैकपङ्कजम् ॥ १६ ॥

द्वितीया—सुव्वदे ण सको एसो वाआमेत्तेण विरमाविदुं । गच्छ
ममेकरए उडए मकंडेअस्स इसिकुमारअस्स वण्चित्तिदो मित्तिआ-
मोरओ चिठ्ठिदि । तं से उवहर । ^a [सुव्वते न शक्य एष वाङ्मात्रेण
विरमयितुम् । गच्छ । मदीय उठने मार्कण्डेयस्यर्पिकुमारस्य वण्चि-
त्तितो मृत्तिकामयूरस्तिष्ठति । तमस्योपहर ।]

1ST LADY—Child, let this young lion go. I shall give you another toy.

CHILD—Where is it ? Give (me) that.

(Extends the hand.)

KING—How ! He also bears the sign of a universal sovereign. For, extended in asking for the thing which is desired (by him), his hand with its fingers connected as in a web appears like a solitary lotus flower, blooming at the early dawn of glowing redness having the intervals between the petals imperceptible.

2ND. LADY—Suvaratā, it is not possible to stop him by mere words. Go; in my hut there is a clay-peacock painted in (different) colours, belonging to the hermit boy-Markandeya; please get it for him.

प्रथमा—तह । (निष्कान्ता ।) [तथा ।]

बालः—इमिणा एव दाव कीलिसं । (इति तापसी विशेषय इसति ।) [अनेनैव तावत्कोदिष्यामि ।]

राजा—स्पृहयामि खलु दुर्धितायासै । (निश्चस्य) ^a

आदक्षयदन्तमुकुलाननिभित्तहसै-

रन्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्काश्रयप्रणयिनस्तनयान्वहन्तो

धन्यास्तदङ्करजसा मलिनैभवन्ति ॥ १७ ॥

तापसी—होदु । ण मं अञ्च गणेदि । (पार्श्वमवलोकयति ।)
को एत्थ इसिकुमाराणं । (राजानमवलोक्य ।) भद्रमुह एहि दाष ।
मोएहि इमिणा दुम्मोअहत्यग्रहेण डिम्पलीलाए बाहीअमाणं बालमिइं-
दुञ्चं । [भवतु । न मामयं गणयति ।....कोऽत्र ऋषिकुमाराणाम् ।....
भद्रमुख एहि तावत् । मोचयानेन दुर्मोकहस्तग्रहेण डिम्पलीलयागा-
शयमानं बालमृगेन्द्रम् ।]

1st, LADY—Yes. (Exit).

CHILD—I shall meanwhile play with this same (whelp).
(Laughs looking at the hermit-lady).

KING—I really feel a longing for this naughty boy.
(Sighing) Happy they who (lit.:—fortunate men) are soiled by
the dust on the person of their sons, seeking shelter in their lap,
with bud-like teeth partially visible in causeless smiles, and
making endeavours to speak, charming by the indistinct (utterance
of) syllables !

HERM. LADY—Well, he does not listen to me. (Looks to
her side.) Who is there of the young hermits ? (Seeing the king)
Good sir, please come (and) free the young lion which is being
roughly used by this (boy), in his childish play, with a grasp of
the hand which is difficult to disengage.

राजा—(उपगम्य । सस्मितम् ।) अयि भो महर्षिपुत्र ।

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना
संयमः किमिति जन्मतस्त्वया ।

सत्त्वसंश्रयसुखोऽपि दूष्यते
कृष्णसर्पशिशुनेत्र चन्दनः ॥ १८ ॥ a

तापसी—मदमुहण हु अभं इसिकुमारओ । [भद्रमुख न
खल्वयमृषिकुमारः ।]

राजा—आकारसदृशं चेष्टिमेवास्य कथयति । स्थानप्रत्ययात्त
वयमेवंतर्किणः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन्वालस्पर्शमुपलभ्य । आ-
त्मगतम् ।)

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण
स्पृष्टस्य गात्रेषु सुखं मैवम् ।
कां निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्या-
द्यस्यायमङ्गात्मतिनः प्रसूतः ॥ १९ ॥ b

KING—(Approaching, with a smile) Oh great sage's son, why from very birth, do you, whose behaviour is contrary to the (ways of the) hermitage, pollute (the life of) peace (or discipline) when it is agreeable by the practice of the principle of goodness. Just as a young black snake pollutes a sandal-tree agreeable as a shelter for (or by affording shelter to) the animals !

HARM—LADY—Gentle sir, he is not indeed a sage's son.

KING—His action itself corresponding to his form declares (or bespeaks) it. We guessed that way thinking of (or considering) (this particular) place. (Doing as desired, feeling the touch of the child, to himself) Such is my happiness (while I am) touched on the limbs by this scion of the family of some unknown person. What happiness must he be giving to the mind of that fortunate man from whose body he has sprung !

a G R चंदनम्. b G R प्रसूतः.

तापसी—(उभौ निर्वर्ण ।) अच्छरिअं अच्छरिअं ।
[आश्चर्यमाश्चर्यम् ।]

राजा—किमिव ।

तापसी—इमस वालभस्स रूपसंवादिणी दे आकिदि ति
विमहाविद भ्वि । अपरिइदस्स वि दे अप्पिडिलोमो संवृत्तो ति । [अस्य
वालस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति विस्मपितास्मि । अपरिचित-
स्यापि तेऽप्रतिलोमः संवृत्त इति ।

राजा—(वालपुपत्रालयन् ।) आर्ये न चेन्मुनिकुमारोऽयथम्
कोऽस्य व्यपदेशः ।

तापसी—पुरुषंसो । a [पुरुषंशः ।]

राजा—(अत्मगतम् ।) कथमेकान्वयो मम । अतः सल्लु
मदनुकरिणमेनमन्वयती मन्यते । (प्रकाशम् ।) अरन्त्येतत्पौरवाजा-
मन्त्यं कुलव्रतम् । b

HERM. LADY—(Looking at both) Wonder ! Wonder !

KING—What is that ?

HERM. LADY—I have been struck (by seeing) that your form
corresponds with the appearance of this boy ; that he has become
tame before you though not familiar with him.

KING—(Fondling the child) Good lady, if he is not the son
of a hermit, then what is the name of his family ?

HERM. LADY—The family of Puru.

KING—(To himself) How, has he the same family with me ?
Hence indeed the respected lady thinks him to be like me (to have
a form like mine). (Aloud) Purna's descendants do observe this as

a F P पोरबो ति । D O T पुरुषो एसो । S पुरुषज एषः ।
b A F P T स्वगतम्—न्वयोऽयस्माकम् । अतः &ca G R put the
st. dir. प्रकाशम् after the following verse.

भवनेषु मुधासितेषु पूर्वं
क्षितिरक्षार्थमुशन्ति ये निवासम् ।
नियतैकपतिवतानि पश्चा-
त्तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥ २० ॥ a

न पुनरात्मगत्या मानुषाणमेष विषयः ।

तापसी—जह भद्रमुहो भणादि । अच्छरासंबन्धेण इमस्स बालस्स
जणणी एत्य देवगुरुणो तवोवणे प्रसूदा । [यथा भद्रमुखो भणति । अ-
प्सरसंबन्धेनास्य बालस्य जनन्यत्र देवगुरोस्तपोवने प्रसूता ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रका-
शम् ।) सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजर्णः पत्नी । b

तापसी—को तस्स धर्मदारपरिच्छाइणो णाम संकीर्तिदुँ चिंति-
सदि । [कस्तस्य धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्तयितुं चिन्त-
यिष्यति ।]

their final family-vow. To them who first choose to reside in palaces, white with mortar (i. e. splendidly built), for the protection of the earth, the grounds at the foot of trees afterwards serve for habitations, with their faithful wives alone devotedly accompanying them. But this is no place for men (to tread) by their own power.

HERM. LADY—Just as your honour says. This boy's mother through her relation with an Apsaras was delivered here, in the penance-forest of the father of gods.

KING.—(To himself) Ah ! Here is another source of hope. (Aloud). Her ladyship is the wife of a royal saint of what name ?

HERM. LADY—Who will think of mentioning (uttering) his name who has abandoned a lawful wife ?

a G R रसाधिकेषु for मुधासितेषु. D S T K E °पति°, others
ते°; O मुनि in the same place. b G R अपवार्य for आत्म-

राजा—(स्वगतम् ।) इयं खलु कथा मामेव लक्ष्यीकरोति ।
यदि तावदस्य शिशोर्मातरं नामतः पृच्छामि । अथवान्याद्यः परदार-
व्यवहारः । ॥

(प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता ।)

तापसी—सञ्चदमण । सउंदर्लावण्णं पेक्ख । [सर्वदमन शकुन्त-
लावण्णं पश्य ।]

बालः—(सदृष्टिसेषम् ।) कहिं मे अज्जू । [कृत मे माता ।]

उमे—णामसारिसेण वंचिदो माउवच्छ्लो । [नामसाहश्येन
वश्चितो मातृवत्सलः ।]

द्वितीया—वच्छ इमस्स मितिआमोरस्स रम्मत्तणं पेक्खच्चि
भणिदोसि । [वत्स अस्य मृत्तिकामयरस्य रम्यत्वं पश्येति भ-
णितोऽसि ।]

राजा—(आत्मगतम् ।) किं वा शकुन्तलेस्यस्य मातुराह्या ॥
सन्ति पुनर्नामधेयसाट्टद्यानि । अपि नाम मृगतृष्णिकेव नाममात्रप्रस्तावे
मे विषादाय कर्षते ।

KING—(To himself) This story indeed points to myself.
If I ask the name of this child's mother ?—Or inquiry (lit :—
business, meddling) about another's wife is not right.

(Enter the 1st hermit lady with the clay-
peacock in her hand).

1st LADY—Sarvadamana, see the beauty of this bird (*Saundal-*
avann—Prakrit).

CHILD—(Casting his glance) Where is my mamma ?

BOTH—Fond of his mother, he has been deceived by the resem-
blance of the syllables the name.

2ND. LADY—Darling, you were asked to see the beauty of this
clay-peacock.

KING—(Aside) And is ' Sakuntala ' his mother's name ? But
there do exist resemblances of names. Is it then that like the

बालः—अज्ञूए रोअदि मे एसो भद्रमोरओ । (कीर्तनकमादत्ते ।)
[मातः रोचते म एष भद्रमयूरः ।]

प्रथमा—(विशेषक्य । सोद्वेगम् ।) अम्महे रक्खाकरंडां
से मणिबन्धे ण दीसदि । [अहो रक्खाकरण्डकमस्य मणिबन्धे न
दृश्यते ।]

राजा—अलमावेगेन । नन्विदमस्य सिंहशावविमर्दात्परिभ्रष्टम् ।
[आदातुमिच्छति ।]

उभे—मा क्खु मा क्खु एदं अवलंबिअ । कहं गहीदं णेण ।
(विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयतः ।) [मा खलु मा
खविवदमलग्नय । कथं गृहीतमनेन ।]

राजा—किमयं प्रतिषिद्धाः स्मः ।

प्रथमा—सुणादु महाराओ । एसा अवराजिदा णाम ओसही
इमस्स जातकम्मसमए भभवदा मारीएण दिण्णा । एदं किळ मादापि-
दरो अप्पाणं अ वज्जिअ अवरो भूमिपदिदं ण गेण्हादि । a [शृणोतु

mirage, the mention of the mere name is to bring on utter disappointment to me †

CHILD—Ma'am, I like this fine peacock. (Takes the toy).

1ST. LADY—(Looking with confusion) O ! The protecting-casket does not appear on his wrist.

KING—Do not be afraid. Here, it has fallen on account of the struggle of the lion's whelp. (Wishes to take it up).

BOTH—Do not, do not take hold of it. Hoo ! He has taken it up ! (Placing their hands on their bosoms they look at each other with astonishment).

KING—Why were we prevented ?

1ST. LADY—May your Majesty hear. This is a herb named **Aparajita** given by the divine Māricha at the time of the rite

महाराजः । एषापराजिता नामौषधिरस्य जातकर्मसमये भगवता मारी-
बेन दत्ता । एनां किल मातापितरावात्मानं च वर्जयित्वापरो श्रुमिष-
तितां न गृह्णाति ।]

राजा—अथ गृह्णाति ।

प्रथमा—तदो तं सप्तो भविअ दंसइ । [ततस्तं सर्पो भूत्वा
दशति ।]

राजा—भवतीस्थां कदाचिदस्याः प्रत्यक्षीकृता विकिया ।

चूभे—अणेअसो । [अनेकशः ।]

राजा—(सहर्षप् । आत्मगतम् ।) कथमिव पूर्णमपि भे मनोरथं
नाभिनन्दामि । (बालं परिष्वजते) ^a

द्वितीया—सुव्वदे एहि । इमं वत्तंतं गिअमव्यावुडाए सउंदलाए
गिवेदम्ह । [सुव्वते एहि । इमं वृत्तान्तं नियमव्यापृतायै शकुन्तलायै
निवेदयावः ।]

(निष्कान्ते ।)

in connection with his birth. None but his parents or himself takes
(i.e. can take) it up when dropped on the ground.

KING.—If one take it up ?

1ST. LADY.—Then it becomes a snake and bites.

KING.—Did your ladyships at any time see such a change
of it ?

BOTH.—Many times.

KING.—(With joy, to himself) How then may I not hail with
joy my hope even when fulfilled ? (Embraces the child).

2ND. LADY.—Suvratā ! Come, we will tell this matter to
Sakuntala who is engaged in (the observance of) her vows.

(Exeunt).

बालः—मुंच मं । जाव अज्जूए सआसं गच्छामि । ^a [मृश्च
मास् । यावन्मातुः सकाशं गच्छामि ।]

राजा—पुत्रक मया सहैव मातरमभिनन्दयिष्यसि ।

बालः—मम क्खु तादो दुसंदो । ण तुमं । [मम खलु तातो
दुष्यन्तः । न त्वम् ।]

राजा—(सस्मितम् ।) एष विवाद एव प्रत्याययति ।

(ततः प्रविशत्येकवेणीधरा शकुन्तला ।)

शकुन्तला—विआरकाळे वि पकिदित्यं सर्वदमणस्स ओसहिं
मुणिअ ण मे आसंसा आसि अत्तणो भाअहेएसु । अह वा जह सा-
णुमदीए आचक्किखदं तह संभावीअदि एदं । ^b [विकारकाळेऽपि प्रकृ-
तिस्थां सर्वदमनस्यौषधिं श्रुत्वा न म आशंसासीदात्मनो भागधेयेषु ।
अथ वा यथा सानुमत्यारुयातं तथा संभाव्यत एतत् ।

CHILD—Leave me. Let me go to Mamma.

KING—My darling son, you will joyfully meet your mother along with me.

CHILD—My father is Dushyauta, not you.

KING—(With a smile) This contradiction itself convinces me ?

(Then enter Sakuntala having her braid of hair woven once for all—i. e. wearing the same braid that was last woven before the separation).

SAKU—Hearing Sarvadaman's herb to have retained its own nature (not to have undergone change) even at the time of change, I had no faith in (I could not trust) my good fortune. Or yet, it may be as was told by Sānumati.

^a F G R गमिस्त्वं for गच्छामि. ^b O S T मुणिअ वि ण मे

॥ G R ण मे आसा आस. A आसासो for आधा आसि; E आसंसो,

राजा—(शकन्तलां हष्टा ।) अये सेयमत्रभवती शकुन्तला ॥

वसने पारधूसरे वसाना
नियमक्षाममुखी धृतैकबेणिः ।
अतिनिष्करुणस्य शुद्धशीला
मम दीर्घं विरहवतं चिभर्ति ॥ २१ ॥

शकुन्तला—(पश्चात्तापविवर्णं राजानं हष्टा ।) ए क्खु अज्ञ-
उत्तो विभ तदो को एसो दाणि किदूरक्खामंगङ्गं दारअं मे गतसंसर्गेण
दूसेदि । [न खल्वार्यपुत्र इव ततः क एष इदानी छतरक्षामङ्गङ्गं
दारकं मे गात्रसंसर्गेण दूषयति ।]

बालः—(मातरमुपेत्य ।) अज्ञौ एसो को वि पुरिसो मं पुत्त
चि आविगदि । [मातः एष कोऽपि पुरुषो मां पुत्र इत्यालिङ्गति ।]

राजा—प्रिये क्रार्यमपि मे त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संवृत्तं
सम्भविदानी त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—(Seeing Sakuntala) Ah ! Here the honoured Sakuntala,
of a holy character, clothed in dusky garments, with the face
emaciated through (austeres) vows, having a braid tied once for
all, observes a long-continued vow (of self-denial) during her
separation from me who am excessively ruthless !

SAKU—(Looking at the king pale with repentance) He does
not certainly appear to be my husband. Then, who here contaminates,
by the touch of his body, my son who has (on him) an auspici-
ous protecting herb ?

CHILD—(Going to his mother) Mamma, here some man
embraces me saying ' O son ! '

KING—My love, even cruelty shown by me to you has come
to have a favourable end, in that I now see myself recognized by you.

शकुन्तलां—(आत्मगतम् ।) हिअब समस्सस समस्सस ।
 परिच्छत्तमच्छेरेण अणुअंपिभ म्हि देवेन । अजनउत्तो एव एसो । a
 [हृदय समाधासिह समाधासिह । परित्यक्तमत्सरेणानुकम्पितास्मि
 देवेन । आर्यपुत्र एवैषः ।]

राजा—

स्मृतिभिजमोहतमसो दिष्टचा प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।
 उपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥ २४ ॥ b

शकुन्तला—जेदु जेदु अजनउत्तो । (इत्यर्थेके बाष्पकण्ठी विर-
 भूति) [जयतु जयत्वार्यपुत्रः ।]

राजा—मुन्दरि

बाष्पेण प्रतिपिद्धेऽपि जयशब्दे जितं मया ।
 यत्ते दृष्टमसंस्कारपाटलोष्टपुटं सुखम् ॥ २५ ॥

बालः—अजनूए को एसो । [मातः क एषः ।]

SAKU—(To herself) Take comfort, take comfort ! O Heart !
 I am treated with compassion by fate which has left its malice.
 He is my husband himself.

KING—Lovely-faced one, fortunately, do you stand before me,
 whose darkness in the form of forgetfulness has been dispelled by
 recollection ; at the end of the eclipse Rohini has come to be united
 with the moon.

SAKU.—May my Lord be victorious ! (With this half-said,
 leaves off speaking with tears choking her throat).

KING—Lovely one, I have become victorious even though the
 word of victory (your words 'be victorious') be impeded by tears,
 in as much as I have seen your face with the lips pale red being
 destitute of the use of the lac-dye.

CHILD—Mamma, who is he ?

a G R क्षु for एव. b GRD F ग्रिये before the verse-

शकुन्तला—वच्छ दे भावहेआइं पुच्छेहि । [वत्स तव भाग-
भेयानि एच्छ ।]

राजा—(शकुन्तलायाः पादयोः प्रणिपत्य ।)

मुतनु छदयात्प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते
किमपि मनसः संमोहो मे तदा बलवानभूत् ।
प्रबलतमसामेवंप्रायाः शुभेषु हि वृत्तयः

तजमपि शिरस्थन्वः क्षिसां भुनोत्यहिशङ्क्या ॥ २४ ॥

शकुन्तला—उड्डेद अज्जउत्तो । णूणं मे सुअरिअप्पदिवंधञ्च
पुराकिदं तेसु दिअहेसु परिणामाहिमुहं आसि जेण साणुक्षोसो वि
अज्जउत्तो मह तथाविहो संवृत्तो । a [उत्तिष्ठत्वार्थपुत्रः । तूनं मे
मुच्चरितप्रतिवन्धकं पुराकृतं तेषु दिवसेषु परिणामाभिमुक्तमासयिन सानु-
क्षोऽप्यार्थपुत्रो मयि तथाविधः संवृत्तः ।]

(राजोत्तिष्ठति ।)

SAKU—My child, ask your good fortune.

KING—(Falling at Sakuntala's feet) Fair one, let the painful
recollection (lit:—the unpleasant feeling) of repudiation
pass away from your heart; from some unknown cause, my
mind was, on that occasion, under a mighty delusion. The attitudes
of those in whom the principle of darkness is powerful, are indeed
mostly of this sort towards auspicious objects. The blind man
throws off even a garland of flowers cast on his head, fearing it to be
a snake !

SAKU—My lord will rise ! Surely my doing in a former life
preventing (the effects of) holy merit, was during those days bearing
fruit, on account of which although (naturally) compassionate
my lord became so to me (showed that sort of attitude to me).

(The king rises.)

a G R परिणाममुद्देश्य; F P °णाममुद्देश्य, F G R विरक्तो for तथा-
विहो.

शकुन्तला—अह कहं अज्जउत्तेण सुमरिदो दुक्खभाई अं अं जणो । [अथ कथमार्यपुत्रेण स्मृतो दुःखमागयं जनः ।]

राजा—उद्भूतविषादशब्दः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते
यो बाष्पचिन्दुरधरं परिबाधमानः ।

तं तावदाकुटिलपक्षमविलग्नमय
बाष्पं प्रमृज्य विगतानुशयो भवेयम् ॥ २१ ॥

(यथोक्तमनुतिष्ठति ।)

शकुन्तला—(नाममुदां दृष्ट्वा ।) अज्जउत्त एदं तं अङ्गुलीअं ।

[आर्यपुत्र इदं तदङ्गुलीयकम् ।]

राजा—अथ किम् । अस्मादङ्गुलीयोपलभ्नात्त्वलु मया स्मृति-
रुपलब्धा । ॥

शकुन्तला—विसमं किदं जेण जं तदा अज्जउत्तस्स पच्चाभ-
णकाळे दुष्टहं आसि । [विषमं कृतमनेन यत्तदार्यपुत्रस्य प्रत्यायन-
काळे दुर्लभमासीत् ।]

SAKU—And how did my lord remember this wretched person ?

KING—I will tell it, having pulled up the blade of grief from me.
Fair one, having first wiped off today that tear, clinging to (these)
slightly curved eyelashes, which tear-drop injuring your nether lip,
was through infatuation formerly disregarded by me, let me be free
from remorse. (Does as said).

SAKU—(Seeing the seal) This, my lord, is that ring.

KING—Verily; from this finding of the ring,—indeed, I had the
recollection.

SAKU—It did (great) harm, that it was difficult to find then
at the time of giving a proof to my lord.

a G O R om अथ किम्, G R om. मया.

राजा—तेन सूतुसमवायचिङ् प्रतिपद्यतां लता कुसुमम् ।

शकुन्तला—ण से विस्ससामि । अजनउत्तो एव णं धोडु ।

[नास्य विश्वसिमि । आर्यपुत्र एवैनद्वारयतु ।]

(ततः प्रविशति मातलिः ।)

मातलिः—दिष्टचा धर्मपत्नीसमागमेन पुत्रमुखदर्शनेन चायुष्मा-
न्वर्षते ।

राजा—अभूत्संपादितस्वादुक्तो मे मनोरथः । मातले न सहु
विदितोऽयमाखण्डलेन वृत्तान्तः स्यात् ।

मातलिः—(स्मितम् ।) किमीश्वराणां परोक्षम् । एषायुष्मन् ।
भगवान्मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

राजा—शकुन्तले अवलम्बयतां पुत्रः । त्वां पुरस्कृत्य भगवन्तं द्रष्टु-
मिष्ठाभि ।

शकुन्तला—हिरिभाभि अजनउत्तेज सह गुरुसमीक्षं गंतु । [जिह्वे-
स्यार्यपुत्रेण सह गुरुसमीपं गन्तुम् ।]

KING—Then, let the creeper wear the flower, as a mark of her union with the season.

SAKU—I do not trust it. My lord himself will wear it.

(Then enter Matali)

MATALI—Fortunately, the long-lived one is prosperous by being united with the duly-wedded wife and by the sight of the son's face.

KING—My desire has come to bear a sweet fruit; Matali, these facts may not have been known to Indra.

MATALI—(With a smile) What is beyond the sight to the Lords ! Come, long-lived one, the divine Maricha allows you to see him.

KING—Sakuntala, take up the son, I wish to see his reverence placing you before me.

SAKU—I feel shame to approach the elders in company with my lord.

राजा—अयि आचरितव्यमभ्युदयकालेषु । एषेहि ।

(सर्वे परिक्रामन्ति ।)

(ततः प्रविशत्यदित्या सार्वमासनस्थो मारीचः ।

मारीचः—(राजानमवलोक्य ।) दाक्षायणि

पुत्रस्य ते रणशिरस्यमग्रयायी

दुष्यन्त इत्याभिहितो भूवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्तितकर्म जातं

तत्कोटिमत्कुलिशगामरणं मघोनः ॥ २६ ॥

अदिति—संभावणीआणुमावा से आकिदि । [संभावनीयानुमावास्याकृतिः ।]

मातलिः—अयुष्मन् एतौ पुत्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवैकसां
पितरावायुष्मन्तमवलोक्यतः तावृपसर्प ।

राजा—मातले a

KING—It may be done (observed), my dear, on occasions of
bliss (auspicious occasions). Come, come. (All walk round).

(Then enter Maricha sitting on a seat along
with Aditi).

MARICHA—(Looking at the king) Dákshayani, (here) is he
called Dushyanta, the protector of the world, the foremost (warrior)
of your son (Indra) at the head of battle, by whose bow, that
thunderbolt of sharp edges, having its office (already) performed,
has become a (mere) ornament to Indra.

ADITI—His form is one of impressive Majesty.

MATALI—Long-lived one, here the parents of the gods look at
you with an eye indicative of parental affection (indicating affection
for you as for a son). Approach them.

KING—Is this, O Matali, that pair, born of Daksha and Ma-

प्राहुद्विदशधा स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं
भर्तीरं भुवनत्रयस्य सुषुवे यथज्ञामागेश्वरम् ।
यस्मिन्नात्मभुवः परोऽपि पुरुषश्चके भवायास्पदं·
द्वन्द्वं दक्षमरीचिसंभवमिदं तत्सुषुरेकान्तरम् ॥ १७ ॥ a

मातळिः—अथ किम् ।

राजा—(उपगम्य ।) उभास्यामपि वासवनियोजयो दुष्यन्तः
प्रणमति । b

मारीचः—वत्स चिरं वृथिवीं पालय । c

अदितिः—वच्छ अप्पदिरहो होहि । [वत्स अप्रतिरथो भव ।]

शकुन्तला—दारअसाहिदा वो पादवंदणं करोमि । [दारकसः
हिता वां पदवन्दनं करोमि ।]

मारीचः—वत्से

richi, separated (only) by one (progenitor) from the creator
which (pair) the sages declare as the cause of the light that subsists
in twelve forms, which gave birth to the lord of the three worlds,
the principal enjoyer of the sacrificial offering, (and) in which
even the supreme self-created Being made (or, chose for himself) a
place of birth !

MATAI—What else ? (i. e. It is the same).

KING—(Approaching) Indra's servant Duehyanta salutes
you both .

MARICHA—Child, may you long protect the earth !

ADITI—Child, may you be an unmatched warrior (lit:—one
having no opponent or rival).

SAKU—I salute your feet together with my son.

MARICHA—Child, (you have had) a husband like Indra, a

a R आरमभवः. b G R I वासवानुबोजयो. c G R °रं जीवं । वृः

आखण्डलसमो भर्ता जयन्तप्रतिमः सुतः ।
आशीरन्या न ते योग्या पौलोमीसदशी भव ॥ २८ ॥

अदितिः—जादे भन्तुणो बहुमदा हेहि । अवसं दीहाऊ वच्छ-
ओ उहअकुरण्दणो होदु । उपविशह । ५ [जाते भर्तुबहुमता भव
अवश्यं दीर्घायुर्वत्स उभयकुरनन्दनो भवतु । उपविशत ।]

(सर्वे प्रजापतिमित उपविशन्ति ।)

मारीचः—(एकैकं निर्दिशन् ।)

दिष्टचा शकुन्तला साध्वी सदपत्यमिदं भवान् ।
श्रद्धा विचं विधिश्वेति वितयं तत्समागतम् ॥ २९ ॥

राजा—भगवन् प्रागभिप्रेतसिद्धिः पश्चादर्शनम् । अतोऽपूर्वः खलु
वोऽनुग्रहः । कुतः

उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फङ्गं
घनोदयः प्राकृतदनन्तरं पयः ।
निमित्तैन्मित्तिक्योरयं कम-
स्तव प्रसादस्य पुरस्तु संपदः ॥ ३० ॥

son like Jayanta ; no other blessing is fit for you. Be like Paulomi. (i. e. Sachi).

ADITI—Child, be highly esteemed of your husband; may the long-lived dear boy be the giver of joy to both his families. Sit down.

(All sit on both sides of the Prajapati).

MARICHA—(Pointing to each) Fortunately the virtuous Sakuntala, this noble son, and yourself, this triad of Faith, Fortune, and Formal-performance, has come together.

KING—Divine one, first the fulfilment of desire; then (your) sight; your favour is, therefore, indeed, unparalleled. For, first appears the flower, (and,) then the fruit; first the rising of clouds,

a G R I अहिमदा for बहुमदा.

यातकिः—एवं विद्यातारः प्रसीदन्ति ।

**राजा—भगवन् इमामाज्ञाकरी वो गान्वरेण विवाहविधिनोपयम्य
कस्यचित्कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशैषिष्यात्प्रत्यादिशम्पराद्वोऽस्मि
तश्च भवतो युध्यत्सगोत्रस्य कण्ठस्य । पश्चाद्दुष्टीयकदर्शनादूढपूर्वा तदु-
हितरमवगतोऽहम् तद्विद्विमिव मे प्रतिभाति ।**

यथा गजो नेति समक्षरूपे
तस्मिन्नतिक्रामति संशयः स्यात् ।
पदानि हृष्टा तु भवेत्प्रतीति-
स्तथाविधो मे पनसो विकारः ॥ ३१ ॥

**मारीचः—वत्स अलमात्मापचारशङ्क्या । संमोहोऽपि त्वयुप-
पक्षः । श्रूयताम् ।**

राजा—अवहितोऽस्मि ।

after that, water. This is the order of cause and effect. While prosperity has come before your favour.

MATLI—Thus do Creators show their favours.

KING—Divine one, having married this lady who obeys your commands, (i. e. who is your servant like me) by the Gāndharva form of marriage, repudiating (refusing to accept) her though looseness of memory, when brought (to me) some time after by her relatives, I offended the revered Kanva, your kinsman. Then, upon seeing the ring I knew his daughter to have been married before (by me). This appears rather (lit.—as if) strange to me. Just as there should be a doubt that ' it is not an elephant , ' when one is passing by with its form present before the eye; then on seeing the foot-marks , there should arise a conviction (that it was an elephant); just such was the delusion of my mind.

MARICHA—Child, away with (every) suspicion about your wrong conduct (evil behaviour). Even the loss of remembrance was right in you. Listen.

KING—I am attentive.

रथेनानुद्घातस्तिमितगतिना तीर्णजलघिः
पुरा सप्तद्वीपां जयीत वसुधामप्रतिरथः ।
इहायं सत्त्वानां प्रसमदमनात्सर्वदमनः
पुनर्योस्यत्याख्यां भरत इति लोकस्य मरणात् ॥३३॥

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन्वयमाशं सामहे ।

अदिति—भवते इमाए दुहिद्वयोराहसंपत्तीए कणो वि दाव
सुदवित्थारो करीदु । दुहिद्वच्छला मेणआ इह एवं मं परिचरंती
चिङ्गदि । ^a [भगवन् अस्या दुहितमनोरथसंपत्तेः कणोऽपि ताव-
च्छुतविस्तारः क्रियताम् । दुहितवृत्सला मेनकेहैव मां परिचरन्ती
तिष्ठति ।]

शकुन्तला—(आत्मगतम् ।) मणोरहो कखु मे भणिदो भभव-
दीए । [मनोरथः खलु मे भणितो भगवत्या ।]

मारीचः—तपःप्रभावात्प्रत्यक्षं सर्वमेतत्तत्रभवतः कर्षस्य ।

Earth consisting of the seven continents; being here (named) Sarvadamana (the subduer of all) on account of a forcibly subduing the beasts (of the forest), he will again attain the name of ' Bharata ' (the Supporter) from (the office of) supporting the world.

KING—We hope (to realise) all in him whose purificatory rites were performed by your Holiness.

ADITI—Divine one, please let Kanya too be informed of all the circumstances of this fulfilment of his daughter's wishes. Menaka full of affection for her daughter is in this very place attending on me.

SAKU—(To herself) The holy lady has indeed mentioned my wish.

MARICHA—By the power of austerities all this is present before the eyes of the revered Kanya.

^a R T उपचरंति for मं परिचरंती.

राजा—अतः खलु ममानतिकृदो मुनिः ।

मारीचः—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिः प्रहृष्यः । कः कोऽप्र षोः ।
(प्रविश्य ।)

शिष्यः—भगवन् अयमस्मि ।

मारीचः—गाढव इदानीमेव विहायसा गत्वा मद्वचनाचत्रभवते
कष्टाय प्रियमावेदय यथा पुश्रवती शकुन्तला तच्छापनेवृत्तौ स्थृतिभूता
दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवान् । (निष्क्रान्तः ।)

मारीचः—वत्स त्वमपि स्वापत्यदारसहितः सर्वयुराखण्डस्य
रथमारुह्य राजधानी प्रतिष्ठस्य ।

राजा—यदाज्ञापयति भगवान् ।

मारीचः—अपि च

तव भवतु विदौजाः प्राज्यवृष्टिः प्रजामु
त्वमपि वितत्यज्ञः त्वंगिणः प्रीणयाञ्चम् ।

KING—Hence indeed was the sage not wroth with me.

MARICHA—However, we must give him our congratulations
(lit.—inquire this happy thing of him). Who is there?

(Enter a pupil).

PUPIL—Here I am, divine one !

MARICHA—Gälava, go just now by the (path in the) sky and
communicate the happy news to Kanya that the curse having ended,
Sakuntala together with her son has been accepted back by Dush-
yanta remembering (her).

PUPIL—As your Holiness commands. (Exit).

MARICHA—My son, you, too, accompanied by your wife and son
may set out to go to (your) capital, having mounted on (driving
in) the chariot of your friend Indra.

KING—as your Holiness commands.

MARICHA—Moreover, may Indra yield abundant rain to your
subjects ! Do you, too performing sacrifices, fully please the denizens

युगशतपरिवर्तनेवमन्योन्यकृत्यै-
न्ययतमुभयलोकानुग्रहश्लाघनीयैः ॥ ३४ ॥ ^a

राजा—मगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ठे ।

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

राजा—अतः परमपि प्रियमस्ति । यदिह भगवान्प्रियं कर्तुमिच्छति
तर्हीदमस्तु भरतवाक्यम् ।

प्रवर्ततां प्रकृतिहिताय पार्थिवः
सरस्वती श्रुतमहतां महीयताम् ।

of heaven. In this manner, by mutual good acts worthy of praise by reason of the favours (bestowed) on both the worlds, may both of you pass (continue to rule through) the rounds (revolutions) of hundreds of ages !

KING—I shall strive for (such) good to the full extent of my power (lit:-according to my power).

MARICHA—My son, what further favour shall I do to you ?

KING—Is there anything to be desired beyond this ? If your Holiness, even yet (lit:-in this case), wishes to do a favour, then may this utterance of Bharata take place: May the king exert himself for the welfare of his subjects ! May the speech of those eminent for their learning be highly honoured ! And, may the

a A मारीचः—वत्स करुभिरुचितभागांस्त्वं सुरान्भावयालम् सुरप-
तिरपि वृष्टया त्वत्प्रजार्थं विष्टत्ताम् । इति समुपकारब्यंजितश्रीमहिन्द्रोर्ब्रजाति
बहुतिथो वां सौहृदयेव कालः ॥, thus omitting the verse in the
text. Tom. अपि च before the verse, and giving it
after it, gives the verse found in A—करुचिरुचितभागांस्त्वं
सुरान्भावयालम् सुरपतिरपि वर्षे त्वत्प्रजास्वातनोतु । अविरतमुपकारे ब्यंजकै
(उपकारब्यंजके ?) स्वे महिन्द्रि व्रजतु बहुतिथोऽप्यं सौहृदैव कालः ॥.

सप्तमोऽङ्कः ।

११६

ममापि च क्षपयतु नीलकौहितः
पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३९ ॥ ५

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति सप्तमोऽङ्कः ।

---

god Siva, self-born, with the Powers around him, put an end to my rebirth (stop my being born again) !

(Exeunt all)

END OF ACT VII.

---

a R महीयसाम्.

ACT I.

P. 1 The poet invokes the blessing of god Shiva on the audience. This god seems to be his special object of devotion; cf. the नारी of मालवि, and of विक्रमो., also रघु I. 1. शिव is called अष्टमूर्ति as his form is conceived as made up of eight objects—the five elements, the sun, the moon and the sacrificer: भूतार्कचंद्रयज्ञानो
मूर्तयोऽस्ते प्रकीर्तिः 1 comm. on कुमा. I. 57; cf. सौरपु. 23.-8 & 2. 43-50;
रघु. II. 35, III. 66. कुमा VI. 26.

या लहुः आया लाटे:—सोऽभिष्याय शरीदत्तशास्त्रिसुखुर्धिर्भाः प्रजाः । अप एव
सप्तर्जदौ तामु वीजमशाहन्त् । मनु. I. 8.

या विष्णुर्तं हविःवहति—जातवेदा देवेभ्यो इवं वहनु हते भुतिः I; अविष्णुर्तं
अस्मीपशति, hence विष्णुतम् R. या तनुः होक्ती—यजमानरूपा.

ये हे काल विष्णुः—चंद्र and सूर्य are the makers of time, either
as lunar time and solar time, or as day and night. सौरं चार्दं च कालम् ।
विष्णुरकालमहोरात्रलक्षणमहूत्सत्र प्रत्यक्षविष्णुधात् । अहोरात्रे विष्णुते सूर्यो मानुषदेविके
(मनु. I. 65.) इति मनुविरोधाच । Y; सूर्यातिपरिष्ठिनः कलामुहूर्ताहोरात्रादिः
प्रदग्न्युपलक्षिताः प्रतिपदादितिथयः । ... चतुलपञ्चासत्यक्ये चरे रात्रे: संभवतः । S.
At the same time we should remember the words दिशकर, निश्चकर (by P. 3-2-21) as directly supporting the latter interpretation.
The poet is generally not at variance with popular ideas.

अतिविष्णुगुणः—भूतोः विष्णुः सम्भः गुणः यस्याः सा च सम्भ, स्वर्ण, रुप, रस, रूप
are the विषय of the senses भूत त्वक्, नेत्र, रसना and नातिक. The तनु is
आकाशः शब्दगुणमाकाशम् । तज्जेत्वं विष्णु नित्यं च । तर्कर्त्त. 14. आकाश has
शब्द sound as its property; and it is विष्णु all-pervading, hence
विष्णु आप्य हितता.

सर्वतीजेपकृति prime cause, origin. वृद्धी is सर्वेषां वीजानां पकृतिः.

यथा वायुरूपया तथा प्राप्तिनः प्राप्तिवैतः—प्राण—अन् with प्र. यथा can better
be understood as हेत्यर्थ than सहयोगे तृतीया.

प्रत्यक्षाभिः—प्रति अक्षिणी—प्रादेशमात्र—भानुजी. प्रत्यक्षम् is originally an
अव्यक्तीभाव by प्रतिपदसमनुभ्योऽक्षः (ग. घ. P. 5-4-107) converted into
an adj. by adding अच्-सि. कौ. ibid. All the तनुः are प्रत्यक्ष 'perceptible' to
the senses; how is आकाश प्रत्यक्ष? K answers आकाशस्य प्रत्यक्षस्वं त्वंगीरेपवाच-
त्वात्; but we doubt what K means, as his त्वं points to स्वर्ण and वृद्धी,

not to आकाश ; आकाश is therefore to be inferred as प्रत्यक्ष through शब्द which is perceived by the भौविद्रिय. See व्यायमा. I. p. p. 87-92 & तर्केस. 38, 39.

प्रपञ्च=पद् with प to approach, step towards; cf. प्रपञ्चारिजाताय (कृष्णाय) ; इयं प्रपञ्चा तपोवनम्-कुमा V. 59.

अट्टामि: another form अट्टमि:.

The meter of the verse is स्त्रवरा. The figure is अनुपास शब्दालंकार and R gives परिकर as the अर्थालंकार.

नांदी, सूचधार—See App. A.

नेपथ्य—ईगस्थलव्यतिरिक्त जननिकातरितं वर्णिकापारिप्रहणाय योग्यं नटवर्गस्थानम् S. नेपथ्यं नेपथ्ये भवम् । तस्य विधानम् । नेपथ्यं नाम न्यस्तपूर्वांगरचना । K. अवसित-सो with अव to finish. तावत् literally means 'so much'; in expressions of request तावत् can conveniently be rendered by 'please', as its force is little more than that. आगम्यताम्—the impersonal form is a polite form of request very common in Indian dialects.

P. 2 नटी—App. A. अजगडन्न—सर्वरूपिभिः परिवार्यः आर्येति यैवनेऽभरतः R. अव नाटके कवे: प्रायः सौरसेनी भाष्यवामिमतास्ति । उक्तं च मातृगुप्ताचार्यैः । प्रावपतीचीभुवोः सिद्धोऽहंवद्विष्ट॒शैलोः । । अंतरावस्थितं देशमार्यां-वत्तं विदुरुद्धाः । आर्यावर्तप्रसूतासु सर्वास्त्रैऽहं हि जातिषु । सौरसेनीं समाख्यत्वं भाषां काष्ठे-प्रयोजयेत् । इति । R.

आर्ये—वाच्यौ नटीसूचधारावार्येनाम्ना परस्परम्-सा. द. VI. 431; but as नटी is usually represented as सूचधार's wife अजगडन्न is appropriate above.

अभिरूपाः भूयिष्ठं यस्याः—भूयिष्ठ is 'the greatest part,' cf. डादितम्-येठो भगवान्-तपनः—पालती. I, डादितं भूयिष्ठं बहु यस्य—जगद्दर ; सदध्मभूयिष्ठः इविणराशयः—रघु. IV. 70; दध्मभूयिष्ठं बनम्—महाभा. वन. 231, हतभूयिष्ठ सैन्यम्-कर्ण. 80. हतभूयिष्ठयोधा सेना-शत्रु. 26. कदलीवनभूयिष्ठं सरस्तीवनम्-शत्रु 37. ददर्श ब्राह्मणांचैव सौभिरुगनवस्थितान्—महाभा शांति. 38. परिषद्—सद—with परि. काल्पाः दासः—But in the संस्कृता the ई of काली is shortened. कालिदासेन ग्रथितं वस्तु यस्य तत् तेन; अभिजानशकुंतलं नामधेयं यस्य तत्—अभिजानेन अभिजानशकुंतला याहिमन् may be accepted as a solution of the बहुवीहि. अभिजानशकुंतला is also a well supported name; but perhaps the oldest name is the former. शकुंतलामधिकृत्य कृतो प्रथः शकुंतलम्, अभिजानप्रधानं शकुंतलम् K-कर्मधा. अभिजानशकुंतला is a third name, अभिजानेनाभिजानशकुंतला—कर्मधा (शाकिपार्थवत् according to चंद्रशेखर) applied to the नाटक by a लक्षणा the latter two are मध्यमपदलोपी compounds only somehow solved consistently with the sense; the first is grammatically

(3)

The preferable name, which however is thus solved by I 8. अभिज्ञान-
प्रज्ञनं साकुंतलागधिकृत्य कृतं (नाटकम्) शारक्याधिकादिवस्तमासः । भागरूपनाम-
भेदे प्रेयः P 5-4-25. प्रतिपादम्-पार्वतं पार्वतं प्रति । अद्यवीभाव, in the sense of
वीषा (P 2-1-6 | सि. कौ. on P. 2-4-18). भारीयतां यत्नः cf. यो यो यत्नः
कवचपि मयाधीयते-उत्त. III.

मुकु विहितः प्रयोगः येन सः तस्य भावः मु-योगता तथा. ए किंपि परिं-न किञ्चित्-
त्वारिहीयते-रामा. बाल 13; न किञ्चित्परिहास्यते ibid, also किञ्चिका 65.

भूतशासौ अर्थश—कर्मधा. आ परितोषात्-आ shows वर्णादा, and governs
the पैचमी. प्रयोगस्य विज्ञानम्—knowledge of, hence skill in, re-
presentation. बलवद् adv. very common in this sense; cf. बलवद्वद्वान्त-
ठिलोऽहिम् p. 110, बलवदस्त्वथा IV p. 52. बलवदशरणोऽहिम् VL p.
157; so महाभा. कर्ण 23, रामा. गयोऽग्ना. 101. आवेष्यानः प्रत्ययः यस्य. The
meter is आर्या.

अवंतरकरणित्य—मुपा हति समासः generally explained as मुपुषेति उ.;
if अवंतरम् be looked upon as a विशेषण, then a कर्मधा.

P. 3 न विरम् भावेत् अविरं प्रभुः—मुपेति समासः. उपनोगाय इमः—चतु. त.
मुखगः सलिले अवगाहः येषु ते ; प.टलानां संसर्गेन सुरभयः बनवाताः येषु, बनस्य बताः ;
मङ्गुटा छाय प्रचायत् or प्रचाया P. 2-4-25. But K has मङ्गुटां छाया यत्र
तस्यानम् । प्रक्षापे मुलभा (अहृचेन लभ्यते) विश्रा येषु । परिणामे रमणीयाः. Both
the verses on this page are आर्या.

मुकुमार—lit.—exceedingly young, hence tender. मुकुमारः कैसराज ।
विज्ञा: येषां तानि. अवंतसान् कुर्वते—denom. from अवंतस. दयमानः—
उक्तः: अकडोरं रक्षयते इत्यर्थः । R. cf अमरवधूहस्तैः सद्यालूनपमयाः-कुमा. II. 41.

रागेण अवबद्धः चिन्तृचयो यस्य सः प्रकरण—See App. A. Instead of
using the word नाटक, प्रकरण is put into मुकुमा's mouth to show that-
he has forgotten what he had already said.

प्रस्तावना—App. A.

P. 4 P हरति तच्छिलो हारी. सारम् गें यस्य (सि. कौ. on P 1-1-64)
आते रहो यस्य सोऽतिरहाः तेन. p सप्तरः चापः; शरेण सप्त विष्णे हति सप्तरः; सप्त-
रक्षापः इस्तयोः यस्य सः both are बहुवीहिस. The meters on this page are
अनुष्ठम् ॥

कृच्छासौ सारश dark and spotted. ददृ pres. p. उयागाभित्यधिज्यम्-
अभ्यवी., or पादि समाप्त as उयागधिरूढविज्यम्, or बहुवीहि as अधिरूढा अप्त
यस्य. अधिज्य कार्युकं यस्य. कार्युक is derived from कर्मेन्-कर्मेन् उक्तम्
P 5-1-103 कर्मेन् प्रभवते कार्युकम्. मृगमनुसरते तच्छिलः—उपप. स. साकात्—
an अभ्यवीहि and स from सह or समान. विवाकः is the

name of शिव's bow. The allusion is to the following: The gods performed a sacrifice, but not fully understanding the power of रुद्र did not offer a portion of the offering to this god. सोऽकल्प्यमाने भागे तु कृतिवासा मधेऽमरैः । ततः साधनमान्विच्छब्द्यनुरादौ सपर्जं ह । ... ततः कुरु महादेवस्तुपादाय कामुकम् । आजगामाथ तैव यत्र देवाः समीजिरे । तमात्तकामुकं दृष्ट्वा ब्रह्मचारिणमव्ययम् । विषये पृथिवी देवा पर्वताभ्य चकंपिरे । ... न प्रत्यभाव्यतः स देवतास्तेऽत तथा । ततः स यज्ञं विष्याध्य रौद्रेण हृदि पविणा । अपक्रांतस्तेतो यत्रो भूत्वा स पावकः । स तु तैव रूपेण दिव्यं प्राप्य व्यरजत । अनीयमानो रुद्रेण युधिष्ठिर न प्रस्तले ।—महाभा. सौतिकप. 18.

P. 5 सूत charioteer; क्षत्रियद्विपक्षः यां सूतो भवति जातिः (without marriage-cowm); सूतानामध्यसारध्यपृष्ठ-प्रभु. X. 11 &c 47. ग्रीष्माः पंगैन अभिरामं यथा तथा—तत्पु. used as an adv. अनुपत्ति loc. of अनुपत्तत् qual. स्वयंदेवे. बद्धदृष्टिः—v. l. दन्तदृष्टिः is to be preferred as the older reading. बद्धा दृष्टिः यस्य, दन्ता दृष्टिः येन. पश्चात् अर्धः पश्चार्धः—irr. त. to be classed under पृष्ठोदरादिगण P. 6-3-109, though अपरः अर्धः is admitted as a technical solution. See Aptes Dic. and p 5-3-32 &c 23. भूत्वा may be taken to qualify पश्चार्धेन. cf. पश्चिमेन तु तं दृष्ट्वा सागरोग्रासंनिभृत्, वर्षतं संभसो वैर्ण पूर्वोमाशां प्रविश्य तु । रामा. उत्तर. 32-9. पश्चिमेन मार्गेण पूर्वोमाशां प्रविश्य comm. कायस्य पूर्वम्—पूर्वकायः सि. कौ. on P. 2-2-1. अर्धम् (adv) अवलीढाः (लिहृ with अव p. p.)—सुपेति स. अमेण विवृतात् सुखात् ध्रुव्यति इति-उपप. स. कीर्ण वर्त्म येन सः उद्भवं सुते यस्य ; सु-स्वते bounds. स्तोकम् adv. the meter is स्तोकरा. अनुपत्ततः मे—may be understood as अनादरे वटी; or कर्त्तरि.

आयुधपृष्ठ—आयुधपृष्ठ रथिनं सूतो (वडेत्)—सा द. VI. 431. उद्धाता अस्यां विष्यंते इति उद्धातिनी—उद्धातिनी (v. l. of G) is an unusual expression, cf. अनुदातसुखेन-रघु. II. 52 also माघ XII. 2. विष्ट-कृष्टम् अंतर्द यस्य यस्मादा. समे देशे वर्तते इति उपप. स. कृच्छ्रेण आसपते इति दुष्टासदः verbal adj.

अनीयु-ईय् I, 4, A to go.

निरुद्ध्य=अभिनीय, jesticulating, though 'observing, beholding,' is an allowable meaning here. cf निरुद्ध्यते p. 9. p. 6. रथिम् m. a rope (रथी in हिन्दी), hence rein; loc. absolute. निरायतः (यम् with आ) पूर्वकायः येषां ते. निरक्षणः चामरणां निवाः येषां ते. चामर from चमरी the yak, ब्रह्मण in मरुठी. निभृतं यथा तथा उर्जाः कर्णाः येषाम् ते. निभृत is explained as निभल by comm. राम is described as निभृत; चंद्रुचाकारो गुलमेवः &c. रामा अयोध्या. I. 23; द्वारं निभृतं कृत्वा—पंचत. V. p. 41. निर्वापहृतं निभृतदिरेकम् (कानवम्) कृपा. III. 42. cf. निरुद्ध्य p. 62.

आविभूत-चपल comm. येष. 73.; so लिरा III. 60 comm; also XIII. 66 comm. ‘Concealed’ is a meaning of the word suited in the first two or three quotations. आत्मना उद्धनामि, cf. कुरोऽन्ते:-एष. I. 46 उद्धने: IV. 71. अलंघनीयाः—cf. comm. on भाषा XII. 19 आशीयोभिल उद्धतश्चलालेन अस्त्वै सत् द्रुतमगमत् शृंगजस्य अहमा. &c. रथ्या:-तद्वति रथुणगपासंगम् P 4-4-76 रथं बहते रथ्यः. The meter is वसंगतिलक.

हरितः The sun’s horses; इत्रः Indra’s, horses; the former are tawny, the latter bay in colour.

समाः रेखाः or समा रेखा यस्य तत्. The meter is लिखितिणी.

P. 7 प्रगृह्णतायभीवः This is not quite the best reading, गृह्णतां (—अनु-व्यंताम् F, reading गृह्णताम् it seems) अभीषदः or निगृह्णतां वाकिनः is the idea.

आत्मनानृतीयः—an अलुक्स; आत्ममधं P 6-3-6 आत्मनस्तन्तीयाया अलुक्स्यात्। पूर्वे हति वक्तव्यम् च. पूर्वप्रस्थयाते उत्तरपदे इत्यर्थः.

पुष्पराशाविवामिः—तूलरा^० is a well-supported reading, but our oldest copies read पुष्प. तूलराविवामिशानलः is a very common डप्या in the epics: वाहाम. वन 141 &c 263 भीष्म. 88; रामा. युद्ध. 87,7. पुष्प points more to the idea of tenderness than तूल which implies easy perishableness. हरितक-क shows tender feeling, cf. पुष्क Act VII. क क imply vast contrast; cf एष I. 2 notes. निशिताः (शो to sharpen) निपाताः येषाम्. वस्त्रप चार इव सारो येषाम्. The meter is मालिनी.

साधु कृतम्—सुपेति स साधुरूतं संबान्नं यस्य. The meter is अनुदृष्टम्.

पुरुंशस्य पशीपः—According to the genealogy in इरिंश I. 25-32, तुञ्जत is the sixteenth in descent from युह son of यपाति, who exchanged his youth with यपाति’s decrepitude to enable the latter to enjoy the pleasures of the senses until he was cloyed with them; यपाति’s descent, again, is from सोम’s grand-daughter इता whose son was ऐल रुद्रम्; आयु, नहुप, यपाति being the direct line from ऐल.

P. 8 प्रशास्तं युक्तम् (i. e. अतिशयेन युक्तम्) युक्तकृष्णं by प्रशास्तां रुद्रं P 6-3-66; cf. इष्टस्य-कृष्णपर्व 36, कुड्हक्ष-इष्टपर्व 139, एते पर्वतशृंगाणां तुष्ट-वरूपा इता दियः—कृष्ण. 46; these quotations show how रुद्र in these expressions is originally only a member of a यहुक्षीहि. एवं गुणैः उपेतः—वृत्तु-गुणापेतः सुपेति स. चक्रं वर्तयपति—rules over a multitude of kings—इति वक्तव्यतीर्त-उपप. स. The meter is अनुदृष्टम्.

कुलपति—मुनीनां दग्धाश्वां योऽन्नदानादिर्विवात् | अध्यापयाते विशिष्टतौ कुल-
तिः स्मृतः | R.

मालिनी—This appears to have been a right-hand tributary of the Ganges at some distance from हस्तनापुर (about 57 miles N. E. of Delhi). मालिनीरस्य अनु—यस्य चायामः P2-1-16 यस्य दैर्घ्यंमनुना वौत्यते तेन लक्षणभूतेन अनुः समस्यते सोऽन्यथीभावः । अनुगंगं वाराणसी । गंगाया अनु । गंगादैर्घ्यसदृशदैर्घ्योपलक्षिता इत्यर्थः । सि. कौ. आश्रम means not a single hut, but huts and grounds and all that makes the seat of the sage; the expression means 'the hermitage is situated along the bank of the river.' अन्यस्य कार्यस्य अतिपातः । अतिथे—आवेद्यमाना तिथिः यस्य—cf. पाताश्च-स्मृति I. 42, अत् 'to go is also given as another derivation, cf. also अनित्यं हि स्थितिर्यस्मान्तस्मादतिथिरुच्यते—मनु III. 42.

धर्मौद्धनपतःः धर्म्याः—धर्मैपद्धर्थ्यन्यायादनपते P 4-4-92. प्रतिहताः विजाः याभ्यः । मैर्याः किणः अंकः यस्य, मुर्का is a kind of grass, of which the bowstring was made. मुजः मे कियत् रक्तिः—a direct construction as in मरुठी; in संस्कृत तoo there is no indirect form of speech. The meter is आर्या.

संनिहित—present, सांनिष्य presence cf. असांनिष्य absence p. 47. अतिथेः सत्काराय—सत्कारं करुम्—क्रियाथोपपदस्य च कर्मज्ञस्यानिनः P 2-3-14 चतुर्थी after the obj. of the infin. understood. सोमतीर्थ—It is mentioned as situated between गंगाहट and कुरुक्षेत्र, the former being a holy place near कुरुक्षेत्र, near the modern Panipat. The काव्यमीर ms. reads प्रभास for सोमतीर्थ (see p. 86 footnote) but this प्रभास need not be identified with the place of that name in Kathiavar, and may be understood as some spot nearer the मालिनी, though the poet is not bound to observe perfect geographical exactness.

P. 9 विदितमकिम्—विदिता भक्तिः यस्य सः तम् ।

साधयायाः—प्रायेण एष्टकः साधिर्गमेरर्थे प्रयुज्यते—सा. द. 430.

पुण्यस्य अधमस्य दर्शनेन, आत्मानम्—always mas. and sing. as a reflexive pron. see Apte's Guide 140.

यथा अयमामोग...इति—of यथा and इति one particle alone is necessary, but in colloquial language it is not unusual to use redundant particles; in प्राकृत it is still more common; cf. यस्त्वयमुपेत्य वैदेहो इष्टव्य इति—ठच IV; अवि संवृत्तं से दंसर्ग ए विजि ibid; so किं ति where किम् would suffice.

त्रुकाः गर्भं (गर्भेषु वा) येषां तेषां कोटराणां मुखेभ्यो भ्रष्टाः । इंगुदीकलानि भिदंति इति । न भिजाः गतयः येषाम् । तेऽस्याधाराणं पंथानः—पवित्रः becomes पथ by राजाहः—साधिभ्यष्टच् P 5-4-91. The meter is शार्दूलविकीर्दित.

(७)

P. 10 कुस्यानाश अन्तरिताम् भेदादि। शाखिनः—जाका a branch + इह
cf. विद्यपितृ. भीतादि बूळादि वेष्टम् ते। फिलयानां इषः ताणम्. भर्त्ताङ्—जाराचो
पतार्चं भवते तर्वर्क—अमर. विजाः एमीकुराः यस्याश तस्याद्. गदा आर्जका वेष्ट
ते। The meter is मंदाकांता.

उपपञ्चम्—cf उपपञ्चा p. 180.

आर्जनि पृष्ठानि वेष्टम् ; विक्रकायोपरिभागः K.

P. 11 निरिज—A prognostic चकुन्. A throbbing on the right part
of the body indicates some good fortune in the case of men; the
same in the case of women indicates some misfortune, and vice-
versa. अंगदक्षिणागे तु ज्ञास्ते प्रस्फुल्तं भवेत् । and विपर्ययेण विहितः सर्वः सीरां
कल्पगमः। यस्यपु. 240. The meters on this page are आर्याः.

इडवाटिका दक्षिणेन—एनपा दितीया P 2-3-31—एनपेति योगविभागात् वही अदि
दक्षिणेन भार्त आमस्य था। सि. की.

एताः—इहमः प्रस्यकर्क्यं सपीपतरवर्ति चेतदो इषम् भरतस्तु विप्रकुर्वति परोक्ते
विक्रीडात् । यस्य प्रमाणस्य अनुरूपाः तेः. पादपेत्यः संभद्रने चतुः।

इहमः अतः यस्य—अंतःपुरम्.

पथोक्तः (p. 56) अपारः यस्याः ।

P. 12 नशमालिकाशः कुसुमनीन पेलका. आलगल आँड़ in नाढ़ी; cf
Latin aureola.

सोहर—समानम् उदरे धैरा से सोदरा—सोदरेतु स्मैहः ।

न साधु असाधु असाधु पश्यतीति—उपपदस.

न इग्नामनोहरम् (इग्नेन मनोहरम्) भय वा अव्यज्ञेन अव्याख्यं यथा तच्च वा
वनोहरम् (नवसः हरम्) तपसः हरम्-तपङ्गम् is a variant. इपुः तपङ्गम्
वाऽयति is the original sentence for this reading, altered into यः इपुः
तपङ्गम् साधायेत्युभिष्ठति a construction quite foreign to संस्कृत idiom;
साधु as a causal would give to इपुः the instrumental form; neither is
it right to take साधु as a गत्यर्थ root. समेवता-ज्ञानिता is a variant that
sounds well, as ज्ञानी wood is hard; but cutting fuel was a common
business with the ज्ञानीs and the general idea of समेवता equally suits
in the figure; this is again a better-supported reading.

व्यवहारति—proceeds, is about, busies (himself) — cf. तपाति इपुः
व्यवसायत्यति (भैरवंति comm.) कि. 1. 18. The meter is अंशस्य.

विप्रब्ल्लभ्यम् adv.

P. 13 पिनद—p. p. of नह् with अपि-बट् मागुरिरकोपमवाप्योहवसर्गयोः सि.कौ. on P 2-4-82. बलकल—perhaps identical in etymology with Eng. bark from Icelandic borkr, Stormonth.

पशोभरयोः विश्वारयित्—irregular q. s. allowable in प्राकृत as against P 2-2-15 or 2-3-69. इत्तथात्तदः प्राकृते मतुवर्धः-चंद्रशे. so on उम्माददेव-अं P. 23.

उपहितः सूक्ष्मः पंथः यस्य पंथः is m. in संस्कृत. पंथिनो पर्वपहनी-अमर.

स्वां शोभां प्रव्याति—cf. the next prose clause; वृत्तं प्रुणोष-रघु III. 22. The meter is मालिनी.

कामश् as if a gerundial form; or an independent accusative not unusual in the earliest language. See Whitney 212. Grammarians now class it as an अश्य. वयसः is a variant equally well-supported. The proper वयस् for बलकल would be वार्षक्. cf. किमित्यपास्याभरणानि यौवने धूते त्वया वार्षकशामि बलकलम्-कुमा. V. 44. In the वानप्रस्थ life assumed in old age बलकल is the natural garment; for youth therefore it is not suited.

P. 14 किमित्य &c. cf. रम्याणां विकृतिरपि भियं तनोति कि. VII. 5. The meter is मालिनी. The अलंकार is संस्कृते of प्रतिष्ठस्तुपम् and अर्थात्तर-प्राप्ति F. cf. नासौ धर्मी यथ न सत्यमाहैत न सत्यस्ये यच्छ्लेनामुविद्धम्-रामा. उच्चर 3rd क्षेपक after 59 &c. 33 तथापि पुष्ट्याति नमः भियं पराम्। न रम्याहार्यमपेक्षते गुणम्। कि. IV. 28.

वातेन इतितः पक्षवा एव अंगुल्यः—त. कर्मधा. कर्मधा. ताभिः.

मुहुर्जन्म—acc. of duration कालाभ्नोरत्यंतसंयोगे P 2-3-5. अ is often added to words in प्राकृत, without any special meaning. cf. अचाणवि विकर्थेति-विकर्मा II.

लतया सनाधः (नाथेत सह विष्यते इति बहुवीह), भियं वदाति इति-उपपदस, वियवसे वदः खच् P. 3-2-38.

किसलयस्य राग इव रागो यस्य। प्रवोऽस्मी किसलयम्। अमर. कोमलौ विटपौ (कर्मधा.) अनुकृतः तच्छीलौ-उपव. स. लोभनीय cf. l. i. p. 170. संनद्धम् cf. लतेव संनद्धमनोज्जवला। रघु III. 7.

P. 15 सञ्चवरवहू—See note on गांधर्वविवाह P. 70; wife by self-choice. बनजीरिणी—वनस्पति ज्योत्स्ना. The ति following causes the shortening of शी cf. ण वाचि. ण-अन्वादेश. जोमालिआ—मराठी नेवाळी, अव is changeable into औ in प्राकृत cf. वर्ततेदार—p. 23., but not invariably; see अवगद उच्च. IV. सकावदा. p. 125, also p. 136.

लता च पदपथ (पोदन पिबति) लतापादपौ-दंड लतापादपयोः नियुतम्। नियुत मराठी मेहुण. मवानि कुमुमानि एव यैवनं यस्याः वज्राः पहवाः येन सः वद्वप्तवाः

तस्य भावः तता तथा. उपभोगाय क्षमः. व्यतिकरः शंगमः cf. व्यतिकर इव भीमः उत्त.
V. कांशन्त्योऽपि व्यतिकरसुखम्—ft. n. p. 70.

माचामतिकांतं यथा तथा अतिमात्रम्—प्रादेस. used as an adv.

P. 16. आत्माने गतः—आत्मगतः दि. त. द्वितीया भिनातीतपतितगतात्पत्त-
प्राप्तैः P 2 - 1 - 24.

कुलपते: see n. p. 8. समानः वर्णः यस्य तत्सर्वम् । (P. 6 - 3 - 85.)
न सर्वम् असर्वम् असर्वसोर्वं (कर्मधा.) संभवो यस्याः रो-बहुवीहि.

सत्र-क्षण् & वै. क्षणस्य परिप्रहाय समा. cf. अथवा नैतदेवं हि यम्या परि-
र्वक्षेतम् । मनसो हि मम गीतिरुच्यता तत्र दर्शनात्-रामा सुंदर. 34. 17. प्रमा-
नम्-cf. I. 8. p. 112. The meter is वंशस्थ. The figure अर्थीतरभ्यास. महा-
पुरुषस्यात्मपञ्चादोषो न वियते । यथा रामायणे आर्यरामस्य रामस्वं पश्यतु इरियूथा
इत्यादौ । यदा आत्मगतत्वेनोक्तत्वात् दोषः । 8. अग्निलोक्यात्प्रस्तीति. तस्वतः एनामुच्च
see I. 2. p. 17.

चलापांगं दृष्टः is a good reading, but yet a purely southern one,
The चलित्यदर्पण and the धृव्यालोक read with our text. चलौ अपांगो यस्या,
या ताम् देव थु-अथु by द्वितीयशुभ्र. P 3 - 3 - 89. cf. दशु, अथु, स्फूर्जथु.
रहस्यमार्ख्यात्मीति-उपप. स. मृदु adv. कर्णयोः अंतिके चर्तीति-ष. त., उपप. स.

P. 17 The last line is to be based upon the sentiment of the
preceding verse; otherwise it would sound rude. मधुकर-उपप. स. P
3 - 2 - 20. कृतमस्यास्तीति कृती by अत इनिठनै P 5 - 2 - 115. The
meter is शिखरिमी.

अश्यत्पदम् पदांतरम्-by मयूरव्यंसकादयस्त P 2 - 1 - 72. (अग्नो राजा राजा-
तरम्-नसि. कौ.). दृष्टः देवप. दृष्टिक्षेपण सह वियते यथां तथा-बहुवीहि used as an adv.

P. 18 पौरु—see p. 8 note. दुर्बिनोनानाम्-कर्मण वर्णः. नी with वि to
discipline; with दुर् & वि, the participle means ill-trained. अविनय
cf. अभूमिरियमविनयनाम् Act VII. आर्यी meter.

अग्निहृदं—अत्याहितं महाभीतिः—अमर.

अदिहिनिसेस अतियोना विशेषः—विशिष्टः अतिथिः cf. सौष्ठुगैशायंविशेषं (द्वार्यसोर्विशेषः
comin) क. I. 3. Verbal nouns like विशेष in such compounds are to be given
an adjectival sense, cf. कंठच्छेदपर्यंता—रघु. XII. 100. नौविशेष ibid XIV
३-2 (comin.) तुषारसंघात-कुमा I. 56; the principle here is भावानयने इष्या
न्यन् see comin. on उत्पलक्षेष-कुमा. v. 35. फलैः विशेष—तृ. त. पूर्वसदग्न-
समोनार्थकलहनिपुणमित्रश्वरैः P. 2 - 1 - 31. अर्थार्थपुरकमध्येष्म—गदाधीष्यां च.
P. 5 - 4 - 25 यत्.

सूक्ता—सूक्तं प्रिये सत्ये-शमर. आतिथ्य—आतिथ्य इदम् अतिथेयः P5-4-26.

P. 19 इमरिस—' Prakrit in fact appears to have used the pronominal forms with great laxity; thus we find the proper masculine form of the locative (as इमरिस) frequently used for the feminine—प्राकृतपक्षा Ed. Cowell. But probably this laxity is not original. The cases detected in शकुतला, this and that on p. 62 are the only ones pointed out; we have detected another in विकारो. III. (p. 85 1st edition. B. S. S.). In the present case there is not great doubt as to the genuineness of the reading; only इमरिस (also इमरिस) is another variant noted in the copy P. In the case on p. 62 इमरिस is followed by जे in the older reading. In the विकारो. reading the best mss. are for इमाण्. In चंड's grammar however इमरिस is given, in a foot note, as an admissible form, but, we think on no strong authority. From the analogy of nouns again the termination seems unlikely in the fem; we perhaps find no other pronoun making a similar locative fem. प्रच्छाये—p. 3. प्रच्छायेन (p. 3) शीतला or प्रच्छाया (बहुवीहि) अत एव शीतला (कर्मधा). सततवण—सातवण in मराठी; सतपर्णस्य वैदिका.

पञ्जुवासर्ण—परि उप आस् to wait on, worship. आत्मगतम्—see App. A. तयोवनस्य विरोधो-ष. त. समानवयोऽयथ रुपं च योरुपे समाने योरुपे यस्मिन् तत् अत एव रग्नीयम्. सौहादै—abstract from मुहूर् (P 5-4-150) by P 7-3-20. जनोतिकम्—App A. चतुरंभीराकिदी—for चतुर P A T have मधुृ which may be preferred, though चतुर is supported by the majority of the copies; perhaps the best solution will be चतुराकै निभीराकृतिश्च, though this solution sounds at variance with the diction. पहावंदो—प्रभाव=प्रभुत्व.

P. 20 प्रकाशम्—App. A. राजा चासौ कृषिभ. राजपर्णी वैशः. A great king was styled राजपूर्णि from his pious life devoted to the welfare of his subjects. cf. the verse on p. 45. विरहेण पुरुत्सुकाः जनाः यत्र. अत पञ्चदं उवाचीदो-पदं is read by R for पञ्चदं; पद=स्थान 'position' from which we are to infer the meaning of 'condition'. R reads तवोवणभमण—व्वनगमन than which व्वणगमन is evidently better.

उत्तम्-तम् 4 P. with उत्.

आत्मपहार—आत्मनः अपहारः आत्मवचनम् S. आभ्रमः अस्ति (आभ्रयत्वेन) एषामिति आभ्रमितः. अविद्वा (बहुवीहि) कियाः कर्मधा. तासामुपलेभाय. cf. उपलभ्यते p. 16.

P. 21 सणाहा—नाथेन सह विद्यते शति see p. 14, p. 47. दार्ढी—इदानीमित्यनेन राक्षा राजमावः प्रच्छादितोऽपि तया ज्ञात इति योत्यते। S.

जीवितरथ सर्वे सम्-रथ n. wealth, treasure. कृतः अर्थःयस्य स कृतार्थः

सखिगतस्मि-हि. त. by the rule. शकुन्तलाभितम्.

P. 22. शाखते ब्रह्मणि-ब्रह्मणि ब्रह्मण्यें. आमन्म ब्रह्मचारी इत्यर्थः | S. See App. B for the story.

कोसिभोग्नि गोत्ताणा-हेडो is as it were one componnd though the words could not be written together; to explain the separate writing must resort to the principle सापेक्षसंवेदिव गमकत्वात्सगासः which stated fully is as follows; संबंधिशब्दः सापेक्षो नित्यं सर्वैः समस्यते । यदप्रवत्त्या ध्येपेक्षा हि वृक्षावपि न हीयते । cf. नृपाणां भूतवृक्षवंशा रघु VI. 20.

आदित भूयते—The Bengali reading is preferable as the name of विभासित्र was not so small as to be merely described by भूयते. प्रकाशस्त्र-वभवान् is A's reading; तच्चभवान्काङ्क्षः P & P's.

आजिहाए—see App. B.

आ मूलात्—आ governs पञ्चमी P 2-3-10.

नियमस्य विभं कराति तच्छिला—उपप. स.

अप्सरस—जियां बहुप्रसरणः—अप्सर—बहुमु इति प्रायोदादः । अनादि च (P 8-4-47) इति सूत्रे 'अप्सरा' ग्रन्थप्रयोगात् । comm. स्यादेकत्वात्प्रसरा अपि. cf. शानुमती नामाप्सरा: p. 143; see also रघु VII. 53 comm (नंदगीकर's edition).

P. 23 अन्येषां समाप्ते: नीवः अन्यसमाधिभीरवः तेषां भावः । वसंतोदारसमए-वसंतवंतरसमये is the proper rendering, not वसंतोदारस° as R and its class have it, R rendering उदारवसंतसम० cf. वसंतोदारसूभूष्ठ-विज्ञमो. II. वसंतावदारवदेसेण-गालवि. III.

वस्त्रादादित्यं—इत्तकशब्दो मतुवर्थः—चंद्रदेवा.

अप्सरसः संभवो य स्याः—पञ्चमीविभिकरण बहुवीहि—cf. मनुष्यजन्मा-पाठ I. 35 अवज्यो बहुवीहर्त्तिभिकरणो जन्मायुन्नरपद इति वामनः—comm.

अथ किम्—cf. दुसरे काय, तर काय in मराठी. अथ किं स्वकृतालापे हुं कोपे-त्वद्वार्ताम् । शांतं स्वतमसंभव्ये अक्षाने हीति विस्मये इति विलोचनः । S.

प्रभवा तरलम्. The motor is अनुद्धुम्.

लक्ष्यः अवकाशः यस्य see p. 27.

परिहसे परिहसेन वा उदाहता.

दैध—दैध्योच्च ऐमूल् P 5-3-45-दैधम् दैधा ।. दैधीभाव from द्यि denom of दैध and भू. भूतः दैधीभावः येन तत् अत एव कातरम्.

वक्ताकाग—वर्णं कामी यस्य—सुपेदवश्यमः कृत्ये तुकाममनसोरापि । कृत्यमन्यांते वक्तरपदे अवदर्थं शब्दस्य अन्तो मकारः सुपेत् । अवश्यसेम्यः । तथा कामशब्दमनः उक्तयोः परतः हुं शब्दस्यांतः । गंतुकामः गंतुमनांतारामा. note (Vol.

I. p. 477) on सि. कौ. on P 6-3-109 पूर्वोदारीमि यथोपदिष्टम्. In earlier Sanskrit, verbal nouns in तु were more common—see Whitney 970; the infinitive term, is traceable to that noun.

P. 24 सतां चरेतस्य धरणे लोभः—mark the noble humour of the expression.

अलं-अलंवल्लोः प्रतिषेधयोः प्राचां कृष्ण P 3-4-18. अविद्यगाना निष्पत्त्वा य-
स्मिन्तः । अनिदेवणः अनुयोगः यस्य विज्ञातुम्-विशेषतः ज्ञातुम्. This is the reading
of AOT, इति सर्वां ते ज्ञातुम् being the reading of the later copies;
D reads with these; S om. इति and वि. F P have एतत्पृच्छामि only.

वैज्ञानसम्—वैज्ञानस is given as the name of a sage who laid down rules for the hermit's life—comm. on मनु VI-24 see Mandlik's Ed. also Buhler 'Laws of Manu' p. 203. व्यापारं रुणाद्वै तच्छालिम्. अत्यंतम्—
To the last; so in महाभा. शांति प. 18. आत्मसदृशोः is the reading of R N;
एव lays emphasis on अत्यंतम्. अं हो—आहो उताहो किमृत विकल्पे किं किमृत च-
अमर. The meter is वसंतातिलक.

धर्मेद्याचरणम्. अनुकूपात्र (p. 11) वराय पदानम्.

कृच्छ्रेणावापते इति दुरवागा—ईषदुःमुपु कृच्छ्रकृच्छ्रथेषु खल् P 3-3-126.

P. 25 स्वशाय क्षमम् cf. उपमोगक्षम p. 15. The meter is आर्या.

न संबद्धम् असंबद्धम् तत्पत्तपते इति । अ प॑ गौतमी—She is supposed to be
काष्ठगिनी by K S, a supposition not supported anywhere explicitly
in the drama, but no way inconsistent with the part she plays. न
कृतः सन्कारः यद्य.

चेष्टायाः प्रतिरूपिका—यादृशी शरीरचेष्टायां तादृशी (वृत्तिः) तां विनापि R
आंगिककियायाः समानरूपा S.

वारितः प्रसरः यस्य. The meter is आर्या.

P. 26 बृशस्य बृशयोः वा सेचने. माणित्र causal gerund.

खस्तौ गंसौ ययोः—अंस the top of the arm, not the shoulder, cf. बुपुर्विस्क-
धमबंधुरासकम् उत्त. VI. आप्यानसकं रक्तांसम्-गृहि V. ५६. (बाहुंशिरः असः तस्य
पथिमो भागः स्कधः—जयभंगल, भुजशिरः भर्त). अतिमार्प (p. 15. अति and मार्प as
term. or गात्रा fem. n.) लोहितौ तलौ (ग्रहः स्वरूपयोरक्ती तलम्-अमर) ययोः—
तलशब्दं एकदेशेन भीमो भीमसेन इतिवत्करतलमाह बाहुसांनिध्यत् । R. घटस्य उत्तो-
पणात्—हेतौ पञ्च. स्तन योः वेष्टुः, प्रमाणादधिकः. बद्धम्—has clustered, a better
reading than खस्तम् when predicated of जालक. कर्णे (अवतर्सीकृतम् R)
शिरीषम् तदुण दीति. ऊसते इति खस्ती. एकेन इस्तेन यमिताः पर्याकुलः—परि i^४

very commonly prefixed to adjectives: cf. परिपादु, पर्युत्सुक; परिलघु, परिदुर्बल. मूँः जायेते हति. The metre is सार्वदोषीजीवित.

अविषयमानम् चर्ण यस्याः सा ताम् ।

P. 27 नाडः मुद्रायाः भवताणि. परस्पर—made by the repetition of वर,
see चि. कौ. on प्रकारे गुणवचनस्य P 8-1-12.

अंल...संभाष्य—cf. अंल वि भारि अ p 25. संभाष्—to imagine. राजः परिपूर्ण-
दीक्षयम्—अनेन राजराजकीययोः सामान्यवचनेन प्रकाशत्वं कृतमिति मंतव्यम् S. आर्ये-
वाक्यवा महाराजेन—Here it is strongly implied that the king is at least
suspected to be none other than king दुष्पति. राजुतला, it may be
noted, fell in love with the king at first sight (p. 19) and before she
could know that he was the king. Nowhere however in the first
Act is the king shown as definitely recognised by the girls, though
they are given enough ground to make their guesses. Such a
partial concealment of his personality seems necessary, as in the
case of direct identification, the girls would have had to be much
more reserved and formal in their behaviour towards him; neither
would it have been quite decorous if the king had bluntly declared
himself to them as their protector.

अनगो पहविस्तं—शेषे पश्ची-तळेकरण p. 436. cf. Apte's
Guide 113. विसिंहदम्-भावे भौत्समिक्रेकवचनं हवित्वं च । चि. कौ. on
P 3-1-96.

सम्बः अवकाशः यस्याः see p. 23.

P. 28 कामम्—see p. 13. True that, granted that. अन्यो विषये
यस्याः सा. भूयिष्ठ superlative of वट used as an adv. The meter is
वस्ततिलक.

संनिहिताः मिलिताः S. cf. संगिहेदो p. 21, संनिहितः p. 8. तपसः इनम्
a reserved part of the general forest suited to the practice of
austerities. The आधम is a part of the तपोबन. see रचु II. 18. संस्मरणी
तु अंतु अमर. मृगायां विहतीति.

तुरगाणां छुः इनः (उद्भूत). विटपेषु विषकाणि (जलेन आर्द्धे वस्कलाणि)
जलाद्विष्टकलाणि येषाम् ते तेषु. परिणतस्य अहगस्य प्रकाशः इव प्रकाशः यस्य
this adj. may apply also to शलभस्यम्. The meter is गिरितामा.

तीव्रेण आधोतेन प्रतिहते तद्वक्षेलमः एषदेनः यस्य The idea is that a branch
is borne along by him on the task which has stuck into it एकं
तद्वक्षेलमवक्षेलमिदंते निरिःशागच्छतीत्यर्थः S.; the later reading is "तदः

स्त्रै; if the sense be as we understand it, the compound is necessary. another sense may be made, but it will be obscure such as ' having one of his tusks sticking into his shoulder.' जोडाकृष्ट is O's reading. A F P read प्रोडाकृष्ट; पादाकृष्ट is the general ऐव नागरी reading. The first is accepted because O is one of our oldest ऐव नागरी copies; because जोडा may be a result of miscopying from जोडा and because in a parallel description we have a similar idea जालानि कर्षनुरसा स पथात् &c. रघु v. 46. पादाकृष्ट, so far as the meaning is considered, is not bad; but it finds no support from the oldest copies in our collection. जोडेन आकृष्टानां वत्सीनां वलयानमात्पेन संजातः पाशः पश्य. मूर्ते from मृष्टे. P. भिन्नानि सारंगाणां यूथानि येन। स्यंदनस्यागेकाकृतिः The meter is मरकात्; the अलंकार is स्वभावैकिः.

P. 29 किञ्चिदिव—इवशब्दो वाक्यार्थकारे S. cf. कुमा III. 54.

आरण्यक—अरण्यामनुष्ये P 4—2—129 तुम्। पश्यप्यायप्यायविहारमनुष्य-इस्तिविति वाच्यम् (वा) आरण्यकः पंथा अध्यायोः पाणी विहारो मनुष्यो हस्ती वा। सि. कौ. Hence the meaning of 'the wild elephant' may be preferred.

न संभावितः अतिथेः सत्कारः पश्य. पेक्षण may be rendered by दृश्यन् in शत्रूत, though पेक्ष seems quite a possible corruption of पेश rather than of पश्य (दृश्य) to which the word पेश is certainly more allied. See वर्त्तकि V. 14 note. उभ उभृ are the forms for पश्य पश्यत्; ibid I. 14. देक्ष is another form to which दृश्य seems to be more closely related. प्रेक्षण निमित्तं यस्मिन्कर्मणे यथा तथा.

पुरस्कृतः—पूर्जितः। नमस्पुरस्योर्गत्याः P 8—3—40 गतिसंक्षयोरनयोर्वितर्गत्य सः कुवैः परयोः—सि. कौ.

P. 30 The variant noticed in the footnote is not supported by the superior classes of our copies, O alone noticing it marginally. The facts of the garment complained of, in pretence, as caught by the branches of the kurabaka and of the pricking of the foot are made use of in Act II. verse 13, p. 43. Yet this is not a sufficient ground to prove that the mention of them is necessary here. As similar instances of facts not mentioned before but made use of afterwards we have 'the coaxing of the fawn by दुर्वित् on p. 126, Act v., and the promise of दुर्वित् to शकुनता about sending his messenger to her to take her to the capital, Act VI. p. 161. But for want of support from any of the older copies the reading was not of course unacceptable. But perhaps the suppression of the facts before, may cause greater effect by the surprise they create when mentioned in another

appropriate place. According to the stage direction given in all the copies, the word अयाज is made to imply all that she pretends— and it may be asked if there is any necessity of the direct mention of the अयाजs. अयाजेन सह बथा तथा—यदुगीह used as an adv.

बंदमौत्सुक्यं यस्य अनुयातिक—from अनुयात्रा; अनुयात्रा अनुगमनम् तथा विकुलः—comm. मालती. VI. p. 198. तपोवनस्य-दूरातिकायैः वडषम्यरस्याम् P. 2-3-34. निवेश् caus. to encamp, cf. सेनानिवेश रघु v. 49, also v. 42 अस्थार—cf. परदारपृच्छाम्यापार: Act VII.

Observe the contrast between गच्छति and भावति. असंस्तुत—The proper meaning is 'strange unfamiliar'; असंस्तित the Bengali reading is preferable in sense, but occurs in none of the देवनागरी copies. In कि. IV. 59 both the expressions असंस्तित and चीनाशुक occur with कैनु also, and भारति must have this verse in his mind when he wrote स्वकेतुमिः पांचुरनीलपाटलैः समागता चान्नधनुःभाविदः | असंस्तितामादाधिरे विभाषणी-क्षिपितचीनांशु चाहता त्विषः |. China seems to have been known for silk from the earliest times. cf. मालती. VI. p 202. Dr. Bhandarkar renders चीनाशुक literally as 'China cloth;' silk is of course meant. चीनाशुकः कस्तिकेतुमालम्-कुमा VII. 8. पहवमैः comm. कैनु-वित् or कित् is the root. प्रतिशातम्-अध्ययी. P 2-1-6.

ACT 2.

P. 31 विष्णु—सद् with वि विश्वाते feels dejected. विदूषक App. A.

अथं मिओ &c Here is a deer &c. मज्जाने—भ्रोड़े एतेभ्यः P 5-4-88 सर्वदिन्यः (सर्वे, एकदेश, सर्वश्यात्) परस्य अहन् राश्यस्य अहोदेशः स्यात्-सि. को. चीष्मेण विरला पादपानां छाया यासु. आहेडीभद्रि� impersonal. पक्षाणां संकरेण (कु with सम्) कथायणि. ईषदुष्णाने-कदुष्णाने. कोः कन्तुरुवेऽपि P 6-3-101 ईषदर्थे P 6-3-105, कदुष्णम्; and करं औजे P 6-3-107 उष्णसर्वे उत्तरपद् वर्वं का च वा स्यात्-कवेण्यम् कोणम्. गिरे: नदी-गिरिनयदीनांवा-वा. P 8-4-10 गिरिनदी गिरिनदी. न नियता वेला यस्मिन्मन्त्रितयथा तथा—यदुगीह used as an adv. शूल्य-शूले संस्कृतम्-शूलोकायत् P 4-2-17; शूल्यं मांसं शूषिष्ठं यस्मिन्. cf. अभिष्ठपभू० p. 2. अग्नीभद्रि-अशु to eat, अश्यते is संस्कृत. तुरगेन अनुभावनम्। तेन कंडिता: संध्यो यस्य. रत्नि वि-acc. of time; रत्नमिति is also a good reading, being loc. संध्यदर्श-verbial noun. प्रत्यूष-प्रत्यूषोऽहमुकं कल्पयुषः प्रत्यूषसी आपि। प्रमातं च-अमर. दास्या: पुष्टेः-पुष्टेऽन्यतरस्याम् P 6-3-22 वडका: पुष्टे परे अलगु वा निदायाम् दास्या:पुष्टः दासीपुष्टः. शकुनीनां लुभका-शकुनीतिपालकशकुनी शकुनीतशकुनीजाः अमरः। प्याचे शुगवधा जीवो शुगयुक्तिभकोऽपि सः-ibid. वनस्य अहणम्. तदो गंडसस उत्तर-० तुला-An instance of अप्रतुतपञ्चासा. ओहामेसु

ओ for अव cf. वस्तोदार० p. 23. अ खण्डाएः—असंभाष्यस्थले राहो युतिदर्शने स्वस्वप्न-
न्यतैव हेतुः (causal agent) इति भावः । S. अनेनाच राजै राजा विद्युकस्याम्रतः श-
कृतलादश्चनादिकं किंचत्प्रसंजितमित्यनुसेपेयम् । K S; see अहं तु तामेव &c. p. 40.

P. 32. अवक्षीमु—प्राकृत has no dual—हिवचनस्य बहुवचनम्—वरु. VI. 63.
सर्वासां विभक्तीनां मुपां तिढां । च हिवचनस्य बहुवचने प्रयोक्तव्यम् । किदाचारपरिक-
माणं—आचारार्थं (आचारस्य) परिकर्म (परिकर्मागसंस्कारः—स्नानोद्देनादि । अमर)
कृतमाचारपरिकर्म यस्य येन वा । कृतमाचारपरिकर्म is another reading आचारस्य
परिकर्म: the usual routine of formal observances. E has कृतमाचारस्य
स्नानोदि: परिकर्म (?) अनुष्ठानं येनाः । अस्यते अनेन इति असनम् वागानामसनम् ।
वाणासनं हस्ते यासाम्-सत्यं भी व्य. बहुर्मीहि—प्रहरणार्थोऽयः परे निषासत्यम्यौ P 2-2-37
जवणीहि—The name यवन् is often identified with Ionian (Asiatic
Greek)—Dr. Rajendra Lal Mitra, in Indo-Aryans (Vol II. pp. 166
et seq). understands these to be border tribes to the N. W. of
India. बनपुष्पमाला: धारयाति इति; the picture suggested by the words is
most charming. the यवनीs are sylvan attendants during the chase,
and must as above be understood as belonging to the wild tribes
and not the civilised Greeks. शार्ङ्गहस्ता यवनिका Act VI. But cf.
also रुप IV. 61 where they appear to be mentioned as wives of
the पारसीकs. अंगानां भंगेन विकलः दंडकाट—The विद्युक has always a staff
in all probability somewhat oddly shaped to add to the comic actions
of the character. cf. कहं दंडकाटं परं—गालवि. IV. दंडकटेग मत्यवं दे सदवंडे
कोरमि—मृच्छ. IX.

P. 33. निर्देष्टमनतिक्रम्य—यथानिर्देष्टन्—अवयगी. यथानिर्देष्ट परिवरो यस्य.

तद्वादश्चनायासि—‘Takes comfort by the knowledge of her feelings’ such as those implied in the verse on p. 27. Though it is not easy to get her hand still the mind is comforted by the knowledge of her feelings; because when there is a longing on the part of both, it is a source of gratification; proceeding with this idea, he corrects himself by एवमात्माभिप्राय० °दर्शनायासि is the older reading. K has मनस्तु यस्या: शकृतलाया भागानाम्भिलाषानुभावानां दर्शनेन
साक्षात्कारेण भासीति आभासहेतुमाह । अकृतार्थेऽपि इति । मन्मयेऽकृतार्थेऽपि उभयोः
स्त्रीपुंसयोः प्रार्थना अन्योन्याभिलाषः प्रार्थना जनयति । The other reading °दर्शनायासि is found in the later copies principally. S explains this reading so as to agree with the meaning of °दर्शनायासि proposing again a second interpretation as follows: यदा तद्मावदर्शने आयासवत् । सकृतावलोकनमेदग-
मनादीनां स्वाभाविकवेनापि संभवात् । तथा यदिष्यति एवमात्माभिप्राय—°र्थोपिता
विदेव्यते । R’s explanation is hardly acceptable; सा काममत्यर्थं पिता

भ्रेयतमा इत्यर्थः । तर्हि संयगे ॥ ८ सम्यगित्याह । यदो न सुनभा (न) अपाध्या किं तु मुखेन न लभ्या । तर्हि दुष्प्राप्य पश्चात्निमयत्वेनापि किंभित्याशंकायामाह मन इति ।... मन स्तस्या (भेटाना॒ दर्शने॑) आयासि सखेदं प्रयत्नपृथकं लालसमित्यर्थः ॥ The interpretation ०दर्शनाय आयस्यति is not consistent with the verse on p. 27 where the feelings are taken as correctly guessed. ०दर्शनेनायस्यति is admissible, but the general statement in the second half of the verse will be one step removed from this particular statement: दर्शनेनायस्यति सखेदं प्रयत्नि because the pleasure that is possible when there is certain knowledge, is precluded; the second half then explains the possibility of the pleasure. ०दर्शनाय आयस्यति can be immediately connected with the general statement, but the verse on p. 27 and एवमात्माभिमाद् both point more to the certainty of the knowledge of her feelings upto now, rather than a struggle for such knowledge. cf. पर्वतभेतावता कामिनाम् । अनःतुरोत्कृतितयोः प्रसिध्यता समागमेनापि इतिनै मां प्रति । परस्परप्राप्तिनिराज्ञयोर्दृष्टम् । शरीरनामोऽपि समानुरागयोः—मालवि. III. With the second half cf. अस्या देवा॒ मनस्त्वैर्ष्मस्त्वै॒ चास्यां प्रतिष्ठितम् । तेनेवं स च खनी॒ रथा॒ शुदूरैर्गपि जीवति । दुष्करे॒ कृतवाचामो हीनो॒ यानया॒ प्रयुः । धारयत्प्राप्तमो॒ देहै॒ न शोकनात्संदेति—रामा. सुंदर 15. 52 & 53 The meter is आर्यी.

सासूयम्—असूया॒ सह यथा॒ तथा॒—बहुवीहि used as an adv. अहं परायन्ते॒ (परद् अयनम्—आधृतः K E) यस्य. स्वता॒ स्वयं भावः being one's own. किल-भलीके॒ cf. किलासवाचः p. 129. The meter is शार्दूलविज्ञीहित.

इत्यगामा—The संस्कृत rendering is इत्यगदम्—sing. n. by इत्यु॒ प्राणिरूपसेनांगानाम् p. 2-4-2.

गामामेनएण—बागेव ब्रह्माकम्. जग्भाविभिति—जग्भावद्वसं see Preface. आप्यहे॒ pass. of the causal of इ, p. 7-8-36 & 6-1-48.

P. 34. गामाणामुपघातः

आउलॉकॉरिथ—विभिन्न denom.

खुडप्रलीला—खुडम्-खुजा॒ in मर.ठी. लीला is humorous. cf. बतलो॒ बेगमायां॒ इट्टु॒ नमति॒ नापरे॒ । सरिदें॒ ६ भगतिकां॒ ते॒ स्थानमासप्॒ तिष्ठति॒—महाभा. शान्ति. 114.

आउउपदेसे—आकुलशासौ॒ प्रदेशवा॒ बनचरस्य तृतीयित् शृणियस्य—बहुवीहि. अं उद्धृ॒ This is a common expression यस्तत्यं काढ्यादेशप्रदेशयां &c. शुच्छ. I. यस्तत्यं॒ स्वर्गायते॒ इदं गेहम् ibid IV. एतद्वलं पूर्णप्रस्थाकमेवम् । यस्तत्यं॒ तामाप्य नास्तीति॒ मन्ये—नहाभा. डर्ये.ग. 22. प्रस्थयम्—भृत्यर्थी. भरहरः. आपदाना॒ सुप्रसारणामि. संदो॒ भिताः॒ संधिवधाः॒ येषाम्. अभीरुः—न ईशः॒ न भृत. एकमहृ. एकाहृः—डलभेकाभ्यो॒ च P. 5-4-90 राजाहरा. शुंसि॒ P. 2-4-29.

P. 35 अनुस्पृत्य—cf. समवस्थामनुस्पृत्य p 157. वृग्नायां विष्वद्. अपि॒

जयम्—अभिरुद्धा उपायस्य. आहैतः सायकः यस्मिन्. सह वसतिः सहवसतिः—सुप्तु-
पेतिस. मुराखिलोकिं उपदेशः—cf. स्थिरोपदेशाम्-कुमा. I. 30. उपदेश in this
sense occurs several times in मालवि I. and II.

अवियमानः आयासः यस्मिन्.

सहायः—सह अयते पृति वा.

P. 36 मेदक—मुद् 1 A. खचिजआ—खादेका. with the विद्युषक's speech
cf. सर्वाचारिकस्याभ्यवहायेव विषयः—विकमी. III. गव्यक्षतदपरिवुदो विचकरो
विभावंगुलीहि छिविभा अवणेभि । गव्यक्षतरवुस्हो विभा रोमधाभमाणो चिद्वानि ।
मृद्ग I. see also p. 162 last line and App. A.

गाहिदो खणो—The term खण is peculiar to the आद् ceremony.
when the आश्रम is invited the phrase used is खणः क्रियताम् something
like 'making an appointment'; खण seems to mean merely 'time'
originally in this sense. In the विद्युषक's mouth the phrase is of course
appropriate, cf. मालवि II. गाहिदखणो निः. The term is to be found
with reference to any other appointment also: स्वयंवरकृतखणा, अर्जुनः
कुरुतो खणम्—महाभा. आदि. स्वयंवरपैन्.

कः कोऽव भोः—This phrase is used in calling an attendant.

आकावचनाय उत्कंठः (उत्ततः कंठः यस्य). भट्टा राजा स्वामीति देवेति भृत्यैभेदेति
आधमैः सा. द. VI. 431. दिण्डिद्वी see दत्तवृष्टिः p 5.

दृष्टा: दोषः यस्याम्—वारुद्योष वाहव्यमर्थदृष्टिमेव च पाने अभी सुग्रामा यून
विषयसनानि महीपतेः—कामंद XIII. दृष्टदोषमपि तज्ज सोऽत्यज्ञत-रघु XIX. 49 गुणाय—
क्षमपि संपर्यमाने च-वा on P 1-4-44.

त अवरतम् (रस् with अव to cease) अवरतम् भनुज्योगः अ.स्फालनेन
कूर्म पूर्व (पूर्वमागः) यस्य तत् गात्रम्. R adds an explanation suited
to the elephant also. सहिष्णु—अलंकृत निराकृतमनोत्पत्तेऽन्वतोन्मदरुचि
अपञ्चपकृतवृधुसहचर इष्टुच P 3-2-136. अपञ्चित—opposed to, उपञ्चित व्यायत—
व्यायाम exertion व्यायात exercised प्राणः सारः यस्य—पाण बल. प्राण-शक्ति K S.
प्राण-शक्तिरबल (comm.)—महाभा. कर्णप. 31. राष्ट्रेन समपाणाः (equal in
strength)—श्रीण. 821. The meter is मालिनी.

P. 37 गृहीता: आपदा: यस्मिन्.

भग्नः उत्ताहः यस्य. सुग्रामपवदति इति शीलमस्य. माधव्य—We have
preferred माधव्य as the reading to मादव्य and माठव्य; the oldest reading
is माधव्य and the word has come down with the व unchanged into
old मैठव्यी; thus we have दक्षावतारातिल माधवी in तुना दासबोध, where माधवी
is विद्युषक in the representations of दक्षावतार scenes.

स्थिरः प्रतिका ब्रह्म—प्रतिका does not always mean 'promise' in संस्कृत-

वैषेषः—भर्तु शूद्र पथाजात शूद्रं वैषेष वालिशाः—अमर, विषेषं विभानम् । तस्यायमधि-
कारी—cf. मरठी ‘सांगकाम्या’. निर्दर्शन—६०० ग्रन्थसंग p 159. पूर्वनिर्दर्शनम्
एव VIII. 45.

मैदसः छेदेन कृशमुदरं यस्य. उत्थानाय योग्यम्. व्यसनम्—यस्मादि व्यसति भेष-
स्तस्माद्यसनमुच्यते । व्यसन्धोऽप्तो वजति तस्माच्चत्परिवर्जयेत् । कामद XIII. शारूल-
विक्षीडेत्.

पकिर्दि आवणी—a common expression to express a return to the
natural state; इत्याव॑ आवः R; प्रकृति is opposed to विकृति, so the phrase
means the विकृति is cured. अरनासिकायां लोक्युपः जीर्णासौ चक्षुः; रिष्ट रीषि
in याराठी.

P. 38 आभमस्य संनिकृष्टे—संनिकृष्टम्. used as a noun.

निपान—निपीयते (जलम्) अप. महिषाः—तादितम् ऋसिलिम् गाहंताम्—The
meaning is ‘let the buffalos enter and splash the water with their
horns.’ the sentence thus is rather obscure in construction, आयामा वदानि
कदंबकानि येन-वृद्धं निकृष्टं कदंबकम्-अमर. एमंथ-रोमस्य भयः—मानुजी; but cf.
L. Ruminans from rumen the throat-Stormonth. मुस्ता-मोया in शागरमी
आ in मराठी. शाथिलः उपावंशः यस्य. शार्दूलविजीकृतिः.

प्रभविण्—The mighty monarch. cf. प्रभवतः p 150. मुख्य P 3-2-138-
छंदवीत्येव । भविण्ः । कथं तर्दि जगत्प्रगोत्प्रभविण् वैष्वरम्’ इति । निरंकुशाः कवयः ।
चकारोऽमुक्तसमुच्चयार्थः । भाविष्युरेति इति । एवं भविण् नैतद्वाये एषम् । सि. की.

पूर्वं गताः—सुनेति स. निवेदयाः—निवेद means prohibition and is opposed
to विधि injunction—hence निवेदयाः should be warned against. शमः
पथानं (मुख्यो गुणः K) येनु ते शमपथानाः—ज्ञामयस्तु शमः ज्ञातिः—अमर, चीरि काम-
क्षोपायपावस्य-मानुजी, while दांतेत्यु दमयो दमः ibid: चीरि तपक्षे ज्ञासहनस्य—
com. तपः खनं येताम् ते तरोधनाः । दाहः आत्मा यस्य । स्वर्जस्य अनुकूलाः, अन्यस्य
तेजसः अभिभावः, तेजोऽनुकूलतिरस्कारात् तर्जेव वान्ति K. Meter उपजाति. See
note on महर्षीः असानिष्ठात् p. 47.

P. 39. दासीए उत्तम् see p. 31. उत्तमाहस्य इतनांतः.. This is pretended.
Both abuse each other before the king as if really ill-disposed, while
both wish that he should stop the chase and return to the capital,
see उत्तम दिव्यप्रतिशो भर p 37. अपनयन्तु &c. this is addressed to the यदनी.
see p. 32. एवं नियोगप्रस्तुपं कुह—Lit: fill your post, let your office not
be vacant—hence, look to your duty. स्वनियोगम्—इतरस्वितिरूपम् R

निवैष्टिक्यं—मालिकानामभावः निर्मालिकम्-सि. की. on P 2-4-18. निवैष्टिक्यम्
(see p. 153) seems to be the older reading वैष्टि for वैष्टि is sup-
ported in वर्त. III. 30 अस्यादेतु उ—भठी (see p 34) वैष्टि (p. 37)
मालिका. But the general rule that precedes this viz. उत्तमाहसः can hold

In the case of both अक्षे and मधिका as the corruptions अक्षदी मधिदी are common in Hindi; the उ on the other hand comes down in मराठी as श or स as माशी, रीस, कासव. एदैस्सि—we have preferred this as neuter pronoun as qualifying आसने with P G N F; see इमासि p.19. अपिरलेन लतावितनेन सनाथः—सनाथः—युक्तः in a general sense; see pp. 21 & 47. सख्यमाधिनः—सपेति स.

P. 40 न अवासं चक्षुवः फलं येन बहुवीहि.

ये भवे &c.—He means 'you are दृश्यनीय'—याहुश्च नीयस्तर्व शृदयसे तस्मादनवा-
प्तम् अतः को नास्यति मावः। K. S interprets similarly.

आत्मीय—You think me दृश्यनीय because you look upon me as आत्मीय 'your own' friend; such partiality is therefore natural. अ-
भमस्य ललाम (ललामन् like नामन्) भूता-ष. त. & सुपेति. अधिकृत्य-p. 3; also
षट्विताधर्ममधिकृत्य पृष्ठ: Act VII.

तापसस्य कन्यका आपार्वनीया—८७ आशंकसे यदाही तादिर् स्पर्शक्षमं रत्नम् p. 25.
 शब्दार्थे द्विजातीनां प्रशस्ता दारकर्मणि । कामतस्तु प्रवृत्तानामिमाः स्युः कमशो वराः ।
 शुद्धेव भायां शूद्रस्य सा च स्वा च विश्वा : स्मृते । ते च स्वा चैव रात्रश्च तात्क्ष स्वाभाग्यजन्मनः ॥
 —मन् III. 12 & 13. This stricter prohibition is evidently later. The following extract will be interesting in this connection. वेदवाच्युताचा
 संसृष्टं ब्रह्मणा क्षमं क्षत्रेण ब्रह्म संहितम् । क्रियेभ्याप्युषिप्रवृत्त्वा नाहुयांग वहस्व माम् । यया-
 तिरुचाच । एकदेहोद्धारा वर्णाव्याप्तिरोधपि वर्णगतं । पृथग्भाषीं पृथग्भक्षीचास्तेषो तु ब्राह्मणो
 वरः ।—on the first verse the comm. is दृष्टिचर्यस्य क्षत्रस्य आश्रणवार्यादेव पुन-
 रुहत्रादभ्रश्च ॥ क्षमं संसृष्टं क्षत्रियकन्यासु लोपामुद्दादिषु आश्रण नां मुत्पत्तिदर्शनात् क्षत्रेण
 ब्रह्म संहितं संभिर्क्षाप्तं (वे?) द्विवादिलायां पुरुत्वात्तत आयुस्तो नहुयस्ततस्त्वभिति क्ष-
 त्रियकन्यायां आश्रणज्ञातो माश्रणः क्षत्रियदर्शु आश्रणज्ञातस्तु क्षभिर्य एवेत्याप्नेऽपि
 इत्यायां क्षत्रियदर्शाभावायप्राक्माप्तिव्यवेक्षत तथ्यमित्यर्थे ।

निवारितः निषेधः यास्यः ताः नेत्राणीपेक्षयः ताभिः । उद्यतं मुखं (उद्यतानि मुखाभिः वा) दृश्य केन भावेन — पूज्यमादेन is the meaning, प्रतिपञ्चक् is an object of worship A आश्रणकस्या if admired for her beauty will be admired only as an object of worship, not of carnal love. This verse with the introductory words विश्व मुखं is omitted in some of the best देवनागरी copies; yet as A F P T B and E give it, we have preserved it. पैदेशाणी मन्त्र—c.f. verse 16 p. 22.

P. 41 सुराणो यूतिः संभवः यस्य अपत्य - अपत्य like निष्प or from पत्-न पर्वति पितरोऽनेन-भानुओ-which is only a fanciful derivation. तथा डक्किनम् (मुनिना) अधिगतं च I K. अक्ष-मराठी 'अकडा' पिंड घञ्जूर-The word is common in current Hindi. (तितली मराठी चिंच). औपु रसनानि औ

रस्तानि भेदः भियः is the meaning; जातो जातौ यदुर्कृष्टं तत्रनपभिधीयते । ; आर-
स्वामि परिभावयते हते. परिकल्पितः (कृतः cf. परिकल्पितसंविष्टा-रघु IV. 6)
सत्त्वेन (प्राणेन इच्छासु अवसांपु सत्त्वमवी तु जंतुषु-भगव.) योगः वस्त्रः । रूपोचयेन-
रूपार्थं चशायुपमानवस्तुसंबध्याकाराविशेषामुखयेन राशिना उपादान कारणेन न तु साप-
भेन कृता तु (निर् ?) मिता किम् । K. S similarly interprets. मनसा shows
the निमित्तकारण instrumental cause, while रूपोचय is the material cause.
अपरा—another अच्या अपूर्वी K; जगत्कीयाविलक्षणा R; न परा. विभूत्व-विभुत्व
means all-powerful, having every power and object at his command.
अनुचित्य cf. अनुसृत्य p. 35. वसंततिलक.

P. 42. पञ्चांशी—cf. अर्दशी...सत्यादेतो रूपगार्हतायाः भियः—विक्रमो. I.

करे घोर्णते इति करहाः. अनाविद्ध—आविद्ध perforated, pierced. न आ-
स्वादितः रसः यस्य. अविद्यमानः खंडः यरेमन् यस्य वा । पुण्यानां फलम्—Good
actions in mortal life are believed as rewarded in heaven. अविद्यमानवं
अहिमन्-भृष्ट fault, defect; अवधा गुणा:-भगव (Apte), अनधर्मवगाची-
दस्तु (Apte). अ.वि is the Bengali reading—समुपस्थापयते in the परहै
पद means in a technical sense लिप्सया उपगमिष्यते—से. कौ. on उपगम्य
करणे P. 1 - 3 - 25; in this sense रूप is evidently a suitable subject
to the verb. K S शकुनलालकर्णं भागध्यमिह लोके कु पुण्यंतं समुपस्थापयते न
आमे । शिळारेणी.

लू कorrupted in an apparently opposite sense in मरा-
नी 'हल' from the meaning of 'light, not heavy'. लूगुणः तैलेन
पिछर्गं शीर्षं वस्य—see v. 9 p. 9. This seems to be the oil in use with
the foresters as the juice of the fruit seems to be used as soap. आर-
व्यक—अरव्यामनुष्टे P. 4 - 2 - 129 दुष् । पद्मभायः यायिहारमनुष्ट्यहितिष्ठिति
वाच्यम्—वा आरव्यकः पंथा अध्यायो न्यायो विश्वो मनुष्यो हस्ती वा । See p. 29.

परवर्ती—परवर्ता in the meaning.

भवेत्तमतरेण—भवताः रेणयुक्ते P 2-3-4 आध्यायो योगे दिवीया स्याह । नाश्वर्मतरेण—मा-
त्रवि I. इष्टहिताभ्यो—cf. पुरुषकृताग; मात्रती. VI. (नेत्र गितेः comm.) : it is one
of the stages of love. see कंठकित p. 64.

I'. 43. कर्याजनः—cf तवरिसज्जन Act IV. p 86. इसित Should be construed
in connection with अभिमुखे माये; so that apparently it was अभिमुख निमित्तेन
कु : उदयः यस्य तत् । विनयेन बारिता वृत्तिः यस्य तुत विलंबित. see v. p. 27.

दिहंमेष न-केवल दृष्टः is the meaning; 'merely when you are seen'
may be the rendering .

शालीन—शालापरं शमदेति शालीनोऽप्यहः—सि. कौ. on शालीनकौपीने अभ्-
दाकार्ययोः P 5- 2- 20 . अफाडे—cf. अफांदविषतेन-डन IV. अफांदतांदविष
ibid V. V. विहृतं ददनं यस्याः — वहुमीहे. वसंततिलक. See p. 30.

गृहीतं पाथेयम् येन -- पध्यातिथिवस्तिस्वपतेर्देश् P 4-4 104, पाथि शाह.

P. 44. जीवारछुभाबं— the king's portion of the produce of corn-
धन्यानामहमो भागः पष्ठो द्रादश एव वा—मनु VII. 130. आदर्दीत बालं आपि प्रजाभ्यः
कुरुनदन सप्तुभागमपि प्रात्प्रसामेवाभिगुप्तये—महाभा शांति. 69.

तपःपद्मभाग—सैवेतो भर्मष्टुभागो राजो भवति रक्षतः । अधर्मादपि पद्मभागो भव-
त्यस्य धर्मक्षतः, यदर्थते यजते यद्याति यदर्चते । तस्य पदम् भग्नायाजा सम्यग्भवति
रक्षणात् । मनु VIII. 304 & 305. न क्षयम्—क्षयजय्यौ शक्यार्थे P 6-7-8 छतु
क्षयम्. आरण्यकाः p. 42.

सिद्धः अर्थः यथोः ।

धीरप्राप्तौ प्रशांतभः-धीरप्रशांतः स्वरः येषां ते तैः ।

P. 45. पतीहारभूमि-ली द्वार्देवं पतीहारः—अमर.

दीपिमतोऽपि cf. महात्मनु पुरुषाविकारमिदं उत्तोतिः—मालवि, I. विभवतनीयता—
cf. अधृष्टव्यञ्चामिगम्यत्वं रघु I, 16 cf. also रघु II, 11.

उपपञ्चमेत०—अथवा उपपञ्चमदस्मृतिकलो राजनि—this is the Bengali
reading ; there is no difference of meaning.

सर्वैः मोरणः—यथा वायुं समाभित्य वर्तते सर्वमंतवः । तथा गृहस्थमाभित्य वर्तते
चतुराभ्यमः—पश्यु. R. सर्वानि भोग्याने भोग्यवस्तुनि यज. रक्षा एव योगः or
रक्षायाः योगः तस्मात् like सानिध्ययेगात्-कुमा. VII. 78, रघु VII. चारण-चारण-
स्तु कुरीलवाः—अमर, celestial minstrels; चारणां द्रव्यानि ; द्रव्य from the
repetition of द्वि-द्वै रहस्यमयादावचनव्युक्तप्रणयजपाचप्रयोगमित्यक्षिप्तु P 8-1-
15, राज (-पदं) पूर्वे यस्य ; राजमुनि राजोः—see p. 20. The meter is मंदाक्षांता.

P. 46 बलमिदः साणा—राजाः समिप्यद्वच् P 5-4-91; बल or बल (from
बल् to move) an असुर in early mythology slain by इंद्र; बलापातिः
शारीपातिः—अमर; “India and his friends tore Vala, the robber, or
his cave, to pieces, after finding out the Rites, the right place”.—
(Rig-Veda, X. 138, 1.) from Max Muller's Lectures on the
Origin and Growth of Religion, pp.247-8. Great kings and heroes are
often described as going to Indra's assistance. cf. दत्तेश्वरमयदक्षिणैर्भगवतो
वैवक्षतादा मनोः—दत्त. VI. See the closing part of Act VI.; the
denouement is brought about indirectly through this connection.

— उदाधिभौः इयामा॒ सीमा॑ यस्याः । उदाधि-उददत् water and घा, through by
उदकस्योदः संक्षायाम् P 6-3-57 उद वल will be a mere substitute of उदक. सीमा॑
or सीमन् is the word, fem. the former being used here. नगरस्य परिधि इव
पांशु शाहू यस्य. परिधि is अंगल, here of the city-gate, meaning the big-
gest of its kind. cf. परिधायताहृषिः—शामा. आरण्य. V. सुरसामितयो उद्दैरेत-

सुरयुधतयो वद्वैरा: is the general देवनागरी reading , OT substituting त्वक्षमोगाः for वद्वैरा:; OI's reading is thus more acceptable than सुरयुधतयो वद्वैरा—वैर means hostility' and would consistently mean the feeling towards each other of opponents equal in strength, वैर between the देव्यः and the wives of the gods is something not worth mention. वद्वैरा: is an expression suited to सुरसमितयः (or समितिशुरः as another variant reads); this last is the Bengali reading. S reads सक्त for वद्वा, which is nearer to त्वक्ष of O T. We might equally prefer सक्त; and for सुरयुधतयः we have preferred A's reading सुरसमितयः as the likely one of the superior देवनागरी class. समिति is more often used in the sense of a battle, as in समितिजयः; but it has also the general sense of a gathering, assemblage &c. समासमितिसंसदः and संगे समायां समितिः—अमर. समितिशुरः, the Bengali reading, is faultless and undoubtedly the original and genuine one. R justifies सुरयुधतयो वद्वैरा:— युवतिप्रहरं तासामितिगीहन्त्वांहंदीदुःखायुभवास्त्वीत्वेन शुद्धयभिकानाभावाच । पुरहृत— पुरुषप्रहराहारं पुरदेवस्य पुरुषे हृतानि नामानि अहृत्य इति वा-भानुजी; पुरहृतयेदम्; cf. आयेन यथा विनिवर्ततेकर्म जातं तत्कोटिमन्तुलेशापाभरं यथोनः Act VII. मंदाकांता .

फलाभ्युपाहरतः—रिक्तपाणिस्तुतोपेयाक्रान्तानं देवतां गुणमिति श्यायात्—S.

सप्रणामम्— ब्राह्मणं दशार्थं तु शतश्चै तु भूमेऽम् पितापुजौ विशानीशत् ब्राह्मणस्तु तयोः विता । मनु 11. 135.

आभ्रमकासिनो विदेतः— कर्त्तरि ष इह तिथाति हाति इहस्यः उपपदसः

P. 47 आकापयन्ति—Observe the humility of the king.

मध्ये: कष्ठस्य असानिध्यात्—कष्ठ's presence owing to his spiritual power was a dread to the evil spirits; religious rites, especially sacrifices intended to gratify the gods, are a source of discomfort to evil spirits; these are therefore always trying to overthrow any such rites. As the ब्राह्मण's power was too valuable to be used against the spirits, kings i. e. लक्ष्मियः were employed to guard the sacrifices with their mystic missiles, विशामित्र says (राम. वाल. 19) न च मे लोध-मुस्तकुं तुष्टिमेषाते पार्थेष । तथाभूता हि सा चर्या न शापस्तव विष्टते ।; also वदुषिदं तपवैर दुष्टरं चापि दृष्टव । तस्माच्छार्पं न मुचामः समर्थो अपि रक्षते ।

इष्टः विष्टः—यज्ञ and इन् are respectively the roots. कतिपयः रात्रीः—
कतिपयरात्रम्—संस्कारपूर्वं रात्रं छीवम्—य. on P 2-4-29. रात्र by P 5-4-86-
and 87. कतिपयरात्रम् acc. of time. साराधिः हितीयः यस्य. साराधीकृ—denom.
See p. 21. cf. आभ्रमोऽपं भ्याकांतः. समाप्त एव सांपतक् । राम. अर. VIII-

सत्त्वाणकामुक—मुखीहि.

युक्तप—p. 8. आपत्तामामभयाने एव सत्त्वाणि (सद्)-तेषु—कर्मधा. दीक्षिताः—दीक्षि to be initiated 1 A.—The form of ‘initiation’ is first gone through in performing a sacrifice, after which the यजमान is to attend to no other business; the protection of the distressed is, as it were, the sacrifice for which the descendants of पुष्टि are, as it were, दीक्षित so that they will attend to no other business, when they have to offer that protection.

P. 48 अनुग्रहम्—पदस्थ पश्चात् पश्चादर्देष्य अयीभावः (P 2 - 1 - 6). संपर्किताहम्—i. e. overflowing—this sense is preferable to the other bracketed in the text; cf. रागपरिणाहीणी गीति: p. 109.

एसोरक्षादो &c.—The Bengali reading is तुह चक्रकलभूदोऽशि—I perform the office of the guard of your chariot wheels; the warriors on both sides of the warrior on the chariot are called चक्रक्षु as they protect the wheels from the enemy’s attack. But this reading is not supported by any of the देवनागरी copies.

विजयाय प्रस्पानम्. आज्ञापि हरतीति—irr. उपपदस. करभौ—a proper noun; करगक means also a camel and by a लक्षण the word may be used in the sense of a camel man, like a horseman; but there is, we fear, no support for such a use.

अंशाभिः seems only to be a plural of respect, as we have देवी आणवेदि, and मे as the pronoun again, in the message.

P. 49 निवृत्ता पाण्डा यस्य. The Bengali reading is independent.

दीक्षाङ्—दीक्षितायुर्यस्य, a child is thus spoken of by elders. cf. अवस्था दीक्षाङ् &c. Act VII.

प्रतिविधेयम्—प्रतिविधा to remedy. cf. निरविधिय तपतिविधः—उत्त. III.

तिसंकू—विशेषकु a king of the इक्षाकु dynasty wanted to rise to heaven with the mortal body. His family priests would not help him. He there upon sought the help of विभामित्र. The great sage performed a sacrifice and invoked the deities of heaven. But none would come down; at this विभामित्र was filled with wrath and by his power of austerities raised the king to heaven: स्वाजितं किञ्चिदप्यहितं मया हि तपसः कलम् । संज्ञेन्द्रं तेजसा तस्य सशारीरो दिवं वज । उक्तवाक्ये मुमौ तास्मः न्युदारीरो नरेभ्यः । दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतो तदा । स्वर्गलोकगतं वह्या विशेषकुं पाकशासनः । सह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमवृत्त । विशेषको गच्छ भूयस्त्वं नाशि स्वर्गकृतालयः । गुरुशापहतो मूढं पत मूर्मिमवाक्जिराः । एवमुक्तो महेन्द्रेण विशेषकुरपत्त्वम् । विशेषानानाहीति विभामित्रं तपोधनम् । at this विभामित्र became still more enraged and proceeded to create a celestial sphere for his

protogee; the gods then yield and granted room to विश्वासु; अवाकिष्णण-
मिहृकुष तिड्डमरसंनिभः। अनुयास्यांते जेतानि उतोतीवि नृपसत्तमम्; thus the
king was located in heaven, hanging in space head downwards.—
रामा. बाल. 60.

भिन्नो देशो ययोः ते भिन्नदेशे तयोभावः, तस्मात् दैधीभवति—p. 23. जोतोव-
इह—P's reading जोतोवहम् is more grammatical ; but our best copies
read जोतोवहम्; R's reading is plain. cf. उपलोधविवार्तिभिरंकुभिः—कि. V. 15.

P. 50 तपस्विनां कर्येण इयम् मागसं यस्य, तपस्+विन्, वि+अप्र. पुचस्य कृस्यम्.
राक्षसात् भीह।

महाकाशण—Not a very acceptable term to the विदूषक in another
sense that the king may imply—जांखे तैले तथा मांसे वैये ऊपौत्रिके दिये।
आशायां पथि निरायां 'महत्' सम्मो न दीयते—according to this the word
may mean a low kind of आशान who assists in funeral rites ; in the
general sense, it is ironical and the विदूषक is expected to swell with
the title, not understanding the irony.

राभानुएण—राज्ञुजेन—i. e. as I am to perform the office of the
son (तपमवतीना पुष्टकृत्य), I am your younger brother and must appear
in suitable pomp before the city people.

कुरुराजो—युवराज the crown—prince, as अपिराज is the reigning
king: एष III. 36. note. युवराज इत्यनेन राजः पुचाभावः सूचितः राजः पुचस्वन्दे
तस्य युवराजत्वकथनस्य अनुचितस्वात्। S. निनीतगौरसं पुर्वं योवराजयेऽभिषेचयेत्।
कामंद

चटुः—chap, a young boy.

प्रार्थना—c/. अतर्गतप्रार्थनमंतिकस्थम्—Act VII. अंतः पुरेषः by a लक्षण
the ladies in the अंतः पुरः see p. 150.

P. 51 कर्तीनां गौरवात् तापसस्य कर्त्यका.

परोऽहः ममयः यस्य—परेषाम् by itself is an अभ्यर्थीभाव ; but is
convertible into an adj. by अर्हाभिन्नादच्—सि. कौ. on P 5-4-107,
शूणाणा शाश्वः—शाश्व in मराठी. fawns; समस्-सह पार्थित-एष 1 A to grow.
परिहासेन विजास्पितम्. परमार्थः is सत्य, see p. 124. न गृष्टाम्—मा गृष्टाम्
would be a positive injunction, with न the imperative is divested
of the sense of 'order'. वैतालीय meter. अह ई p. 23.

Act III.

P. 52 कुगानादाय—This st. dir. is variously placed. n the place we have assigned to it on the authority of AT, we understand that the pupil soliloquises about दुष्यंत's greatness while he is 'gathering कुश grass' or when he has just finished the gathering and is on his way back. This makes the remarks more natural than when the character enters, कुश grass in hand, delivers the stage speech and passes away in the formal theatrical manner.
निरुपद्रवानि—cf. रथन्युनः शधुद्वाबैभ्यः, काञ्चित् वायादेहाप्तो वः-रघु II, 48& V. 6. निरुपद्रवः शमसुलानुभवः—कि. VI. 21. K reads निरुपद्रवानि ; later copies have निरुपद्रवणि.

हुंकोरं इव—ठत्येष्टा ; cf. हुंकामापि पूर्वानः शतहुं शारशासिनः—कुगा. II. 26. बेषाः संस्तरणात् इति वैदिसंस्तरणार्थम् च. त. used as an adv. करिज्ज—कर्तौ यजति. आकाशे—App. A. उशीरस्य अनुलेपनम् नलदांगरागः K. आतप-लंघन—आतपातिक्षम् S. K explains लंघन by आघात. बलवत्= p. 2. शरीरस्य निर्वृपण (वा with निर caus).

P. 53 उपकम्पयत्तम्—K explains by विकेत्सदत्तम्. उच्छ्वसितम्—cf. जीवितसर्वद्व p. 21. वेतानि च—वितानो यागः तत्संबंधि K. R. शांत्युदक—Holy water that has the power to soothe and relieve. गौतमी—नाम कर्णस्य भगिनीति कथयते K S; this relation is nowhere explicitly mentioned. विष्कंभक—App. A.

कामयमानावस्थः—कामयमानह्य अवस्थेऽ अस्था यस्य-चहुवीहि ; cf. कामयान समवस्थया तुलाम्-रघु XIX, 50.

अलमस्तिम् &c. This seems to be a purely देवनागरी reading कुतुमानि आयुधानि यस्य, cf. पुष्टवाण, पुष्टचाप; see कुसुमशरत्व next page आम्-आमेवम्-अमर-इ निर्धेय-अं शानविनिधये इति वैयालितः—मानुजी.

इकोपस्य वह्निः ०कोपस्यो वह्निः—काम the god of Love was sent by इं to inspire शिव with love for पार्वती to create an offspring for the celestial commandiership. शिव was enraged at the attempt of काम to overpower him and burnt him to ashes with a flash of fire from his third eye; see कुगा. III. & IV. और्वः—According महाना. आदि. 180, the submarine fire is the wrath of the sage और्व transformed into the element at the request of the sages, as it was otherwise about to destroy the world. इतिव्या I. 45 gives the following story about the origin of the submarine fire: The sage और्व practised व्रजचयः; his friends advised him to marry and beget progeny to save the

refathers. उर्द denied the necessity of a wife for creating a son and from his own thigh (ऊर्द) created a fiery offspring. The child began to consume every thing. ब्रह्मन्, then, being appealed to, assigned to the child a place in the ' mare 's mouth ' in the ocean, where it might consume as much water as it wanted for its perpetual food; see मातृ notes I. 20. मम विधा इव विधा येषां ते महिषाः तेषाम्. भस्म अवरोधः यस्य. उपजातिवृत्तं.

P. 54 विश्वसीयाःयाम्—उक्तनाथः सार्थकत्वमेण विधासयोग्याम्याम् (कुमुकायुष्म implies ' softness ' and चंद्रमस् from चद चंदयते to delight implies ' pleasure ') S. कुमुकानि शराः यस्य—अभिविदमशोकं च चूर्णं च नवमकिका । मलिलेत्यलं च पचेते पञ्चवाजस्य सायकाः । see पञ्चवाजिको p. 147. शीताः रसयः यस्य सः तस्य भावः । न यथार्थम्. हिमं गर्भे (or गर्भे) येषाम्. अधिम्—cf. सपदि बुधानिपितृव तनुते तनुदाहम्—गीतगो. IV. अवज्ञसारान् द्वजसारान् संपर्यमानान् करोपि—पितृ denom. see वज्ञसारः p. 7. the meter is मलिली.

मकरः केतुः यस्य, cf. भीनकेतनःः मकर properly is a crocodile or alligator. मदिरे च ते आयते च मदिरायते कर्मधा. मदिरायते नयने यस्याः; मदिरो मद्यजंजनः according to चंद्रशे. who condemns the adjectival meaning; in this sense मदिर इव आयतनयना will be the solution. अधिकृत्य—p. 3. cf. वर्षज्ञतमस्तु दुर्दिनमविरतधारं जनहदा स्फुरतु । अस्मद्विपदुर्लभया यदहं वियवा परिमन्तः—नृच्छ. V. आर्यो meter.

P. 55 संहित्यते—सत्यते सति K. सदस्य—सदस्या विधिशीनः—अमर, श्युनापिक—विचारका अतिविवेशाः—comm. अते with पञ्चमी by अन्यारादितरत्नेदिकशास्त्रांचूत्तर—पदान्नादियुक्ते P 2-3-29. शरणम्—गृहाङ्गिनीः—अमर; वधरक्षणयोरापि—मौदिनी. मायेन—We understand this to mean ' usually ' generally'; the usual meaning is ' for the most part ' and ' probably ' from that; cf. मायी (adv.) शूष्म अमर. प्रकृष्टो वातो यत्र सः प्रवातः प्रवातः अत एव सुभगः (p. 3); or प्रकृष्टो वतः प्रवातः प्रवातेन सुभगः उवेशः; cf. गोदावरी काञ्जुरेसा—उत्त. III. अत्र वायोः प्रकृष्टता शेष्यादिगुणवस्त्रेन च तु वाहुवेन । K. शक्यम्—पवनः अालिंगितुं शक्यम्—this is a peculiar idiom, a mixture of पवनः आलिंगितुं शक्यः and पवनमालिंगितुं शक्यम्. it is but too common in the language and must not be counted a solecism; cf. युने से अहित्याक्षरो अहित्याक्षरं p. 61, विष्वद्वाषोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेषु मसांप्रतम्—कुमा II. 55 (comm.— असांपताभित्यनेन निपातेन भिहितस्तः दृक्ष हाते द्वितीयातो न भवति अनाभिहिते कर्मणि द्वितीयावेषानात् । यथाह वामनः निपातेनात्याभिहिते कर्मणि न विभक्तिः परिगच्छस्य शायिकस्वात्); on this, i.e. कौ. has काष्ठिजिपातेनाभिधानम्...सांपत्तिवस्य द्वितीयावेषात्); अवितः प्रवयो वरं विहंगम्—मालापि. III; शक्यम् च चमालावेषिरापि शुल्घमिहंगम्—महाभृप्यः वाहं युक्तं ताढायितुम्—महाभृप्यः. वित्तः.

16. कामी वा न कदर्यो वा तृशंसः पुरुषः क्रियत् । इदं शक्यमयोध्यायां नाविद्याम च
नारितकः—रामा. बाल. 16 ; कथं मया विना सीता शक्यं लक्षण जीवितम्—अरण्य-
75. त्वं कथं शक्यमयोक्तुम्—किंकिधा 28 ; दिवाकरः अलंकृतं शक्यम् ibid ; वाता'
अंजलिभिः पातुं शक्यम् ibid ; the regular construction with शक्य or युक्त
&c. as an adj. is also common दैवी च । सिद्धिरपि लघायते न शक्या—मृच्छ.
VI, ताजुन्तं जाम...प्राच्य-किलदु Act V pp 123-4; वनपरिमलगंधः केन
शक्यो वरीतुम्—माघ XI. 34. कणवाही—ठपपदस.

P. 56. पांडवः सिक्ताः यस्मिन् तत् विद्यग्नामेतरम्—space between
the branches विटपेतु अंतरम् may also do. निर्वयोः निर्वाणम्—निर्वाण final
beatitude is a Buddhistic term ; cf. अहंत्—रघु V. 25. I. 55. cf.
मालवि. III. प्रसक्ते निर्वाणे. निर्वाण occurs in भगव. also ; निर्वाणम्—भेदः S.
सकुम्पास्तरणम्—कुम्पानामास्तरणेन सह विषये इति-बहुवीहि. विशेषेण कथितानि.

रक्तमनतिक्रम्य यथोक्तं व्यापारः यस्यः, यथोक्तम् adv. may be converted
into an adj. by adding अच्.

सुहाआदि—सुखादिभ्यः कर्तृवेदनायाम् P 3-1-18 is the तुञ्च by which सुखा-
यते is formed, but the present use is rather free and may be allowed
as a प्राकृत irregularity ; सुखायते strictly means सुखं वेदयते i. e. अनुभवति.

बलवत् p. 2. न स्वस्य (स्वस्मिन् तिष्ठति इति) शरीरं यस्याः.

P. 57 कृतं संदहेन—p. 16. स्तनयोः न्यस्तमुक्तीरं यस्य—उक्तिमञ्चियाम्—
अमर. प्रशिथिलानि मृणालानि एकानि (केवलानि) वलयानि यस्य. आवाधया सह
विषयते इति-बहुवीहि. तदपि—किमपि is a later reading, with प्रशिथिलत for
प्रशिथिल. मनसिज cf. शरदिज (P 6-3-15)—सत्यलक्—तत्पुरुषे कृति बहुलम्
P 6—3—14. मनसिजश निदाधधः (दह with नि) तयोः प्रसरौ (वेगौ). अपरादम्
verbal noun. शिखरिणी meter.

०दंसादो आराहिभ—प्रभृत्यर्थकोर्गे पंचमी भवात्प्रभृते-आरभ्य वा सेव्यो हरिः—
सि. कौ. on P 2-3-29. स निमित्तं यस्य सः तत्रिमितः आतंकः—रुक्मपां-
कास्त्रातंकः—अमर.

P.58 वचुकामा—वचुं कामो यस्याः—लुपेदवदयमः कृत्ये तुंकाममनसोरवि । see
तारानाथ on सि. कौ. Vol. I. p 477.

अजबन्तरा—cf. अहे प्रयोगाभ्यंतरः प्राभिका—मालवि. II. अभ्यंतर adj. cf.
also संगीदए अभ्यंतर एह—मालवि. V. मदनं गतः cf. आत्मगतम्; चित्तगतः. इतिहा-
सष निबंधाच or इतिहासस्य निबंधः—इति ह अस is the derivation of इतिहास ;
the महाभारत is an इतिहास ; निबंध composition in general. पुरावृत्तारच्यान
मितिहासः । तत्रिवध्यु पुरान्धु । S. अगारमो—काचित्यसज्जप्रतिषेधेऽपि नवसमासद्यते-
वामन. see साहित्यद. VII. p. 445, आरंभो न भवति. (प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि

किया सह यत्त नप् ।) mark how the poet makes appropriate general observations: विष्णवः पार्थितार्थेति द्रवः p. 75 सावभक्तं हि दुर्घं सम्बेदनं भवति p. 59; विष्णितं ग्रनुकं मनुतापं जनयति, p. 66. अहिणिवेसो—p. 61.

P. 59 परिहीभसि अंगोह—अंगोह may be understood as अंगविकारे तृ. लावण्यमई—लवण salt is the origin of लावण्य. छाभा—कांते:—तथा कांशये यथा ग्रामान् लावण्यमेव दर्शन् योग्यं नायथ वा इति भावः R.

आमकाम—Technically this would mean इष्टकाम by प्रकारे गुणवचनस्य P 8—1—12; and the meaning is not unacceptable too; adjectives of quality thus repeated more often intensify the meaning; आमकामो—भातिकृशो I; also शंकर quoted by Monier Williams; we have simply followed the interpretation of commentators. काठिन्येन मुक्तौ स्तनौ यस्य. प्रकामं विनतो—सुपेति स. अंसो—p. 26. शोषयतीति शोषणः (वदुलमस्य-जापि—उजादि). शोषकेण प्रोधमवायुनेऽस्यर्थः K. माधवी—माधवीलतायां मलयमस्त्वर्जेन अङ्कुरादिजननाऽशंनियता उक्ता । S. शार्दूलविजीडितः.

संवेभन्ते—mutually shared ; सदा वेदना यस्य.

P. 60 समदुःखमुपेन—गमदुःखमुखः सप्तीजनः—एत् VIII. 65. अत अते—अस्मिन्नते. भवते (भवतिविषये) कातरः तस्य भावैः. वसंतोतलकृ.

एष अशस्या यस्याः सा एतदवस्था.

दिवस इयाप्रदयामः—अप्रदयामो दिवसः यः तापहेतुः स एव निर्बोपयिता भवति; the अप्रदयामन् unchanged, only its effects are changed; thus the parallel corresponds with स्मर एव तापहेतुः स एव निर्बोपयिता जातः. The general reading of the inferior class is अधेदयामः which is thus explained: अशोपमां दशंयते तपस्य निदाशस्य अत्यये अपगमे प्राणवि इत्यर्थः अर्थे अंशविशेषे इयामः मेघाच्छत्र तथा इयामशर्वः निरातपः शतिलशत्यर्थः दिवसः दिवाभागः जीवलोकस्य प्राणिर्गंस्य इव तथा प्राणवि दिवाभागः कियत्कालं सातपतया जीवलोकस्य संतापकारकः कियत्कालं च मेघाच्छत्रतया संतापहारकश्च भवति तदित्यर्थः । अधेदयामोऽनु व समांशाच्चनपरः समांशेन दिवसस्य सातपतया मेघाच्छत्रतया आसंभवत् । I. But तपात्यये is not intended to show that the day is cool; the day is of course तापहेतु, but as it promises a shower it is निर्बोपयिता from the simple hope; स्मर is a तापहेतु, but owing to the now growing hope it has become निर्बोपयिता. अधेदयाम is by itself an unusual expression and hardly intelligible except by pure effort; in the parallel uses we find अप्रदयाम fully supported; cf. मनो जहुर्विदाधाते इयामाभा दिवसा इव—एत् XII. 83; here इयामाप्रत्व is a cause of मनोहरत्व, from the simple fact that it is a sure sign of the approach of rains. मेघदयामा दिशो तद्ग—पिकमेण IV. In both cases इयाम is associated with a word meaning 'cloud',

D

of
to the
to i. tho.
'
' of the
37; धनांसे— L. 7.

ted by all the
the ; but, reading
स हृ । वर्णकाले दिक्षुद्वय वर्षात्मवृत्युपात्-
प्राप्तः । this goes to support L.
the case undecided: तथा पृ रत्नास्ति
ति । अपात्यम् means the next season
old equally suit; [the expression
d mostly to mean 'the setting
प्राप्ते—रघु III. 3, धनांसादः ibid V.

उद्देशं—Later copies have तिलोदकः. K reads उद्देशं; उद्देश as an offering,
to the dead is mentioned several times in रामा. अषो. 102 & 103
but nowhere तिलोदकः; so किंतु कथा 25 आजग्रहदकं कर्तुम्, विष्वकुर्वन्ता यद्गृ.
अंकरा's reading too is सिद्धतामिदार्थी मै उद्देशः. तिलोदकः is evidently a later
improvement.

P. 61. विष्वाच्छेदे—Later copies read संशयच्छेदे, विष्वा strictly
means 'consideration' hence, 'hesitation, indecision.'

सलामभूदो—p. 40. जुने—*विदेशु—p. 55.

अंहृदि—सहेदि is the reading of later copies, which means 'bears the
weight of' to which the sense of अंहृति is evidently preferable.

P. 62. विशाखे-शाशांकलेखामनुवर्तते—This अन्येन्ति is somewhat difficult
in application; विशाखे are properly wives of शाशांक and शंखुतला
cannot be directly represented by शाशांक; if विशाखे represent शंखुतला
instead of the two friends, शाशांकलेखा the fem. Cannot well repre-
sent दुर्घटं. It is necessary therefore to take विशाखे to stand for the
two friends and शाशांकलेखा; for शंखुतला forgetting the relation of
'husband and wife' between विशाखे and शाशांक and remembering
अन्योऽयानुकूल्य as the main idea. It would be fastidious to separate
शाशांकलेखा into two ideas शाशांक representing दुर्घटं and लेखा representing
शंखुतला. Cf. शिरथ तत्पूर्वशशिप्रभानन् सरोषतामयतनेष्वमुच्चसम् चिंत
वापि भाजति तत्सुकुडलं विशाखयोर्मध्यगतः शशी यथा-महाभा. कर्णग. २०.

इभासिस Followed by जगे in F P is plain; for the fem. form see
notes p. p. 19 & 39.

इमां दिभाइ—कालाधिनोरत्यंते संयोगे P 2-3-5. for the neuter use cf.
निनाप विष्यादेवसाने कौशिकः माघ I. 53.

... : अतस्तापात् हेतोः विवर्णीः मणयः यस्य तत् विवर्णमणि । — with किं turned into denom. मुझे व्यस्तात् अपैंगास्पशराते इति. न आति लूलैतः उद्यायाः - आषातंस्य अंकः पैन तत्. सर्वं सर्वतः—नित्यवीप्तयोः P 8—1—4 आभीर्ष्ये शीप्तायां चै द्वैत्ये ('त्यायों bio) पदस्य द्वितीचनं स्थात्-सि. कौ. बांधारं पाणिमूलमागतं तस्मान्वया प्रतिसार्थेऽप्यै अस्त्रै भीयते. हरिणीवृत्त. cf. कनकबलयधर्मशरिकापक्षोऽप्त—मेष 1.

P. 63. सुप्राप्तु गोवितः । देवतायाः प्रसादस्य अपदेशेन; देवसेव the variant means nearly the same thing with प्रसाद; both may be taken to mean विर्मास्यम् flowers taken off from the object of worship before offering a fresh worship.

सुउप्राप्ते पंडोग्नी—प्रयासरहितो गूढप्रयोगः S.

किं जिभोधो—हृदयंगम एवायं पक्षो मधेति भावः—घंडशे. उपःग्रासः पूर्वः यदिमन्, cf. वभणोवणासो p. 120. ललितानां पदानां वैधनम्.

अवधीर्णात् भीरुकम्—For the अ cf. वित्यारहत्यं &c.

संगमे डत्तुकः—प्रसितोत्सुकाभ्यां तुलीया च P 2—3—44. चात्सतभी. भिया—
तुलीया subj: of ईत्येतः (भात्युमिष्टः desid.) as well as दुरापः (कृच्छ्रेण भाप्यते)
वैस्तस्यम्. cf. मे रत्नमधियते दूरापते हि तत्—कुमा. V. 45. अर्थातरम्यास.

P. 64. आन्तमनः गुजान् अवमन्यते इति. दांडि is more an expletive, adding emphasis to the idea. शंरीरस्य निर्वापयित्री—प्राकृत irr व. त.

स्थाने—ठाणे क्षु p. 152. विस्तृतः निषेदः पैन. उत्तमिता एका भूलेतेव
भूलता यस्य. कटकाः अस्य संजाताः—तदस्य संजातं तारकादिभ्य इत्यु. P. 5—2—36.
स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमांचः स्वरभंगोऽथ वेष्युः वैष्णव्यमधु प्रलयः इत्यदौ सारिकाः स्त्रियाः—
क्षा. द. III. 166. See p. 165. आंडो.

शुकोदरमिव सुकुमारम्. निक्षिताः वर्णः प्रस्थाः.

P. 65. संगतेः अर्थः प्रस्थाः.

अवहिदमिह—cf. रोजा अवहितोऽस्मि Act VII.

निर्गतां धूमा यस्मात्—ज्ञुंसाकरणे धूमे—अभं.

कुकः मनोरथः पै—घंडसो. Reads इत्यु explaining it by अभिमुख. R. reads उंडन and explains by जात.

ततु गार्वं यस्याः, तत्त्वानि गात्रानि यरयाः वा. अनिश्चय—भ & निश्चा; in origin a गतुर्गीहि used as an adv. गत्पयते—ते caus. सर्वः अंकः यस्य. कुमुदानि शंति अस्याम्—कुमुदनदबेतसेभ्यो इन्पत्तेऽप् P. 4—2—87. कुमुदती—The lunar lotus plant or a bed of those plants. आर्या. इदात.

न विलवते इत्यविलवी. मनोरथ by लक्षणा is used to mean the king who is the object of the मनोरथ; अव मनोरथसम्बद्धेन तदित्यो राजा कर्त्तव्यते K. S.

भग्नुत्थातुम्—To do honour to the king. : अग्नुत्थान् lit; rising towards i. e. going forward to receive.

P. 66 संदट्टं कुसुमशयनं येषाम्—Compared with डोसा संदट्टसंपत्तवच् this compound may be taken to mean 'to which the flowery bed has adhered'; R has सम्यग् दट्टं कुसुमशयीयं येषु thus agreeing with this explanation. गाराणामुत्थापने कर्तव्ये कुसुमशयाध्यगलगा तिष्ठतीति भावः E. cf. संदट्टवज्ज्वबलानेत्वेषु—रघु XVI. 65 "संदट्टशिखं कपोले ibid 48. But Apte explains the present use by 'crushed; pressed together'; संदट्टं लुकितम् अवमदेन गलानिभापादितम् इति यावत्—I. Mon. Wms explains similarly. आज्ञा. क्रांताः-सुपेति स. अज्ञाक्रांतैः बिसमंगैः मुरभी॒—*the intense heat of the limbs is implied by the expression.* गुहः परितापो येषाम् उच्चारांजिनि—रघु III. 11, आयी.

शिलायाः तलस्य एकदेशः वयस्यः—according to सा. द. VI. 431, this term is employed as follows: राज्यविभिन्नयस्येति (राजा वाच्यः); वयस्वेत्यथ नामना वाच्यो राजा विदूषकः ; हंडे इत्यधौमैः समाः वयस्येत्युच्चमैः (समाः वाच्याः); this last rule suits in the present case; the मुनिकन्याः are on a footing of equality with the राज्यः.

अन्योन्यस्मिन् '(अन्य + अन्य - सि. कौ. on P. 8—1—12) अनुरागः प्रत्यक्षः p. 1. पुनरुक्ते वदति इति—शोशेस वाचा पुनरुक्तयेव—रघु II. 68.

विशक्तिम्—वक्तुमिष्टम् desid. cf. the general observations on pp 58, 59 &c.

आ॑ति इति इति—हरतेरनुयमनेऽच् P. 3—2—9.

P. 67. अन्या अवस्था—p. 123.

साधारणः—साधारणोऽपमुभयोः प्रणयः स्मरस्य—विकरो, II. मगापि जीवितं भवत्स-स्थापावलंबनीय मित्यर्थः E. S.

अंतेडर—अंतःपुर is used in the sense of 'the wives in the harem'. cf. अंतःपुरेभ्यो p. 150. Observe the jealous feeling towards her would-be rivals.

न अन्यत् परायणं (परस् अनयस्) यस्य. मदिरस्य ईक्षणे इव ईक्षणे यस्याः—cf. मदिर note p. 54; but मदिर seems to be admitted as an adj. मदिराशादि लक्षणमादिभारते। आधूर्जानमप्या या क्षामा चांचिततारका। दृष्टिकासितापांगा मदिरा तरुणे भद्रे। R. द्रुतविलंबित.

बद्धः वक्त्वा: येषाम्.

P. 68. परिग्रहाणां बहुत्वम्—परिप्रह m. a wife—पत्नी परिजनादानमूलशापाः परिग्रहाः—भन्न. प्रतिष्ठा—cf. अथ खलु मे वंशप्रतिष्ठा, P. 219. कुलस्य (प्रतिष्ठा)

इत्यनेन...शकुंतलमेव पदमहिंसा कृत्वा तज्जनितपुश्टस्त्रैव सामाज्यमपीति भावः । S. अपतिष्ठे रघुज्येष्ठे—को प्रतिष्ठा कुलस्य नः उच्च. V. सुग्रीवः (सह & मुश) रसना यस्याः—cf. रन्नाकरमेखलाम्-रघु XV. 1.

सर्वादिष्टेष्ट—It is a significant glance suggesting to अनसूया that the lovers are to be left alone. निर्गमनव्याजवचनमिदम्—R दिणदिही—p. 5. मृगस्य पोतकः.

P. 69. नलिन्याः इलानि एव तलहृतानि (तालस्य बृतानि)—कर्मधा. करभा-विव करवहिर्भीर्गाविव ऊरु यस्याः K. माणिक्यादकनिष्ठ कररथ करणो वाहि:-अमर S. पश्च इव ताषी.

माणिनेत्—She seems to mean the king. But S has माणिनेत् युहजनेत्, though even this may mean the king; otherwise S has in view मध्यसंतत्ता विं &c., next p.

P. 70 अपारेनिश्चाणः—परि probably implies a gradual course, or more strictly the extent all round, meaning 'the day is hot all round'; cf. परिवाधा in the verse following. निनिदिलैः कालितं स्तना-वर्णं यदिमन् कथम्-त्वं तु स्वभागतः सुकुनारांगी तर्जीपि पीडायुका तनांपीरावस्था तथापि कृतुम जयननलिनीदलादि हित्वा सुतां गंतुमशक्नोते कोर्यंशब्दोर्थः । E. परिषु—R has परितो वाधा पिंडा यस्याः सो thus interpreting it as a वरुषीही वर्णिते त्वम् आर्या.

रक्षम विजयं—The later reading अविजयं makes the expression awkward.

विवितः भर्तः यस्य—धर्मादिनिक् केवलात् P. 5—4—124. कुलपति p. 8. गांधर्व—One of the 8 forms of marriage: ग्रामो दैवसंवैवार्थः प्राजापत्यस्तथासुरः । गांधर्वो राक्षसस्वैव पैशाचशाष्टपोऽधमः । ...पडानुपूर्वी विपस्य वक्षस्य चतुरोऽवरान्...गांधर्वो राक्षसस्वैव धर्मो भक्षस्य तौ स्मृतौ । आर्द्धाय आर्द्धित्वा च ध्रुते-स्तुलिते स्वयम् । आद्य दानं कर्त्तव्या ग्रामो धर्मः प्रकीर्तिः । यहो तु वितते सभ्यगृतिम् धर्मं कुर्वते । भलंकृत्य सुतादानं दैरं धर्मं प्रवक्षते । एकं गोभित्यनं हृग वरादाय धर्मतः कन्यापदानं विभिवदार्थो धर्मः स उच्यते । सह नौ चरता धर्मभिति वाचावुभाष्य च । कन्यापदानं दृश्यर्थं प्राजापत्यो विभिः स्मृतः । ज्ञातिःयो द्रविणं हृग कन्यापै चेत शनितः । कन्यापदानं स्वाक्षरं यादासुरो धर्मं उच्यते । इच्छायान्योऽप्यसंयोगः कन्यायाभ वरस्य च । गांधर्वः स तु विहेयो मैथुन्यः कामसंवदः । हित्वा छित्वा च विभित्वा च कोशांती रुदर्ती गृहात् । प्रसव कन्याहरणं रक्षसो विभिहृच्यते । सुतां मंजं प्रमन्तं वा रहो यजोपगच्छति स पारिष्ठो विवाहानां पैशाचशाष्टपोऽधमः ।—मनु III. स्वयंवर (p. 15) as a form of marriage is a later development of the following injunction नीति वर्णाण्युदीक्षेत कुमार्यूत्तमति सती । ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्देत सर्वां पतिश्च in later mythology and history also, we find स्वयंवर as a generally accepted form in the case of daughters of powerful kings;

see also रुद्र notes, V, 39. बन्दूचो राजार्थकन्यका:- This must refer to mythological stories current in the poet's time. in हरिवंश II, 94 is described the गंधवं विवाह of प्रभावती and प्रयुत्र-गंधवेण विवाहेन कुरुत्वानुपर्यं मग ! another गंधवं विवाह is that between रथा and आनिरुद्र हरिवंश II, 119.

P. 71 न परिक्षतः स चासौ कोमलस्थ. पिपासत् pres. p. of पा desid. मालभारिणी or डपतृन.

P. 72 चक्रवाकव—K calls this contrivance छूलिका-नेपध्यातदितैः पात्रैश्चूलिकार्थस्य सूचनात्. The चक्रवाक add चक्रवाकी are separated at night. गौतमी's approach must separate दुष्यंत and शकुनता; अपस्तुतप्रशंसा.

P. 73. सर्व—personally. विट्पः अंतरितः.

P. 74. लघुः संतापः येषाम्.

विसेसो—E has संतापविशेषः as the explanation,

दमेदक—Water in which रुई grass is immersed and which is sprinkled with the same. निर्गता आबाधा यस्मात्. उटज the single huts are called उटेजेः उट a leaf, an obscure word.

सुखेन उपनतः—See p. 122.

कातरस्य भावः.

साञ्जसम निहंडिअस्त—We have separated these two expressions; commentators have tried to explain the two together as a compound and have failed to bring out a meaning. सपश्चाचार्प च तद्विष्टितं च R, सांनुतार्प विष्टितस्य ग्रार्थतजनेन वियोजितस्य I; we have tried to explain in a manner to make the idea intelligible.

P. 75. लदावलअ—एकयोजना दुष्यंतलतागृहयोः संबोधनम्। R. अहो विष्वेष्ट्यः—See p. 58.

अंगुलिभिः संकृतः अधरोषः यस्य. प्रतियेषस्य अक्षरैः विळवम् च तदीभिर्मै च । or विळवमते एवाभिरामम्. असे विवरते इति । पक्षमले (पक्षमन् + ल) अक्षिणी यस्याः सीं पक्षमलाक्षी तस्याः. मालभारिणी or डपतृन. प्रियया आदै परिमुकः पश्चान्मुकः cf. सनातानुलित—सि, कौ, on P. 2—1—49.

P. 76. असञ्चयमाने ईश्वरे यस्य. शार्दूलविकीडित.

वेद प्रिरितः—परितः—governs acc. By वा. on P. 2—3—2 लायः—K चतुर्दिपांतेषु इष्टानि प्रतिर्वचानि. S gives a similar explanation; but there seems to be no reason to restrict the sense in this way. संभायः पर्यो इव कपिशाः. विशितमशानं येषाम्—बहुवीहि. See p. 47. वस्तुतिलक.

Act IV.

P. 77. कुसुमावचय—वि becomes आय in the sense of gathering with the hand, nearness being implied in the meaning; hence grammarians would prefer कुसुमावचाय; हस्तादाने जैस्तेये P 3—3—40; cf. comm on अविरतकुसुमावचायज्ञेय—माघ VII. 71. अवचायो हस्तेन लबनम्: अभिनयंत्यौ—This word like नाटयेन रूपयति, निरूप्य &c., is usually neglected in the translation; some display of action, some specially significant jesticulation is however invariably meant by these expressions. cf. रथवेगं निरूप्य p. 5; शरसंधानं नाटयति p. 6; भ्रुतिमभिमीय p. 52; शाङ्कुतला परिहाते नाटयेन p. 71; पुण्यवचयं रूपयति p. 81; नाटयेन मुग्नोभाजने गृहाति p. 49; नाटयेन अलंकुरुतः p. 93; गतिभंगं रूपयित्वा p. 99; cf. also नाटयेन आको॒ चति॑—पृष्ठ VIII; in some cases, a literal translation is convenient; see स्पर्शमुखं रूपयित्वा p. 55; विषादं नाटयित्वा p. 56; कोकिलरबं शूकायित्वा p. 95 &c.

गंधेण विवाहविहिणा—see note p. 70. निष्ठुतं कल्याणं यस्याः; कस्य-नीहजत्वा or प्रातःकाल, is the original word in कल्याण. अनुकूलं भर्तीर्गच्छति इति अनु-भिनी, उपप. स. निष्ठुतं happy; निष्ठुति=happiness. एतिभं—so much·i. e. अज्ञ सो &c. in her next speech.

कहं विअ—We should expect किं विअ as the question is thus rather loose and can be defended by saying that वितर्जिते is the word that impresses her most and she makes a general inquiry about the विता. Otherwise एतिभं will have to be admitted as already understood by वियंददा.

अंतापुरेण समागतः: cf. note p. 50, also p. 67.

P. 78. आकिदिविसेस—cf. आदिहविसेस p. 18. यशाकृतिस्तत्र गुणा वसंति is the maxim here followed; cf. आकारसदृशी प्रक्षा-एषु I. 15. आकृतिविसेषु आदरः पदं करोति—मालवि. I. सुमोरोदि cf. विमुमरामि p. 156.

गुणादिविसेषं वित्ते.

ने अप्य ° मनु is a combination of ने and मनु; it invariably implies a rhetorical question or question of appeal.

कृतः अप्यः यस्य. गुरुजन, like तत्त्वजन, कन्यकाजन, is used so as to specify the meaning of जन; but the word जन can often in these uses be rendered by the plural in English; the difficulty is felt when the meaning of the compound requires the singular; in such cases जन may be rendered by 'one'; as दासजनः one who is a slave.

वसेः कर्मणे पर्यातानि.

सोहगदेवता—The orthodox Hindu will remember the मंगलानौरी; some such deity is to be imagined here. शंकर (G) बैठकागौरीप्रभूत्यः देवता; but विष्णु in the modern sense of मराठी सटवार्ह was to be worshipped during the earliest infancy of a person. S has यथा देवतया अनु रूपवरसंघटना कृता सा देवता अर्जुनीया इत्थर्थः ।

P. 79. आरम्भे—proceed with, carry on, continue; the meaning of 'to begin' is not the only meaning of आरम्भ in संस्कृत.

जिवेदेवं—न पुंसके भावे चः P. 3-3-114. ह्लीबत्वविशिष्टे भावे कालसामान्ये चः स्थात् । जलितम् शयितम् हसितम् । cf. निषेधयितम् p. 197. डटजे संभिहिता; for संनि cf. note p. 8.

हिंश एण—cf. प्रकृत्यादेत्वाचृतीया—वा. on P. 2-3-18 see L. L. 2, 3, p. 83. अतिधिं परिमति इति.

अनन्य—न अन्यत् अन्यस्मिन् (विषये) वा मानसं यस्याः. The meter is वंशस्थ.

P. 80. तं एव—आविष्टं is the later reading¹ for this. तं एव of course understands यदाशंकितम् implied in अज्ञ उत्त इवेष्टं असंगिहिता last p. पूजामहृति इति or पूजायाः अहं शून्यं इदयं यस्याः.

मुलभः कौपः यस्य—दुर्वासस् is known in mythology as a very irritable character, he was a great Brahmana Rishi and would pronounce a curse on the least offence; see महामा. बनप. 260—263. चटुला च असौ दुर्वासा च.

हुतं वहतीति हुतवहः—see l. 1 P 1. पादेशु—pl. for dual in प्राकृतः अधोर्थम् उदकम् च. त. cf. फलकुसुमपत्रवर्णं—बच. III.

P. 81 अन्यत् पदं पदांतरम् निरूप्य—see note p. 77. आवेगेन स्खलिताया अप्रभातौ इस्तश—cf. हस्तामामहस्तयोर्गुणगुणेनोदाभेदात् इति वामनः—मात्रि on कु. V. 63. पुजाणां भाजनम्—आधाराधेयसंबधे षष्ठी.

प्रकृत्या वक्तः cf. प्रकृतिर्भावः मालवि. IV. प्रकृतिपेतवा p. 83. अनुक्रोशेन सह वियते इति बहुवीहि.

अविज्ञातः तपसां प्रभावः येन. दुहिता चासौ जनश्च cf. कन्याजन p. 43.

P. 82. मर्त्यतम्यः or मर्त्यितम्यः मृष 4 or 10 U.

अतिरहे—अहं is used in the sense of capability; see Guide 178 note. अभिज्ञानं च तदाभरणं च see अहिंगाणेण इमिणा p. 124. अतेष्ठी lit.:—to withdraw inward, hence to disappear, become invisible; the अतेष्ठी makes further talk impossible. For the सिद्धि of अतेष्ठी see योगसूत्र III. 21.

सरस्वती वामपद्येन अंगुलीयक् . (अंगुलीयक् also) from अंगुली—अंगुलांगुलेरङ् P 4-3-62. and स्वार्थे कम्—अंगुलीयमेव अंगुलीयक् श्व. see अंगुलीय p. 160. स्वर्त्त्वा यम्—noun. पिण्ड—वहि भागुरिरक्षोपमवा शोकपर्वर्गयोः—सि. कौ. on P 2-4-82.

स्वरिमत् आधि स्वाधीन—अपदवासितेवलंकर्मालंपुरुषाभ्युत्तरपदास्मः P 5-4-7
इच्छाभीनः—निस्तोऽय लः—सि. कौ. स्वाधीनः उपायः यस्याः.
देवस्य कार्यम्.

P. 83. The names of the speakers in the preceding portion from p. 79 downward are interchanged in various places in the various texts. The impressions made by the two characters मिथुदण्ड and अनसूया since their first appearance before the audience will help materially in determining which speeches and actions suit which character between the two. From the beginning अनसूया strikes us as a more grown up girl, though all the three are in appearance of the same age; an elderly tone, a maturer understanding, cautious foresight, a solicitude of the nature of parental affection, all the characteristics of a more prudent, serious, matronly nature are seen in her so far as the apparent sameness of age can allow this difference. She it is who first speaks to दुर्घट, when he unexpectedly makes his appearance before them in Act I. She inquires of दुर्घट as to who he is &c. She tells him the story of राजु तला's birth, ceasing half-way when she had to refer to the love of विनामित्र and मेनका. She elicits from दुर्घट the words हे प्रतिक्षे दुर्लभ्य मे (p. 68). She is sure of कर्ण's approval, but is afraid of the king's perfidy and is occupied in the anxious thought how he should be made to take राजु to the capital. मिथुदण्ड on the other hand though capable of perceiving the effect of love, is less sedate or reserved with reference to that feeling in her friend. She is disposed to merriment and the immediate happiness of राजु is her principal concern. Merry laughter and a vivacious spirit betray a less developed mind compared with that of the other friend. She is prone to assume a quarrelsome attitude, through of course by way of jest and राजु treats her with equal lightness, when she says का तुमें विसज्जनदम्बस्तु फैप्टदम्बस्तु वा. Remembering this distinction, we can adjust the speeches and speakers as they suit each other, further help being rendered by the stage-directions. If this distinction is borne out by the points above-given, the student is of course at liberty to adjust them as he thinks best; we have preferred to follow the oldest texts.

चामहस्ते उपहितं वहने यथा यस्याः वा; उपहान means a pillow.

आगंतुक—अगंतुक in मराणे is used in a bad sense.

दुवेण—pl. for du. in प्राकृत.

द्वार्जि is a mere expletive here.

उण्होदण—उण्हं च तदुदक्तं च. R: calls this a वैधम्यदृष्टांत.

This विष्कंगक is named प्रवेशक by many of the older copies.

आदौ हुतः पश्चादुत्थितः—like स्नातानुलिप्त by P 2—1-49. वेलायाः उपल—
रुणाय इति वेलो—आर्यम् च. t. used adverbially.

काशयप—Descended from कश्यप; see p 217.

P. 84. अस्त and उदय are two imaginary mountains; गिरिमस्ते
समांसोय—महाभा. कर्ण. ३०; the creation of the splendid उदयर्वत will be
found in हरिवंश III. 34. cf. अतोदक्षेः-माघ I. 16. औषधीनां पतिः—
The Moon is granted royal power over herbs by अश्वत् वायुम् II. 28;
अश्वप्. 9. औषधि from उष् to burn; luminous herbs are meant. आविद्धितः
is used like the p. p. of an intransitive verb thus being equal to
आविमूतः; R प्रकटीमूतः; cf. अनाविद्धुनदानराजिः रघु II. 7. अहगः पुरुःसरः
यस्य; अरुण son of बिनता, older brother of गहड, was prematurely brought
forth from the egg and being without legs was accepted by the
sungod as his charioteer—see महाभा. आदिप. 16. अर्क—कर्त् to praise &
P. तेजसो इयम् युगाद् may be taken as a member of the compound. अ-
सने च उदयश्च—इह. अत्मनः अस्याः दशाः आत्मदशांतराजि. cf. माघ XI. 64—
उदयमहिमरदिमर्याति शीतांशुरूतम्। इतिविभिसितानां ही विचित्रो विषाकः।. The
meter is वस्ततिलक. इव shows उत्त्वेष्या.

शशः अस्य अहित इति शारी. कुमुदी—कुमुदनडवेतसे॒योऽमृतप् P. 4—2—87.
संस्मरणीय—to be remembered; hence, past, no longer present; संस्मर-
णीया शोभा यस्या: प्रश्नस means absence from home. अबला एव जनः like
संखीजन. अतिमाच् and मु (मुतराम्) mean the same thing; the repetition
may be understood as intensifying the idea of excess. The meter
is वस्ततिलक as before. अनेन शकुतलाया अपि दुष्यंतविष्वेषजनितव्युद्दःलानुभवो
इस्तीति सूच्यते। 8. अर्थीतरस्यास.

P. 85. पटाक्षेषण—पटीक्षेष*, अपटीक्षेष* and अपटाक्षेष* are the variants:
पटी, अपटी and अपट are all used in the sense of पट—अपटी कांडपटीका
मातिसीता जनिका तिरस्करिणी इति इलायुधः। R. अपटीक्षेषण प्रवेशः नासूचितस्य पा-
श्य प्रवेशो निर्गौमोऽपि च इश्युकेः R. cf. पटाक्षेषण वकुलाशलिका—मालवि. IV.
The entrance of अनसूया by पटाक्षेष prevents the possibility of another

विवेकम् in the appearance and exit of the शिष्य; two विवेकम् s being never allowed consecutively.

वि नाम—We have interpreted this as an expression of question-vिवेच्ये॒ष पराकृ॒तुं यस्य—The literal meaning may be preferred in the translation—not prone to enjoy the objects of the senses. न भायं॑म्—ignoble adj. Used as n.

होमस्य वेता.

उद्देशु cf. इषु. 150, III. 54 &c. नीते पलाशिस्युचिते-माघ XXII 55. K however explains उचित as due, proper, अप्त विचितानि करणीयानि राजान् प्रक्रियेष्वमिंगादीनि ।; the references given for comparison are decisive. निज- originally ' born with one '. इत्थपापा—the संस्कृत is इस्तपादम् see p. 33 note. सकामः—सफलमनोरथः cf. विक. II. भवतु पञ्चवाणः सुखी पदं कारिदा—cf. कारिदं एव बुद्धावली॒ष मालविकाए पदं—मालवि III. असत्या संधा यस्य—संधा प्रतिक्षा मर्यादा—भपर. शुद्धं इवयं यस्याः; in सुज्ञाहे॑-शूऽय is unaware, unsuspecting. दुर्बिस्पः कोपः.

P. 86. एतिभरस कालस्त—*the वटी* is for, द्वितीया a प्राकृत irregularity. तुव्यासलि—this explanation of the omission of one means in her power of communicating with the king by requesting some one of the hermits to go to him with her word, is very difficult to understand with only the expression दुःखशील to account for their unwillingness or indifference; K has तपस्विजनेषु मध्ये इत्थर्थः । कोऽभ्यर्थैतांतत्र गंतुमिति शेषः । S says दुःखशीलं राजानं प्राप्ते स्मारकांगुलयिकं नेतृप्रसर्थे शंगारसानभित्ते...तपस्विजने सर्वविषयोदासीन जनविषये कः दैय पुराः सर्व याच्यते; but adding before this आभ्रमवासिस्त्वादूपलावण्याच परिमिताहारादीहृष्टे तपस्विजने अनागरिकजनविषये शुकुतला यामित्यर्थः । कः अभ्यर्थैते को वा जनः प्रथमेत प्राप्तंनां कुहत (?) शति यावत् । राजव्यतिरिक्तो जनः प्राप्तनां न कुहते &c. सर्वीं गच्छति शति सर्वीगामी. दोसोमि adv. sentence to पारेमि. अवसिदा वि even though ' proceeding to, about to, (tell &c.) cf. अयस्यस्ति p. 95. प्रवासन्प्रतिनिः. [तादकस्तवस्त—ष. for ष. शुकुतला दुर्घतेन परिणीता आपत्तसत्त्वा अस्तीति निवदियत्वम् is the full expression. सर्वसापन्ना—प्राप्तापने च द्वितीया P. 2—2—4. इत्थं गतम्—Such a situation, such a pass.

P. 87. The entrance and information of मियंददा is a direct solution of the dilemma with which अनमूया concludes the expression of her anxiety. This arrangement is a पताकास्थान क of the first kind सहस्रार्थसंपत्तिगुणवत्युपचारतः—सा. द. VI. 300. प्रथनस्य कौतुकम्—कौतुकं नर्मीच्छायामुःस्वे कुतुके मुदि । परंपर्वागतस्यातमंगलोदाहसूचयोः गीतादौ भीगकाले च नागोऽभिभृत् on अपर.

सुखशापितस्य पृच्छिका—cf. सोखशापिनिकानूषीन्. रघु X. 14. सर्वदलास्थासंगदाशि—cf. मराठी तिजजवळ गेले. लज्जाया अवनतं वदने यस्याः भूमेन अवहक्ता दृष्टिः यस्य. सुशिष्ये परिदत्ता, सुशिष्याय वा. Both the figures are very happy in the क्रिक्षिका's mouth.

इसि परिग्रहाहिं—correct this into इसिपिद्धिगार्ही०, in संस्कृत क्षेषपतिगृहीताम्. The reading of D O S is राष्ट्रिय for इसि and with this first member परिग्रह० sounds quite appropriate. It seems however that the older copies all read परिग्रह and not परिग्रह in the प्राकृत. परिग्रह always implies an accepted possession, not a temporary charge; cf. धात्रीकनेनस्तुतः परिग्रह—उच्च. II.

P. 88. आजिसारण a special apartment was always kept apart for fire—worship cf. वंसभतुयोऽभिरिकाग्न्यगारे—रघु V. 25. सरिरं विणा cf. बासुवाचाशारीरणी—Extract from महाभारत. छंदोमयी-विकारार्थं मयद्.

संस्कृतभाषित्य—This st. dir. has so technical significance such as is meant in the following: संस्कृतभाषावाचः प्रायो नाटचे खल जियाः झाच्याः। क्वचिदापे विदर्घतायाः प्रबोधनार्थं प्रशस्यते। जगद्वर on मालती, p. 81.

आजिगमनी शमिमिव—cf. रघु III. 9. The fact of fire concealing himself in the interior of the शमी tree is the subject of special legend in महाभा. गदापर्वत् ४७: भूमेः शापादभूमै भीतो जातेदाः प्रतपवन्। शमिगम्भै समातापननाश भगवांस्ततः। पनष्टे तु तदा वद्धौ देवाः सर्वे सवासवान् अन्वैष्टत तदा नदं जलनं भूमैः दुःखिताः। ततोऽभितीर्थपासाय शमीमर्मदं मेव हि। ददगुञ्जलनं तत्र वसमानं यथाविधि।

उल्कंठवा साधारण—cf. भासासाधारणानिलैः—कु. II. 42. दमयमध्यनुभवामीत्यर्थः। R साधारण is usually explained here by समान (मतिनाथ), तुल्य I; but we translate it directly as मिथ्र which is undoubtedly the direct meaning in both the passages.

P. 89. चूतगाखायामवलंबितम्. नारिकेलहृषि (*केलपत्राणां) सुमुहकम्; एतच्चिमित्तं पहिमन् कर्मणि तयथा तथा, अ॒यस्य कालहृषि क्षमा; केसराणां मालिका हस्तयोः हस्ते वा संनिहिता. गोः रोचना like मृगरोचना; this रोचना being believed to be a shining substance obtained in the forehead of those animals. तीर्थं तीर्थस्य वा शूनिका दूर्वायाः किसलयाने—पङ्कवेद्धर्णी किसलयम्—अमर. मंगलाने च तानि or मंगलार्थं सगालंभनानि मंगलालंकरणानि R. समालंभनमालेषे तिलोकलंकृतावपि यादवः—सगालंभने लेपनविशेषः S. समालंभन thus means उठी in मराठी, the plural signifying the materials used; mark especially the phrase जोटी मर्में still common in orthodox Hindu families; on the occasion of departure on a journey the ceremony is commonly observed as an auspicious rite for the सुखसिनी.

नाट्येन — See p. 77 note.

आङ्गेरविभाः—भिथ is added as an honorific title, but may carry in the plural the sense of 'and others'; cf. विभेदविभिसामो v. l. p. 103. The समास may be thus solved आङ्गेरविभिः येषु, विभिः—पूज्यः. See प्रस्तावना of मृच्छक. महारीच. मालतीया. &c. पूज्ये विभिर्द्वं नित्यं बहुवचनांतम् मरीचिभिर्देशेणति विज्ञुपुराणान्—अगदर on मालती. pp. 9–10; विभ again is usually believed as a title of learning. ऋकुतलायाः नयनाय.

इरिथानाडा—According to a legend in महाभा. आदि. 95 this city received its name from इस्ती a descendant of भरत—य इदं हस्तिनापुरं स्थापयामास एतदस्य हस्तिनापुरत्वम्. This may, if the remark of the महाभा. be admitted as reliable, be looked upon as an anachronism, though the poet need not be found fault with for not noting an obscure allusion. सहारीधंति—साद धारणे is common in मराठी. The rule of grammar by which झट्टायसे is obtained as a denom. from झट्ट, makes झट्टायते an intransitive verb, in the sense of झट्टं करोति (P 3-1-17). The present is a pass. form.

झमालेनहस्ता—बहुवीहे cf. आभरणहस्ता—मालाय. I.

P. 90. सूर्यस्य उदयः। मार्जिता शिखा यस्याः—आहिताग्निहस्तमासः—अभ्यक्तस्नाता K. cf. विरःस्नाता—रामा. अयो. 7. प्रतीटाः गृहीताः भीषणाः येषु यैः वा प्रती—चंत्री इस्तौ यासां तानिः. स्वरितशाचनायै हितभिः F. cf. सोरियशाखण विक. II.

बया बांडूः सुयेति स. य-हः आपारः यस्याः | आसने तिष्ठति इति.

महादेवी इति शब्दः—तत मूर्खावसिका च कुलशीलविशूषिता । समतुस्पृष्टयक्षस्या च मध्यस्था कोऽधिवर्जिता । अभीदा नृपशीलका समदुःखसुखास्पदा । शांतिस्वस्त्ययनैवित्यं भर्तृ-मंगलकांकिणी । पतिवता क्षमायुका अंतपुरादिते रता । परिगुणेषं संयुक्ता महादेवी प्रकीर्तिता—भरत's नाट्यशास्त्र 34th अध्याय.

बीरं बीरान् वा प्रसूते इति an irregular उपप. स.

बहुमन् is to be treated as one word.

गौतमी वर्जयित्वा—गौतमीवर्जनम् cf. वर्गीवर्जन्—उच्च. II. अवंचवर्जन्—कु. VII. 72 भंचान् वर्जयेत्पर्यः । इतीयायां च इति नमुस्पत्यय इव्याह आपकारः अनुदानं पदथेकवर्जन् इत्यन् comm.

सुहपञ्जाण—सुमञ्जन is चंद्रेश.'s reading. R has सुमानम्.

P. 91 स्वागतम्—सु and आगतम् like स्वस्ति from सु and अस्ति.

मंगलस्य पात्राणि. मंगलसमालंभन् p. 89.

दुर्दृ—कृच्छ्रेण लभ्यते. सरवः i. o. सर्वाहृतकृतं मंदनम्.

मंगलस्य मंगलः वा कालः.

आभरणामुचितम् आभरणेभ्यः वा. आभ्रे मुलभानि. विपक्ष originally 'to offend'.

उपायनहस्तौ—उपायनं हरते योः see समालंभनहस्ता p. 89.

अलंकरणम्—in a collective sense, meaning the क्षीमयुग्म, लाकारस &c. in the next verse.

P. 92 तातकावयवस्थ प्रभो वात् । प्राप्तमिति शेषः ।.

माणसी—मनसः इयम्. सिद्धिः—अगिमा महिमा गरिमा (This is by the कोशा replaced by कामावसायिना) लघिमा प्राप्तिः प्राकास्थम् ईशेत्तम् and वशित्वम् are the eight सिद्धिः according to the practiser of योग; they are the powers of one's own will (मनस्) cf. अंतर्धानं स्मृतिः कांतिर्द्विः औचक्षता तथा निर्ज शरीरम् सूक्ष्मज्ञ एकायप्रविशनम् । अर्थानां छंदतः सृष्टियोगसिद्धेहैं लक्षणम्—याज्ञवल्यवस्थृति III. 202 & 203.

शकुन्तलायाः हेतोः—cf. अल्पस्थ हेतोः—रघु II. 47. वनस्थ पातिः वनस्पति P 6-1—157. इदानीम् an expletive cf. दार्ज p 83.

क्षौम from शुमा—अतसी स्यादुमा शुमा—अमर. ईदुरिव पांडु-कर्मधा. मंगलमेव मांगल्यम्. निद्यूतः—ठिक् to exude. चरणयोः उपभोगे सुलभः—उपभोगी रंजनादि: तत्र सुलभो योग्यः R. लाक्षाया रसः. वनस्थ देवता: तासांकरत्वैः । पर्वणां भागान् मर्यादी कृत्य हाते आपर्वगागम् अव्ययीः; आप—गम् उत्थिताः सुपोति. आभरणानि—भू with आ. तेषां किसलयानामुद्देशः (preferably उद्दिशः किसलयाः cf. वलयासंग p 28 and see रघु V. 9 note on नीवारपाक) °द्वेदानाम् प्रतिक्षेपिनः तैः प्रतिक्षेपेषामस्तीति. शार्दूलविकीर्तिवृत्तः.

रात्रः लक्ष्मीः

अगिमेकाय अवतीर्णः in distinction from उच्चारी on the next p. वनस्पतिनां सेवा. By the sage's power the trees possessed for the time the nature of heavenly trees: cf. सर्वकामकलास्तत्र केविद्वक्षा जनाविषः । वस्त्राणि च प्रसूयते फलेष्वाभरणानि च । महाभा. भिद्यम् 7.

P. 93. अनुच्छुन मूसणोः—न उपयुक्ताने मूषणानि येन. चित्कर्मणः परिचयः—not experience of actual drawing but a knowledge of art from observation. आभरणानां विनियोगः.

स्नानात् उच्चारीः See अवतीर्ण above last p. cf. पल्लोच्चारी—रघु II. 17.

The student may recollect the verse काष्ठेषु नाटके रम्यं तजापि च शकुन्तला । तजापि च चतुर्थोऽकृतत्र श्लोकचतुर्थम् । This श्लोकचतुर्थ is of course that which embodies sentiments suggesting the most touching nature of a common circumstance in the history of a family. The first affliction of a loving father at the thought of a daughter leaving

his home in a manner for ever, is depicted here. Of three verses that may at once be picked up; the second is that on p. 102 where the best teaching regarding the conduct of the newly-wedded wife is presented. The third is the last verse describing the nature of the relief the father feels on the score of a paternal responsibility. For the fourth verse we must propose अस्मान् साधु &c. on p. 101, though the verse on p. 103 has been suggested by some; the former is to be adopted because its sentiment is general and satisfies the test with which we made the selection of the remaining three; on the other hand the ultimate condition of the daughter's mind when absorbed in the cares of her own family will be found depicted in the last line of अभिजन on p 103; the claim of either of these seems equal and hence there is not one opinion on the selection.

केठस्तंभितया बाषणीं वृत्या कलुपशः कठस्तं—लुषः is a better reading but not well supported; cf. निरुद्गाणोदयतन्त्रकंडम्—कि. III. 38; ब्रह्मेन प्रतिभिर्देशपि जगशम्दे p. 210. वितया लडम्; दर्शनम्—the eye. विक्षवस्य भावः पैदलग्रहः; स्नेहात्—हेतौ प. अल्पशम् अदिकः यद्य. गृहमस्यास्तीति गृहीः. तनयथा विक्षेपस्थिं दुःखानि. जाह्नविकीडित.

आवसित (से with आ) मंडनं पद्माः. क्षौमयोः युगलम्.

P. 94. आवसेन पद्मिवाहि परिक्षेपः अस्मास्तीति cf. सपरिशाह् p. 48; रागपरिशाहि p. 109. आचारं अभ्युत्थानवंदनादिक् R, चंद्रसे. has समुदाचारः अभ्युत्थानादिकः. cf. आचारं दाव पदिवज्ञ—विक. II.

वीडया सह यथा तथा. वंदमि पाकृत for वंदे.

यथाति—See note p. 7. शार्नदा was daughter of वृशर्वन् a demon-king, and co-wife of the well-known देवयानी पुष or पृष्ठ was यथाति's son by शार्नदा, and became the progenitor of a dynasty the वृहांश, to which दुर्योत himself belonged. The meaning of the blessing is that शारुतला's son also would be a वंशवर. So the भारत from भरत सपाश्च—येनेष्ट राज्यान्वेन मंडलस्मेधरथ यः शारित यथ तथा राज्ञः ए राम् द्व—भरत; The म् of सम् remains unchanged in this word (P 8—3—25).

वर् a boon देशहेतैव वर्, आशीर्वदाशंसा—भरत.

सयोहताः—सुपेति or the words may be construed separately.

पदस्कीर्णिकुरुष्व—अपदस्कीर्ण पदस्कीर्ण संपपमाने कुरुष्व. See एष notes II. 21. See पदस्कीर्णीकृत्य p. 194.

ऋचः छ्वायेदस्त्र उद्दगा—a meter occurring in the वेद, an irregular meter. See App. on meters. आशास्त्र is Atm.

वैदि परितः—परितः governs the acc. कुञ्जाग्नि विष्वक्रमी वैचाद्. विष्व = a word peculiar to वैदि. समिषः एतु गति. मांतेतु संस्कृतीया दर्भा वैचाद्.

P. 95. अपहृ—used in destructive incantations. हन्तानां गंधाः नितानः a sacrifice कर्तुविस्तारयोरस्तीति नितानः—अमर, तत्संबंधितः.

एटे: लेपेन सह यथा तथा. साहस्रमिधा p. 89.

संनिहिताः देवता येषु; तपोदने रवस्य वा तत्रः.

प्रथमम्—पूर्वम्. अवस्थाति cf. मालादि. II संहर्तु अवसितम्. कुञ्जातु अपेतेतु cf. पीत-रघु II, 1. See रघु notes; तथा च महाभाष्ये—अकारो मत्वर्णयो विषद्वैष्वामस्तीति विषकाः पीतनेषामस्तीति पीताः R. प्रियं भृत्यं यस्याः; भृत्यम् may better be construed with विषम् than with लेहेन. आपः first आदौनवः; कुञ्जात्ते प्रसूते समयः; उत्सवः—सु to extract सोम juice. परयुः गृहम्. शारदूलविकीर्तिव.

मूच्छित्या—रवस्य भृत्यमितीय is the meaning.

अनुभतं गृतं यस्याः ; बन्धादे वैधवः.

P. 96. परेण भृतः—The cuckoo is known to deposit her eggs in the crow's nest, where the latter hatches them. परभृतस्य विष्टम्. प्रतिवचनस्त्रिय-विदिव denom. The meter is अपरव चक्रः

आकाशे—It is a speech attributed to the nymphs, sung by a character behind the scene.

रक्षाग्नि अतराग्नि यस्य. कृतालिनीर्ती भः हरितानि. छ.गायाः (जावामधावाः) तु च नियमितः अर्कमयूकानां तापः वस्त्रिन्. भूषात्—भूषीन्द्रिष्टः. कुञ्जेष्टते इति कुञ्जेष्टवा—सप्तश्यलक्ष—जपागासवासिष्वकालात् P 6—3—18. कुञ्जेष्टानां रज्जीविः भृदः रेतुः यज्ञ. च च will show simultaneousness. वर्ततेत्वलक्.

विषमयेन सह यथा तथा सविष्मयम्—बहुवीहि used as an adv.

जातिः एव जनः जातीनां जनो वा जातिजन इति स्त्रिवाः तामिः । अनुशातं गृतं यस्याः । तपोवनस्य देवतः तामिः । भभवदीर्घं—ष. for च. in प्राकृत.

सप्तगामप्—बहुवीहि used as an adv. जनान्तिकम् see App. A.

अप्रिप्रस्य दर्शने उत्तुका । आथमस्य पदम् । दुःखदुःखेन—The repetition shows 'excess' but the सूच applicable is प्रकारे गुणवचनस्य P 8—1—12 सादृश्ये योत्ये गुणवचनस्य है इति तथ कर्मधारयत् । चलना pl. for dual in प्राकृतः

P. 97. तोवनेन विरहः तस्माकातरा. तु ए is त्. connected with विभोष in the compound.

उद्गतिः (उद्गताः) दर्भकनलाः यैः । परिस्यकं नर्तनं यैः । अपमृतानि (अवमृताग्नि) पांडुप्रथाग्नि येषां येषाः वा.

लता चा सौ भगिनी च. आपत्तद्वारा—आपद्वाग्नि.

सोदर्यं सोदरयः P 4-4-109. समाने उत्तरे शब्दितः। also समानोदर्य (F 6-3-88.); सोदर्यांशः स्नेहः or preferably सोदर्यं स्नेहः as a general idea; I directly reads सोदर्यांशः. दण्डितेन adv. see p. II.

चूने संगता. इति गता: मुपेति. साहा ॥—गाया एव वाहा—विनां तु मुआ वाहा—
महेष on अमर; also वाह वा. अउग्रवधि—मुपेति cf. तदापभृति. द्वे वर्तते इति.

P. 98. भात्मना सदृशः शोभनानि कृतानि सुकृतानि. वीता (वि इत) विता यस्य। संभितश्चती active participle of संभि intransitive. वस्तिर्ततेक.

दटप्रस्त्र्य पर्यते चराते इति. गर्भेण मंथरा. मृगप्रस्त्र वभुः. न अधं (विप्रः) यस्मिन् सः अनग्धः अननः प्रसवः यस्याः। अनग्धप्रसूते: रुद्ध XIV. 75. पिअग्निदेवतान्त्रं—॥ प्राकृत स्थापास against the rule न लोकाभ्ययनिष्ठायलर्थत्रनाम P. 2-3-61.

P. 93. गते:—भंगः—*saltering*. सज्ज—सञ्च 1 P to adhere. बग्स्य विरोपत्रम्. इंगुटिनां तेलम्—इंगुटी is used the sense of the nut of the tree. कृष्णानां सूचिभिः विद्यम्. इयामाकानां मुष्टिभिः परि०. इयामाक is explained in मराठी as राळा. परिशर्धनः+कन्तु—भुक्तुपायाम् P 5—3—67. पुरा इति कृतः—त्वार्थे कन्तु भेद्यादयः कृतादिभिः (P 2—1—59) इति त्वार्थे सनातः K. Soo दीर्घिंयो p. 126 R remarks आहितामित्रात्त्वारनिषातः which however is not right, because a बहुवीही sensu is not possible in पुरकृत. पदरी—पश्चिमपायामिः comm. on अमर.

सहकासं परित्यजतीति. अचिरं प्रसू.—in plying one that died soon after delivery; suggesting also her condition as a baby left by नेका—soon after delivery and then brought up by कृष्ण.

P 100. चविस्त्रे पश्ननीययोः उपरुद्ध वृनि: येन विरुद्धः अनुवृत्पः यस्य न
लक्षितः न ताः उत्तराः च भागः यस्य विषमित्यन्ते—ऐति *dēpōm*. उत्तरातिकृ-

आ उद्दकांतात्—पञ्चम्यपश्चारिभिः. P 2-3-10. भूयते like स्वयते means 'is declared' in the भूति, as in स्वयते in the latter word. तथा च भूतेः ओरुकांतं प्रियं प्रोथमनवन्नेत F.

ଶୀର୍ଷତ୍ୟ ଛାଯା—ଶୀର୍ଷରେ ଇତି ପ୍ରତିଦିନକ୍ଷାମ୍ R. F. understands the **ଶୀର୍ଷତ୍ୟ**.
ପୋଖ by it.—ଯତ୍ରେ, ଡନ୍ତର, ଅଧିତ୍ୟ, ସତ୍ୱ are among ଶୀର୍ଷତ୍ୟ: i.e. trees exuding
a milky juice.

निलङ्घः: प्रेष अंतरितः। अदेकम्भती—देश sometimes the पाठ्यकृत for देश or प्रस्थ. Note पेक्षा in this speech. उद्धरं—करमि—cf. दुष्करं कुरुते रामो यज्ञविवाते तया विना—रामा. सुंदर 16, 27; दुःहरं बत कुर्वन्ते महतोऽथास्त्वयावृत्ते ये—महाभा. शास्ति. 104; the literal translation may be preferred: I do what is hard to do; i. e. far greater must my uneasiness be, long-separated as I am from my husband.

P. 101. रंजनी—रंज् to colour. विषादेन दीर्घतरा. गहरे &c cf. आशाचंपः—
भणये हृदयं विप्रयोगे हृणद्धि. मेघ. 9. आयो meter. अर्थात् रथ्यास.

मदवनात् — ' following my words.' is the original meaning; hence
in my name.

साधु—well, properly, duly; it is capable of making an impression
of fear for him on दुष्यंत's part; like that implied in शमपधानेतु &c. p.38.
संयमः धनं येषाम्. न बाध्यैः कृता. स्नेहस्य पत्रान्तः. सामान्या प्रतिपक्षं पूर्वा यादिमन् कर्त्त-
व्यं यथा तथा। साधारणगौरवपूर्वकम् R. भाग्ये आयत्तम्. अतः परम्—whatever lies
beyond this; this parts too suggests the future inevitable separation.
शार्दूलविकीर्णिडत्.

P. 102. वनम् ओकः येषाम्. लौकिकं जानाति इति.

न विषयः—not a province, a subject beyond reach.

शुश्रूषस्व—ज्ञानुप्रस्तुतशासनः P 1—3—57. Atm. in the desid. प्रियांयः
सख्या वृत्तिः or प्रियायां सख्यां वृत्तिः | समानः पतिः यासां ताः सपत्न्यः. सपत्नीनां जनः;
also सपत्नी or सपत्न्यः एव जनः. विप्रकृ त to offend. भर्तुः goes with विप्रकृता as
well as प्रतीपम्. रुद्धयति तच्छिला रोषणा रोषणायाः भावः रोषणता. प्रतीप—प्रति+
इप (substituted for अप् water) lit.:—against the current: अक्षयाच्छू—
पथामानके and द्वंतरुपसेम्योऽपा इत् P 5—4—73 and 6—3—97. प्रतिगताः
आपः यदिमन्. मा गमः aorist with मा in the imperative sense; न माळ्योगे
P 6—4—74. भूयिष्टम् adv. दक्षिणा—from दक्ष right. Opposed to वाम.
अनुत्तरकीर्णी—न उत्तरोकीर्णी उत्तरेकः अस्याः अस्तीति, उत्तरेको मदः महदवधीरणे हेतुः।
मृहिण्याः पदम्. वामः lit.:—left, not right. आधि—mental pain. शार्दूलविकीर्णिडत्.

कथं वा—Very appropriate; as it is a question regarding a matter
that was one of personal experience with गौतमी, while with himself
it was one of mere observation.

वहृजग—A girl in the capacity of a younger inmate in her husband's house. वहृः पृथ जनः.

P. 103. मलब तदुम्भू—मलयस्य तटः corresponds to तातस्य अंकः; अंदण-
लदा is शकुनतला; तदुम्भू is an inappropriate idea as तदु and लदा are
usually conceived to be related as husband and wife. See Preface.

अभिजनः—संतीतर्गोवजननकुलान्याभिजनान्व औ &c. अमर; सामान्यशब्दो विशिष्ट
कुलं लक्षयति R. विमेवेन गुरुणि। क्षणे क्षणे प्रतिक्षणम्. The East गाच्छी may easily
be imagined as begetting the sun—' supreme glory ' is suggested by
the उपमा. विरहाच्छायते इति. हरिणीवृत्त.

P. 104. यदिच्छामि—यथाहमिच्छामि तवास्तु तत्था—महाभा. कर्ण 71.

प्रत्याभिज्ञाने मंथरः आरमनः । नामधेयेन आंकितम्.

संदर्भेण—that the king might be प्रत्याभिज्ञानमंथरः.

अदिक्षिष्यते—The reading with its variants is found also in विकल्पो-वैश्य; अति seems to be a later improvement.

पापे शक्ते शति उपपदस. cf. पापशांके—रामा. किर्णिक. 9, 16. ऐन पश्यते भया-न्यपदेःपि—कि. IX. 70.

अभ्यन् युगम् युगांतरम्.

P. 105 चत्वारो अतोः यस्याः The meaning is the same as that of स-दिग्ंतमहीस०. चतुरंतायाः मद्याः सपत्नी. तुष्यतस्यापत्यं पुमान् दौष्यांते०. अविष्यमानः प्रतिरथः यस्य । अत्र रथशब्देन रथिकः लक्ष्यते । K. cf. रथ, महारथ, अभरथ. एको दश सहस्राणि योधयेष्यु भावेनास०। सप्तशास्त्रापशीणश स वे प्रोक्तो महारथः । अभिताम्यो-धयेष्यस्तु संप्रेक्षोऽतिरथस्तु सः । रथस्त्वेकेन योद्धा स्यात्तत्त्वानोऽधरथः स्मृतः । । भैरव—विवाद c.f. ताङ्गिवैश्य चतुरांश्चित्र—रघु XI. 57; अहं चाप्यानेविष्टः (अकृतविष्टः comm)—महामा. आदि. 105. तस्मिन् अप्यतः कुटुम्बस्य भरः येन cf. रघु III. 70.

परिहीन्दि—हा abandon. cf. परिहीण—भर्हि XIII. 1.

तपसः चत्पेन पीडितम्. तातस्य शरीरम्.

P. 106. निःभासेन सह चतुर्मोहि used adverbially.

पूर्व रचितः like भूतपूर्व in P 5—3—53. उठजस्य द्वारे विष्ठः. नीशाराणां वसिः—an offering of wild-rice—grains by her hands.

सह यांति इति—सुयोति or उपप. स-

वनस्य राजिः तया.

सहचारिणी—evidently more appropriate than सहपर्मचा०. शुकुतलया विरपितम्. तपसः वनम्.

स्नेहपत्रिनिः p. 101. एव पश्यतीति. पत्युः कुलम् पतिगृहम् may be taken as the meaning cf. राजकुल—रात्तल in मराठी. स्वर्दिष्ट निश्चिति इति स्वरथः स्वस्य भावः ।

परकीय—like स्वकीय—सि. कौ. on P 4—2—138.

परिप्रश्निः—सोवे वर्डा it may convey the meaning of the चतुर्थी or we may add समीरम्. विशाह—lit.—cut open शट् to cut; hence, clear, serene, quiet. पञ्चांशितः आसः येन. इव shows उत्पेक्षा. अंतरात्मा same as आत्मा. इत्यत्त्वम्.

Act V.

P. 108. प्रविशत्यासनस्थः—Enter sitting on a seat; which of course means that the king is ‘discovered’ sitting.

कर्ण दत्ता—*c.f.* माठी, कान देजन. संगीत—गीतं वर्यं तथा नृनं वयं संगीतमुच्यते। S. कलं मधुरास्फुटम्; विशुद्ध—E has on this विशुद्धा नाम गीतिः मामराग्ननिकेत्यवैः; but it is better to take कलविशुद्धा as a विशेषगोग्यपदकमधारय.

हंसादिका—One of the queens according to R F. वर्ण—The notes of music. S has गीत्यम्भ्यांसं प्रथमतो वर्णपरिचयः कार्यः।

यावद्यकर्ण—*c.f.* यावत्यविशामि p. 11; यावलिकोगमनुतिशामि p. 112.

अभिनवे मधुने लंतुषः। कमले वसति। एव कमलवसातिमाधं तेन निर्मुतः। अपरवक्तृत. The verse implies that दुर्वासस्'s curse has had its full effect on the king's mind. चूतमंजरी reminds the audience of शकुनता; कमलवसति indirectly suggests his residence in the haram. It makes all the words छिप्त by attaching an obscure sense to each. The figure according to S is हेतु.

P. 109. रामेण परित्वाहीनी; *c.f.* यास्तिव्य p. 48.

अशुपर्य—*c.f.* विपेत्यादाद p. 75.

सकृत कृतः—सुपोति स. सकृत्कृतः प्रणय यस्य; if अयं जनः be taken to mean the king the विप्रह will be सकृत्कृतः प्रणय येन. अद्याः—हंसादिकायाः देवी वसुमती p. 172; she is a rival queen of हंसादिका's मम उपालंगम् निषुणम्—adv. cleverly.

अश्चराए—This is a second suggestive reference to शकुनता's life; the suggestion pointing to the love of विश्वामित्र and मेनका. The विदूषक is a but of ridicule among the ladies of the haram *c.f.* मालावि. IV. Hence, talk of this kind may not be deemed forced in the present circumstances.

नागरिकस्य वृत्तिः—By an intelligent, significant action, he is to make her understand what the king has said. इत्यक—विपत्ताकृत्य मध्यमातर्वनोभ्यामवोमुखं कविताभ्याविलवैः K. नागरिकः—परीकः वौदांगनासंमावणकुशल इति यावत् S.

P. 110. एवं विभा यस्य सः एवंविभः एतिविभः अर्थः यस्य तत् इष्टधात्रौजनस्य p. 33. तेन निरेः। बलवत्—pp. 1, 52, 56, 157. डस्केटितः—डस्केटा अद्य संजाता इति.

रम्याणि adj. for n. qualified; *c.f.* रुक्षाणि परिरक्षित्—रागा. किञ्चित्प्रा-

३१; पश्चाण्यगोचत्-महाभा. वनप. 236, पश्चाण्युक्तः-कर्त्तव्य ६६ K रूपाणीति शेषः. See रम्यं देखे p. 150. पर्यन्तसुक्त-पारे is often prefixed to adjectives of quality cf. परिपांडु परिलघु, परिदुर्बल. परिपेत्रव &c. गुणित may be taken as a p. p. of सुखयाति ora direct adj. from सुख by तदस्य संज्ञातं तारकासिभ्य इत् P 5-2-36; तारकित पुष्पित, कंटकित, कुमुखित, निश्चित, द्रुमुखित, अधित, दुःखित, उत्कृष्टित, ध्याखित. पंडित, &c. जंतुः p. 186. प्राप्तिमात्रम् R. न बोधः पूर्वः यस्मिन्कर्माति तपाचा तथा भावे भावेन वा स्थिताणि firm with the feeling, or in their character. अन्येषां जननानां सौहानानि. वर्णतातिलक्. The idea is based on the doctrine of पुनर्जन्म familiar in the Hindu belief. R has भ. वैः नामाभिः निश्चलाने. जग्मसहस्रैवि दूषीकृतमशक्त्याने इति भावः adding सामान्यतो जन्मांतराजामनुरागं स्मृता स्मुत्सुकत्वं भवतीत्यर्थः। असौ एव हि कर्त्तिः मनो हि जन्मांतरसंगतिहम् (रघु VII. 15) इत्याह स्म। K E have भावे भात्तव्वने स्थितानि. F. एवं कादंवर्णी जननांतराजातसौहार्द्याः महाभेतायाः स्थनसंरेषण मनसः स्मृते: पुंशीकृतस्तुक्यं इत्यभम् | cf. संस्कारः प्राक-ना इव रघु I. 20. cf. The feeling of Ivanhoe when he feels drawn to stand as a champion for Rebecca.

कंचुकी—कंचुकोऽस्यास्तीति. This character is usually represented in संस्कृत dramas as a personage grown old in his function of generally guarding the royal household and attending on the king in all important functions. He is first made to describe his old age, long experience, and the consequent confidence he carries with him in the palace and court. R. has कंचुकेनाम् गान्तुगुनाचर्थः उक्तस्तु—ये निन्यं सत्य-पंचाः कामयोपतिवर्जिताः। जाननितानकुशलाः कंचुकीगासु ते रम्याः। cf. निकपो. III. वेणीसंहार.

इदृशी अवस्थाः is ‘ such an old ago ’.

P. 111. अवशितेन—साक्षानेन शकेनापि इत्यर्थः R अवशेष्य गृहानि—To अवशेष्य the Hindi word औरत will be easily traced. वकुलिये—बहु+तिय as a term. By बसुपूर्णगांधस्य नियुक् P 5—2—52. प्रस्थाने (p. 43 मियः प्रस्थाने) निकावा गान्तः यस्य. अनंतव्वनामेन—अत—र्थम्. वर्णतातिलक्.

भगव्य कार्यम्—अननियास्यम् cf. °अनियातः p. 8. उपरोप्तं करोति इति—उपप. स. अनियमानः नियमः यस्मिन्. लोकस्य तंत्रस्य तंत्रं वा अधिकारः—लोकस्य तंत्रं नियोगः रक्षाकर्म तस्मिन्नियां नियोगः K S.

सकृत् युक्ताः तुरंगमाः यस्य—यस्य तुरंगशोभने विभात्यभावः यस्य अन्यकार्ये आवृ-आतिः किमु वक्तव्या इत्यनियांतरामनं धारयते। R. राज्ञो च दिवा च रात्रिदेवम् by अच-तुर &c. I. 5—4—77; a द्वादशमात् गंधस्य वहः च. त. आहितः भूमे: भारः यरिग्न वृष्टः अंशः वृन्जिः यस्य. कायु is also called सशागति. शेष literally is the remainder, i. e. the space in the univers, which has been figuratively

called a
serpent
earth.

8

personage the
is supported our
परस्तुपमा.

P. 112.

मनो यस्य.

With   १. v. 1.   ३ उग्रवेन सह निरोधः स्पातः See नवीकृतः
below p. 114.

पर्गे द्वारार्थं S. आदे

लाकास्तथा रहः रहवोपाङ्गु चार्नो-अमर.

लाकास्तथा रहः रहवोपाङ्गु चार्नो-अमर.

उग्रवेन सह निरोधः स्पातः See नवीकृतः
below p. 114.

उग्रवेन.—उग्रवेन त्वं कासाकाङ्क्षयोः P. 5—2—34. संक्षायाभिस्यतुपर्वते ।
वर्वत्यसर्वं स्थलमुपत्यका । आरुदं स्थलमधित्यका —ति. कौ. उपत्यकायाः उग्रवेन्यां
या अर्णवं तज्जवर्तं प्रिति. किम् स हेति सभीकाः यतुपीहि. प्रमाणम्—The authority, i.e.
whatever he would be pleased to do on the report, would be obeyed; this is the sort of meaning expressed by this word; पत्यमाचतया
कर्तव्यं तदेवो जामातीत्यर्थः E K; अन्तरकर्तव्यः S.

सोमरात—name of the उपाध्याय. श्रीतेन विधिना the rite enjoined in
the भूति. वेदोक्ते विं ।

वैश्यति—addressed to the प्रतिहारी. संधिविप्रहर्तवर्यं नामाकायर्थं कुम्भितम्-
निवेदयन्ति याः कार्यं प्रतिहार्यस्तु ताः स्पताः—भारतीय नाट्यशास्त्र 34—45. प्रतीकरे यदी
रारीत्यपिशब्दं स तु तुंडिकावपि जियाम्—अमर comm.

आप्नेशरण—p 88 अभिहोत्र being a sacred daily duty enjoined on all
गृहस्थ s. cf. आहितामी Now a days अभिहोत्रs are rare; but the sacred
ashes in use among orthodox classes are obtained from अभिहोत्रs alone.

P. 113. अधिकारात्य लेदः । मुखी—सुखमस्यास्तीति. चरितः अथैः यस्य च चरि-
तार्थः चरितार्थस्य भावः चरितार्थता. दुःखमुच्चं (अनुवाच) यस्यां यस्याः च. औत्सुक्ष-
मेव इति औत्सुक्षमाचम्. अवसःदयति is to be preferred to अवसादयति the
former being the older reading; and 'quiets' [is then a more suitable
word for it; 'less pleasing when possessed' is the idea. प्रतिष्ठा-
implies चरितार्थता; आहादं राज्यलाभः इत्यर्थः S. लङ्घन्य परिपलनमेव वृत्तिः—
लङ्घः is the राज्य in the present case, though it is preferable to
translate the word literally. cf. लङ्घन्यमन— एष IV. 14. लङ्घन्यालनविधौ
ibid XIX. 3. यथा भग्नाय न तथा भवति भग्नपनयनाय. रवस्य हस्तेन धृतः
ददः यस्य तत्. आतपात् चायते इति यसांतनिलक . न च भग्नाय is a variant,
which goes against the idea in लङ्घन्य &c. आतपम् may more fitly be
considered to be the state—umbrella of a king. cf. एष XVII. 18.

वैतालिकौ—तत्प्रस्तरकौयोऽवै रागैस्तत्प्रालग्निभिः खोकैः । सरपसमेव वैतालं गा-
यमैतालिकौ भवति । गायप्रकाश S. cf. the verses sung by similar characters
in मालवि. cf. also एष V. 65 et seq.

स्वस्य सुखे स्वसुखविवेदे निर्गतः अभिलापः यस्य लोकहेतोः—हेतोः is like a preposition like योगात् parallels of which are abundant in मराठी such as सुळे, कारंजे, which are all noun-inflexions in origin. दिने दिने पतिदिनम्—अन्यथी एवंविधा—एवं विधा यस्याः यूर्धा—कारणेन पादेन पिबति. मालिनीवृत्तम्. दृढवतत्त्व of the hero is illustrated hero-दशरथ II. 4.

P. 114. निपरितो मार्गः विमार्गः विमार्गेन प्रसिद्यताः. आचः दंडः येन आच pp of दा with आ. कर्त्तव्ये—कृपा to contribute to; रक्षणय—कृपि संपर्यमाने च—या. on P 1—4—14. अतनुभु &c. बहुवि संपत्तु जातयः संतु भवन्तु बहुकृत्यकारिः इत्यर्थः। सति विग्रहे असति च विग्रहे प्रजानां रक्षणं त्वयैव निष्पायते नान्येनत्यर्थः R. कुरुक्षेत्रस्ते: किप्रयोजनमित्यभिपायः K. E. कै तौर्नप्रहनुप्रहासमर्थः इति वाक्यशेषः ४. मालिनी.

आंतं मनः येषाम् पुनः may be separated from नशिकृतः; but S has शोको-
म्युकः उनर्वनः। अभिनवेन संमर्जनेन सर्वकः—प्रिया सह विषयते इति—संनिहिता होमस्य
भेनुः यत्र. अग्निशरणस्य अलिदः—प्रधाणप्रघणालिदा बहिर्वापकोष्ठके—भपर.

परिजनस्य गंसमवलंबते इति.

जातिन—A hermit's life is one continued observance of vows. उपेत्तं
तपः यैषाम् यैः वा. धर्मस्य अरणे चर्त्तीति। असत्—evil; hence, mischief, harm.
केष्टतम्—चेत् to act, behave, practise.

P. 115 आहोस्तित्—This is treated as one expression like नजु, अथो,
कितु, स्वस्ति &c. आहो डत्तहि किप्रत विकल्पे कै किप्रत च and दिश्त्वमेच वितर्के च
अपर. अपश्चाति cf. राजन्प्रजामुते काञ्छिदपचारः प्रवत्तते रघु XV.; न राजापचार-
वंतरेण &c. उत्त. II. जादुकाविकीडित. This whole speech is intended to
impress the audience about the loss of remembrance about शक्तता. See pp. 108 & 109.

सुचरितेन अभिनंदनी इति. शोभनं च तेऽनु सुचरितम्. सभाजायेतुम्—cf. स्नेहात्
सभाजायेतुमेत्य—उत्त. I.

ए भिना इत्यातिः येन cf. जञाल लोकस्थितये स राजा—भद्रि I. 4; हियतेरभेना-
रघु III. 27. वर्णानां मन्येः अपाहृतः opposed to उपाहृतः. अपर्यम्—परो विभासा
P 5—4—72. नप्रपंत्ययो वा समासांतः।; अपर्य नप्रसक्तम् P 2—4—30 तत्पु-
रुष इत्येत्। अप्यत्र तु अपरो देशः। कृतसमासांतनिर्देशात् नेह अपर्याः। cf. अपर्येन प्र-
वृते न जातूपाचेतोऽपि सः—रघु XVII. 54.

इदम्—We construe this with जनाकीर्णम्, taking this latter as a
noun; जनैः जनानां वा आकीर्णम्; इदं जनाकीर्णम् thus means this crowded
place; this expression occurs in the जीवेयुक्तिविवेक p. 22, where it is
explained by the com. as „जनसहित स्थानम्; जनशरातं स्थानम् R. अप्यत्
may be admitted into the compound with परिषित. ज्ञापद्यरिषित ज्ञिवेष्ट
यस्य. तु यस्य वहः हुतवहेन परीतम् (इ with परी); गृह is the उपमान. शिखारिणी-

P. 11

१३८ वैष्णवे छोतकर्म-

। ।

। । । नतिः कस्य सुखेन

। ।

। । । मालोपमा.

VI.

रमे in संस्कृत. cf. सधेतरेण स्फुरत्व

त ॥—एष XIV. 49. ६

। मागे लीणा तु आवाये प्रजातः । संस्कृ

ने प्रदिशात्यकर्षं निहं

—वसंतराजः quoted by हेमाद्रि and

cf. also सर्वं च

। ६ अ. IX. मुक्तमासनं येन. वर्णः आवश्यः

the castes and the

। ६ अ. fe.

मध्ये तिष्ठति इति. एतत्-प्रागेव मुक्ता० &c. i.e. the king's humble behaviour.

P. 117. फलानामागमा॒: rightly means आगतानि फलाने. दूरं विलक्षते इति । न उद्भवता॑: परेषामुपकारिणः, वंशस्थ. अपौतरंयासे॑.

प्रसचः युक्तरागः येषाम्. विभवं कार्यं येषाम्.

अवगुंठनवती—This is something like the modern purdan system. But this was not so absolute as in modern times, though some kind of a veiled life seems to have been practically enjoined on dames; असूर्यपत्नी is a common adj. in संस्कृत; in the रामायण, सीता is at first brought veiled out of लंका—युद्ध. 116—But this is condemned by राम as unnecessary; न गृहाणि न वसाणि न प्राकारारितरास्त्विक्या॑ । ऐसा राजसन्धारा वृत्तमात्राणि जिया॑ । असनेषु न कृच्छ्रेषु न युद्धेषु स्वर्यंवरे॑ । न कतौ नो विकारे च दर्शने दृश्यते जिया॑ । With the राजस, the practice was probably more common. In महाभा॒, कर्णपर्वत् १५ नारीं प्रकाशाभिव सर्वगम्भाम् implies some veil for respectable ladies. In शश्यप. 29 we have अष्टापूर्वी या नार्ये नास्तरेषामि॑ वेदमसु॑ । दशशुत्ता॑ महाराज जना याता॑ पुरां प्रति. स्थित् see आहे स्थित् p. 115. न अनिपरिस्फुटं नातिपरि॑ or अनतिपरि॑. नाति॑ is not to be called a नस्तमास, in which न is invariably replaced by अ or अंत्; hence the present is a सुपोति॑ स. like नातिप्रमाणः एष III. 67. नाति—टं शतीरस्य लाक्ष्यं यस्याऽ॒ लक्षण gives the noun लाक्ष्यं which originally means simply 'the taste of salt'. आर्या॑. दपमा॑.

कुतूहलं गर्मे यस्य, R's reading 'भोवहि' (कुतुहले गर्मे मध्ये उपहितः युक्त R) is rather awkward.

निर्विन् means to observe minutely. अनिः॑—This speech again presents the state of the king's mind. परस्य कलमम्.

P. 118. निर्विन् तपो येषाम्. निर्गताः विमा॑: यस्मात्.

धर्मकियामु॑ विप्रः॑. त्वापि रक्षितारि साति॑. दृष्टांतः॑: cf. सूर्ये॑ तपत्यावरणाय इष्टः॑ ऋष्येत् ऋकस्य कथं तमिसा॑ रचु॑ V. I3.

(53)

P. 119. अर्थात्—‘ has its meaning made⁹ true ’, because his duty was to make the rites safe. See the king’s speech p. 20. लोकस्य अनुप्राप्त—because the राजि s live for making the world happy. कुशलस्यात्मीति कृष्णी.

स्वपीनशु (स्वपीन भवि) कुशलं फेणम् ; निश्चिन्तः see नामदी खिदिः p. 12, पतेजित्स योगसूत्र III. 46 & 48. अनामेयस्य (न आमवः ; or अविषयानः अनवः यद्य च) प्रभः पूर्वः यस्मिन्मन्त्रे तथा तथा. कुशल and अनामव are used after the injunction of the स्मृति—आद्यन कुशलं पृच्छेत् लक्षणंभूपनामवम् । वैश्वरं लेभ उपागम्य शूद्रमारोग्यवेद च.

निधः समयः—सुपेति स. मिथोऽन्योन्यं रहस्यापि-अपर. The वंचनी shows हेतु.

अहितां प्रापसरः-भईत् like निश्चिन्ता is common as a Buddhistic technicality; in common language however these words convey the general meaning. मूर्तिमनी च would be a रूपक; मूर्तिमनी is an उत्तमेका. तुष्ट्यः गुणः वृद्ध. वृद्ध वर्त्त समाहृतौ; an irr. समाहराद्दृ, cf. गवाधप्रभूतीति च P. 2—4—11. वित्तस्य cf. दीर्घस्य कालस्य लक्ष्यसंक्षः—महाभा. ऋपवर्त् 7. वंचनस्य.

उत्तमापना—हि. त. by प्रापापने च द्वितीयया P 2—3—4. उह वर्त्तस्य चर. नम्. वकुकामो p. 23. वचनस्यवकाशः.

P. 120. एकेक्षम्—a समाप्त like अन्योन्य, used as an adv. See वि. कौ. on P 8—1—12. एकमेकहस—If we remember the मराठी corruption एकमेक, it is probable that एकमेक is a compound word like एकहः; and the regular सहकृत in that case would be एकेकरमे for it. एकमेकस्यै should rather be replaced by एकमेकस्य which gives a better construction of the case. शंकर & वंदेश्वर. both take एकमेक as a समाप्त.

वचनस्य उपग्रासः .

लोकवृत्तांतेषु निष्णाताः.

P. 121. आतेः कुलम् एकः (केवलः) संधयः यस्याः आतेः सगोपे पितारे-विधः R. अन्यथा—Otherwise, the opposite way, i. e. सतीवपि असर्ती वर्त्तते. तस्य अपिया तदपिया. वंचनस्य.

पूर्वं परिणिता like भूतपूर्व in P 5—3—53. cf. असुरपुण्ड्रे p. 148, असुरपूर्वः p. 185.

संपदं—This word is somewhat difficult to construe; it may mean ‘ yet’, ‘ even now ’.

कृतस्य कार्यस्य देषः

अपतः कल्पनयाः प्रभः—अविषयमानार्थस्य कल्पनया प्रभः K.

मूर्खीत—cf. यजेव
महाभा. १२. मूर्खीत रु. II.

title). वस्तु—

III. ऐवरेन गता.

आधिकातः—सोपहासं अकृतः।

ओडठने—See p. 117.

P. 122. अङ्गा कर्ताः यस्य प्रथमं परिः; न अवस्थयन् अतः तु चरः यस्य
मालिनी उपगा.

धर्म पवेक्षते तच्छीलः तस्य भावः।

जोषम्—तृजीमर्थे मुखे औषम्—अमर.

P. 123. अभिष्यकानि सत्यस्य (गर्भस्य) लक्षणाणि यस्याश् इवो भवि अहे
क्षेत्री अस्मि इति आशंका० कै०—as another man's wife; to me she would
be a कै०

दूरभिरोहति इति—See दे प्रतिकृति कुलस्य मे p. 68. i. e. she expected
to get the सामाज्य for her son, if she begot one.

मा तावत्—Is an independent expression, not to be construed
with विमान्यः as some commentators have done. See p. 147. Also अ
तावत्। गथितगत्तास्म &c. मालावि I.

कृतः अभिग्रहः यस्याः विमान्यो नाम—भवमेतत्यः किम्. R has नामेति कोणे
which is preferable to K and S; K has नाम संशोदनायाम्; S नामवधारणे
मुनिरेक्षते यावत्; I मा तावत् विमान्यो नाम न कर्त्तव्यत् त्वां विमाननामईतीत्यर्थः।
दरयुः an old vedic word now usually meaning 'a thief'.

प्रत्ययस्य (प्रत्ययजनकं) प्रतिवर्णनम्.

अन्या अवस्था—अवस्थातरम् irr. ततु. or कर्मधा.

सो आजिओ नि पदं वसिदं—मौभिगो would make पदं to refer to what
she intends now to do. स्वभावेन उत्तानं हृदयं यस्य. गमयुर्व—cf. प्रभूर्व
p. 119; सकेतपुरुःसरम् प्रतिक्षापूर्वकं च S.

दण्डेश—This word has hitherto been usually translated by 'family'.
But the word is used in the sense of 'name' or rather 'a distinguished name'. In the रामायण we have the following uses दितुकं
दण्डेश रिनगच्या सदृशं वचः कुलं व्यादिशं च्या च (कुलधर्मं बोधयन्त्या cowsl); भाष्म
न दण्डेश (अभिग्रहः) च यदा दण्डेशं वृत्ती—गण्य 12 & 13; व्यपदेशकुले जाताः
पुत्राणामाननिदेशः—किं तथा. 61; चित्रियव्यादेशानाम्—सुदर. 20; कथं त्वां पुन-
रुदयां कुलं दण्डिकमहत्—युद 117. In उत्त. VI. we have परं व्यप-
देशानामः—रामायणकथं पुरुषः। All these uses justify the translation 'high
or illustrious name', which the student may prefer. See कोऽस्य

ब्यपदेशः p. 203, कूलं कपति इति कूलकषा—सर्वकूलधर्मर्थेषु कपः P 2—2—42.
कूलकषा नदी. भार्या. उपग्रह.

परमत्पदे—परमार्थ p. 51. परस्य परिमहं श्वर्णते इति.

उदाहरणः— A phrase of approbation, प्रथमः being the first word usually. See p. 174.

P. 125. मुश्याः स्यानम् अंगुस्तीयकेन छूःया.

स्नकस्य अवतार—*the lord consecrated to ईश. ज्ञातीर्थ* a part of अवतार dedicated to श्रीमी, ईश's wife. स्नकावतारस्य तदाश्वरस्य भास्य ग्रन्थं है.

प्रत्युत्पत्ता मृतेः यस्य तत् खेचम्—जीवां समूहः; जीवाति is the meaning here.

कहिस्त—The word is seized by the king who immediately says श्रोतव्यमिदाः; there is no better proof now.

एकाक्षरी दिवसच्च. नलिन्याः पश्य भाजनम्.

अनुभवस्तावत्—Implies his utter indifference, owing to the worthlessness of the evidence.

P. 126. पुन इति कृतः स्वर्णे कन् अनुकूलपायां वा. दीर्घी अयांगौ यस्य it is a proper noun. अनुकूला अस्याहतीति अनुकूलपते इति वा. न परिचयः अपरि० इस्तस्य अव्यासः साध्यम्. पश्यओ—विचासः पंडिते. आदरः would be better as a संस्कृत synonym, cf. प्रश्नवाचन् p. 166 प्रश्नितः—कर्त्तरि कः। संगम्य—समानः गंधः येषाम्—समानस्य in P 6—3—84. संपानस्य सा स्यादुल्लपदे । ॥१६. कौ. आरण्यको—अरण्यान्मनुष्ये P 4—2—129.

पश्यमिदिः यैषां तानि । अनुभवस्तावति वाप्नुगामि मधूने । विचासः एवां संते इति विचयनोलुगः is the meaning.

तर्वैवेसंवर्तितः.

P न अभिज्ञः.

तामसी न असौ इदान—Instead of a more respectable term of address, this bare expression is used to impress her about his stern impregnable fortitude against temptation.

न शिक्षितं पदुन्मम्; न मानुष्यः; किमुत—किमुत, किमुत are used to signify ‘how much more than’ the literal meaning being ‘what then—to say of, or ‘not to mention’ according to the English idiom, प्रतिवेष्यती is intended to contrast with अप्रतिवेष्य. अतिविष्ट गमनात्माः—The

अंचनी is governed by आहू. अपरमानं ज्ञात् च गृहः अन्पैः हिके चक्रौः लोच
तुता कार्कैः शेषितः is the literal meaning; cuckoos being hatched by
crows in their nests. The bitterness of अंकुतस्त्र's feeling is enhanced
by these words which would seem to her to be a significant reflection
on the circumstances of her birth and breeding. अंकुतस्त्र will
simply the celestial अपारद् भेदाः; अंतरीक्षगमय is her going to heaven
after giving birth to अंकुतस्त्र leaving the latter as an infant behind
her; अन्पै द्वया would be आहू. The observation is therefore sure to
have the effect of rousing अंकुतस्त्र's rage about the king's damnable
perfidy. Hence आरोपत् as the st. dit. in the following speech,
which itself is sufficiently expressive of her sincere wrath (अदीक्षः
शोपः). S has an ingenious explanation: अपै काम्यार्थाऽपि खेलते तपारि
अंतरीक्षगमयात्माहृ दुष्प्रतस्य वालकिणा तह स्वर्गमनग्राम्यै स्वप्नावारं स्वकीर्तं तुरे अ-
वैरिचर्यार्थादिभिः पीपक्षादि.

न अर्थः अनादीः—आर्य implying all goodness. इत्प्रस्त्र इत्प्रस्त्र च अनु-
मानम्. धर्मरूपः कर्मचः तं प्रदिवातीति. तुषेव एतम् कूपः उपमा यस्य. c.f. तृष्णः
कूपविवाहृतम्. रामा. किर्तिका 17; also अवोधा. 46. अनुकृति lit.—doing
after, in the manner of; hence imitation. प्रतिषेद् to have recourse
to, to assume, to practise.

संदिग्धा तुरिः यस्य, अपियमानं क्लेतर्व यस्त्वं.

P. 128. विस्मरणेन दाहना विप्रस्त्र दृष्टिः यस्य; एः एवं चन्द्रम्. अदिभेदिते
अदिग्नी यस्ताः. अतिशायिता इदं तथा. वस्ततितलक्. उत्तमेषा.

भ्रो प्रधितं &c. is put into the mouth of the पुरोहित by I.

स्वर्णदेन चरते तच्छीला; गणिका. पुरोर्वजे प्रत्ययः तुमे नमु यस्य. इत्यै विष
यस्य. इस्तामासम्—p 126.

P. 129. R adds परिहितं before चापलम् explaining it by केवलित् इदं
सह. अतः संगतं परीक्ष्य कर्तव्यम् । एः विशेषात् R; i. e. एः संगतं विशेषात्
परीक्ष्य कर्तव्यम् । न जाते इत्यं देषाम्. देवीभक्ति denom from. देत्; विरो पर्वतस्ति L.

अपभ्रन्त्याः ‘त्वा च मृदयः । चंयुतः दोषः यस्य तत् चयुतशेषम्. वं—वं च तद-
वरं च. अहर a word pp. 75, 109.

सात्प्रपम्—असूया सह यथा तथा द्युमोहि used as an adv. अनूप properly
is दीप्तरोपो गुणेभ्यः—अन्तर. अपरीक्ष्यत्—R has दीनं (as a synonym for अतः)
च तदुपर च ‘a base reply’; S says विशेषस्य यम इत्यर्थः. If is correct
having अपरीक्ष्यत् विपरीक्ष्यत्। वेपरीक्ष्यर्थे अपरोक्ष्यस्यो नमुना पक्षुकी यम सम-

(57)

माध्याये राजो देवजैयिस्ये प्रवर्तेताधरोचरम्। तथाष्टमाध्याये वादिनः सदोबोक्तौ अदेश्यं यत् दिग्गाति निर्देश्यप्रते च यः । यस्माधरोत्तरानयान् विगीताजावदुभ्यते इति च । The compound is an इतरेतरयोगद्वय according to P 2—4—12; in the present use it is more a कर्मधारय.. cf. वशे पापीयसे भर्ते तत्पापमधरोचरम् (नीचोक्तयो-वैपरीत्यकरणं महत्पापम् comm.) महाभा. कर्ण. 32; so in शेष. 198. the meaning being ' upside down '. आ governs the प्रवर्ती जन्मनः. ज्ञाय direct object of आशिक्तः. न प्रमाणम्, अन्तर्मनः. परेषामिंसभानम्. cf. परामि-संभानपरम्—रघु XVII. 76. अधीयते passive. संतु—the mood implies irony with किल. आत्मा वाक् येषाम्. प्रमाणामिरः S. आत्मस्तु यथार्थवक्ता when applied to a man. उपजातिवृत्तम्.

P. 180 अभ्युपगम means ' admission ' ' granting ' स्वीकार.

उत्तरं च उत्तरं च—may be considered a समाहार इति. cf. उत्तरेतरवादेनम् (बहुप्रलापिनम् comm.) रामा. युद्ध. 78. 17.

सर्वतः मुखाने यस्याः; परिष्ठेषातीता इत्यधेः I.

P. 131. करुणं परिदेवते इति करुणपरिदेविनी. प्रस्यादेष्वेन पद्मः.

पुरोभागे—दोषदर्शिनि—सोकैकरक्षुरोभागी—(where पुरोभागी is the word) अपर; the general meaning seems to be that of ' forwardness, self-willedness '. K has दुष्टे as the explanation. ४ तिरस्कारक्षुरोभमेव गुह्यसि अपरित्याज्यभृत्यवृग्नं न गणयतीत्यर्थः । cf. माझ मं पुरोभागी समधेयेदि—विक्रमी III. स्वातंत्र्य is a sin on the part of a woman. न रुद्री स्वातंत्र्यमहीते स्वातंत्र्ये न बलमवि द्यावासोऽप्यगृहे तथा—कुक्तनीति III. 19. कृत्वा स्व-तंत्रां तद्वार्हे गच्छेन वै कृचित् ibid 115. न स्वातंत्र्यं कृचिन्निवाः—याङ्गव. सू. आचाराध्याय 85.

किंति पातीति. उत्क्रांतं कुलं (कुलमयीदा) यथा; आतिक्रांतकुलमयीदवा त्वया B. अन्त्यादयः क्रांतायर्थे द्वितीयया इति सनाता: K. वतं चरित्व निषमं च E. द्वाषि अ-अभिष्ठरितम्. ४ दास्याः भावः दास्यम् तुंतविलंबेत.

P. 132. कुमुद is the lunar lotus; उत्तमः अंकः वहृ; पंकात् जायन्ते इति एकज्ञानि—these are here solar lotuses. cf. नोच्छासिते तपणकिरणेषु अस्त्वैषां-कुमुदम्—विक्रमी. III. उत्तमः एषामस्तीति. उत्तमः power, mastery; here, over oneself. परेषां परिमहस्य बन्धेषात् परावृत्तुर्व यस्माः. अशोभरम्प्यात्.

पूर्वे वृत्तम्—सुपोते or कर्मेषा. अन्याभिः वंगः—अन्या becomes अन्य again in the उत्तमा. cf. अनन्यवारीकर्मनीवंतम्—कुमुदा. I. अशोभत् भीडः..

शुरुलाघवम्—an irregular abstract noun from शुरुलु. वारांस्त्वजाति इति परस्य जियः सप्तेन पांचुलः (पांसबोऽस्य वियंते इति). cf. वीर्गासुलानाम्—रघु. II.2.

आ प्रसवात् cf. आ जन्मनः p 129. पूर्वमार्दिः—आदिश् means to pronounce as a boon, cf. सिन्धुदेशेन साधुना—मालवि. V. देवेश in this sense is quite rare and occurs once in रामा. युद्ध. 32, 12, चक्रं वर्तयति इति. दुहितुः अपत्वं पुमान् दौहित्रः. तस्य चक्रवार्तिनः दक्षाणैः उपपत्रः.

P. 133. शुद्धांत p. 11.

यथा गुरुयो—Yielding in the dilemma, but without any interest in the matter.

वसुंधरा—संज्ञायां मृतृजिधारिसहितपिदमः P 3—2—46, विभंभर, पतिवरा शाश्वत्यज्य, युगंधर, शाश्वतप, शाश्वतह, वर्दिदमः &c; वसूने धारयति इति । देहि मे विवरम् cf. नेटु म अच्छां अगेमु विलवं अंबा । उच्च. VII. cf. मराठी, दे माय धरणी ठाय.

शापेन दयवहिता रमृतिः यस्य. शकुतला गतम्.

P. 134. अहुतम्—अदि सुवो डुतच्—उणादि 679. आश्चर्यम्; something miraculous.

स्वानि भाग्यानि निन्दती—cursing her fortunes, complaining about her evil fortunes. वाहू उत्थिष्य इति णमुल्—स्वांगेऽमुते P 3—4—54 अधुवे रूपां द्रितीयान्ते णमुलस्यात् । येन विना न जीवनं तत् ध्रवम् । सि. कौ. च—This prepares for another च so as to imply ‘simultaneousness of two actions’ which is the meaning brought out by the च in कौ च. जियाः संस्थान (शारीर) भिन्न संस्थाने यस्य. ललगाकारसु । ... परपुरुषासंस्पर्शित्वं ध्वनितम् । R. संस्थानम् अवयवविवासः । K. cf. कवेषभिव संस्थानादतिघोरप्रदर्शनम्—रामा. अरण्य. 69. so in युद्ध 35 vv. 4 & 6. च replaces the च in कौ च by way of reply. अप्सरस्तीर्थमारात्—with जगाम for तिरोऽभूत्, अप्सरस्तीर्थम् would be obj. of जगाम; but with तिरोऽभूत् the clause presents a curious difficulty. But तिरोऽभूत् is the older and genuine reading. Our construction under the circumstances is to take आशन् as governing the accusative अप्सरस्तीर्थम्; this sort of construction seems also to be right and natural considering other uses. Apte (Dict.) says on आरात्—‘with acc. also’; his references being रघु II. 10, माघ III. 31, VII. 29, and XII. 28. Our suspicion in fact is that आरात् was at one time freely used with the acc. The commentators are at a loss and connect the word

with some verb; E, e. g., has आरात् दूरादुस्थिप्य. See यदैव अप्सरस्तीर्थवतरणा-
त्पत्यस्वैकङ्गां शकुनलामादाय मेनका दीक्षायणीमुपगता p. 218.

P. 135. परिप्रहः cf. का र्वं शुभे कस्य परिप्रहो वा—इषु XVI. 8. बलवत्.
adv. p. 2. प्रत्याययतीव seems to prove, to create प्रत्ययों(विभास); परिणीतपूर्व-
तया विश्वासयतीव.

Act VI.

P. 136. F calls this interlude an अंकावतार and part of the Vth
Act. The पा. द. defines an अंकावतार as follows:—अंकावे गृचितः पापै-
रतदंकस्यानिगमतः । यत्राक्षेऽवतरन्यनोऽङ्गावतार इति इवतः । VI 311. यथागिकानै
वचमांके पापैः सूचितः षडांकस्तदंकस्यांकाविष्टेष इवावतीक्ष्मः । Comm.

नागरिकः—नगरराक्षसिकृतः; इयालः राजश्यालः R; see भिन्नावसुणा रट्टिएण
p 148. पश्चात् बद्धः सुपेति स. भाद्राय is exactly like घेऊन in गराठी as तो त्यास
घेऊन आला—स तमादायोपागतः ।

अले कुमीलआ—The language of all but the इयाल is मागधी or शकारी
while the इयाल speaks शौरसेनी the ordinary माकृत. The main points of
difference are ए for ओ in the nom. masculine; ल for र, श for
ष, स. Compare the language of शकार in शृङ्ग. पैशाची मागधी वा हांतिपिशाचा
त्वंतविनिष्ठयोः S K. बध्यते भन्न इति बध्यन्; मनेः बध्यने डस्कोर्ण नामधेयं यदिभन् यस्य
वा. लाभकीभए —as in masc. राशः क च P 4—2—140.

गीतनाटितकेन—Some extraordinary jesticulation is meant; so as
to impress the spectators about the „feeling of fear. भावभिश्वे—cf.
चाँडरवभिश्वः p. 89. माय्यो भावस्तु वक्तव्यः इत्युक्तेः R भावो विद्वान्—अमर. हमे—
cf. अहके next p. इत्युक्ते कर्म करोतीते.

इति कलिङ्ग cf. पेरकीयभिते कृत्वा मालवि II. R renders कलिङ्ग by कलयित्वा
i. e. शान्त्या. परिग्रहे—प्रतिग्रह is enjoined only for ब्राह्मणः; hence शोभणे &c.
याजनाभ्याप्ने चैव विशुद्धाच परिग्रहः—functions, only of the ब्राह्मण. शकावदाल
—p. 125. शकावतारत्य अभ्यन्तरे वसतीते; शकावः इति लेखनाम तत्संबंधाद्यामनामापि
R. धनिर—दधाति प्रत्यान्—comm. on अमर.

P. 137. पाटयंधरति पाटचरः भानुजी, चौरजींपटयोः पटचरः इति नामानु-
शासनम्, thus पटचर also cf. मंडिमेदधि p. 139.

एनम्—एनम् for एतम् as an अन्वादेश construction, P 2-4-34.

आनुजे—आनुजो भगिनीपति:—The word is indifferently used here for
इयाल who is the wife's brother.

जालानि च उद्गालाच (उत् ग्) आदिः येषां ते । मत्स्यानां बंधनस्य उपायाः ।
उद्गालः बडिशम् E.

दारी cf. p 61. आजीवः—आजीवो जीवका वर्त्ता वृत्तिर्वैतनजीवने—अमर.

शहजे &c. This is a reminiscence of the teaching of the भगवद्गीता,
धर्मं कर्म कौतेय सदोषमपि न त्यजेत्—XVIII. 48, पशाः मारणरूपेण कर्मणा दारुणः.
अनुकंपया मृक् एव भोक्त्रियः पशु-हणः भवति । जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारादिग्र उच्यते
विषया याति विपत्वं विभिः शोक्त्रिय उच्यते । भोक्त्रियः भ्रताध्ययनसंपत्रः—मिताडरा.
सुंदरी वृत्त.

P. 138. रेहितः तक्षाक्षयो मत्स्यः, लोहितः may mean ' red '. कविदे—cf.
मराठी कापर्ण. कल्यनं कल्यनं कृतौ—विभः । रत्नेन भासुरम् (भास्).

जाग्रम्—proper noun; विलस्य गंधः अस्य अस्तीति. विस्ते स्पादांम-
गांधि यत् अमर. or विलस्य गंध इव गंधोऽस्य which would make the संस्कृत
word विलगंधिः, गोधामलीति गोधादी. मत्स्यानां बंधः (बधतीति)—a catcher
of fish. जिससंसर्वे—विस्तुरांधि is a हेतु. राअडलं—राजळ in मराठी.

P. 139. गांठे—गांठ in मराठी. cf. खिसेकापू—cut-purse.

गोपुर—पुराशरं तु गोपुरम्—अमर. यथा आगमनं यस्य तपथा तथा ।

आमिपशादशः—Because he was expected to get a reward from
the king for being able to discover the ring.

चिलाभादि—irr. denom. From चिर. चिरयति is more usual.

भवसरे उपसर्पणीयाः cf. प्रतिपाल्यावसरः p. 197.

P. 140. वज्रस्य सुमणा—the flowers belonging to, i. e. to be put
on, the वज्र. और प्रदापापहतं घातयेइवधैरैषैः—या. स्मृ. on which the विभा-
द्धरा has साहस्रे य एवोक्तमितु देवो मनीशिभिः । स एव दंडः स्तेषेऽधिः इदोऽपु विष्वनुक-
मात् इति नारदवच्छनेन वज्रस्य उत्तमसाहस्र्य उत्तमद्रव्यविर्यै भवस्थापितत्वात् ।
यत्तु न दृश्यनुवच्छनम् । अव्यायोपालविष्वनेनमेवां मलात्मकम् । अतस्तान् घातयेशाचा
नारदेन दंडकोरीति तदापि महापराधाविष्ववन् । The theft of the Royal ring is

to be counted as an उत्तमसाहस्र; hence the sentence of death; see मधुरद्युम्नी IX. 235 & XI. 58. The culprit sentenced to death was decorated as a victim to Death; see पृष्ठ. X विश्वरुद्धमनोभिर्देहितं भैश्चारितम्.

अकारण्मारणः—सपेति स. अनिमित्पथातकः F.

पत्तहन्ये—cf. पात्रहस्ता p. 74. पत्रहस्ताम् p. 174. परिधिभ ऋ. पती p. 90.
गिरुवलि when impaled and left to die, to be an offering to vultures.

आलेन करनेन उपजीवति or better आलन् उपजीवति. किंतु—हे तिहो 'as I find, as I learn, as they say'.

P. 141. से is either for गृह्य, or as a demonstrative qualifies अद्वैतीयकास्य.

अपश्यत्—यमस्य सदनम्—यम is the god of the world of the dead; his palace is to be imagined as the supreme house of torture, where sinners meet with condign punishment. यम लिः—Restraint.

केंद्र—‘Belonging to’; hence rendered as a possessive termination.

अभ्युपायकस्य भूषयेन संमितः—संमितः measured with, hence भूष्य. या-
पितः causal.

P. 142. श्व=श्वा इ. श्वादी.

पाति वैशिष्ट्य—पाति वैशिष्ट्य वर्तमान। **संस्कृत**—*vaiśvad. asteśvad.*

महान् वर्णः पत्त्य. अहे—worth cf. comm. on इति V. 18.

मुहूर्म—The अ may be neglected in वेस्तुत, though it may be represented by ए; cf. आपानिहरणो p. 48. पक्षः या गीरीः. वस्त्रवृ—पद्मभु—पद्मय is a common expression meaning ‘fearful’. cf. कि. III. 36. शान्तिपर्व 6, वनप. 151, in महाभा. पर्दभनी वदने वस्तु.

संविदं नाम—नाम संभावनायाम्.

हमेश यह—Because the reward goes to the fisherman. वायुक्ति is envious now.

કુલજોગી—સમયસાં પુણ્યાળી કુલજી । પુણ્યાળીતિ વિનાનિઃ R. It does not mean ‘the price of kindness’. The મહારી student will remember the phrase કુલ જારી કરતાણી પણારી.

P. 143. एतके—Now that he has offered to share the reward with them.

कोदेवरी साक्षिणी यस्मिन् यद्य वा. प्रथमं च तत्सौहृदें च.

शौँडिक—शुदा पान मदस्यानम्—अमर; the three words mean a tavern; hence शौँ means the keeper of a tavern, शौँडिकस्य आपणः आपणस्तु निष्पादयाम्—अमर; द्वे हृष्ट्य.

प्रवेशक—See App. A.

आकाशस्य यानम्. आकाशे याने वा—it may mean the aerial path also अप्सरा: sing. Though the कोश has लियां चहुव्वसरसः; see p. 22.

पर्यायेण निर्वर्तनीयम्—cf. अच्छातवारप्रज्ञाप्ति—विक. IV. अप्सरस्तथि सामिन्यम्—Being present at the तीर्थे.

P. 144. साधुओन—They must make the place holy by their presence, when साधु, saintly persons bathe there. उद्दत—शती प्रवृत्तिरूचांत उदानः स्थान्—अमर. प्रत्यक्षीक—denom. मेनकायाः संबंधः—संबंध may mean friendship; cf. संबंधमायणपूर्वमादुः—एष II. 58. शरीरं भूता—सुपेति स. cf. ललामभूः p. 40; also p. 61. दुहिता निर्मित्य यस्मिन्कर्मणे तयथा तथा. पूर्वमादिटा आदिटपूर्वी cf. परिगितपूर्वी p. 121. अतोः उत्सवः—उत्साहस्वः—The advent of this season—marked by the budding blossoms of the mango and the voice of the cuckoo was celebrated by festivities; the modern वसंत पञ्चमी is a remnant of them. निर्गताः i. e. अवियमनाः उत्सवस्य आरंभः यस्मान् रावणेन p. 138. पणिधायां—पतंजलि's योगम्. III. 50. उत्तानस्य पालिके they are two. तिरस्करिणी—A secret science by which one could become invisible; तिरस्करिणी lit: being a screen or cover; see p. 183. cf. उच III. पस्तपर्ति—पार्थे परिवर्तते इति. पस्त gives पास in हिंदी and पाशी in मराठी in loc. उत्तलहितं cf. उत्तलस्य p. 16. केयोरलभाय p. 20, नाटधेन—p. 93.

चूतस्य चूतानुष्टुप्य अंकुरः.

P. 145. अ—इप्त य may qualify all the three adjectives in the कर्मणा, following. वसंतमास—मास may be understood as season rather loosely; otherwise it will mean the first month of वसंतकर्तु. cf. मधुमास below.—जीवस्य सर्वेषां cf. जीविदसवस्त्र p. 21 चूरकौरव like चूतांकुर above. अनोः मगलम्.

परमूतिकाः and मधुकारिका—The poet has a fancy for such names, cf. वकुलावलिका—मालीक. I, & III.

P. 146. मदव विभूषण गीतं च । or मदेन विभ्रमः गीताविषः ।

अगगपाद—cf. अगगहन्त्य p. 81. कामदेवस्य अर्जनम्—The luxurious age which the poet depicts has naturally the God of Love as one of the most beloved deities.

अर्जनस्य फलम्—The पुण्य and its effects.

अकृदिदे loc. abs. दुखाडिर्द—कुपेसि स. न प्रतिकुरुः एत्य—she points to the भगवंधन. वर्णनस्य भंगः कपोतहस्तक—कपोतहस्तः हस्तकः कर्मधा. कपोतीऽसौ करो यच भिक्षुलापयार्थकौ। संगीतरस्ना. R.

P. 147. गृहीतं धनुः येन सः गृहीतधनुः गृहीतधन्या वा—according to the rule this ought to be गृहीतधन्या only, the option being allowed in a संज्ञा—धनुर्धन P 5—4—132 धनुर्ततरस्य बहुवैहेतन्ह आदेशः इयात् । शार्दैष्या । then वा संज्ञायाम् P 5—4—133 धनधन्या धनधनुः । But the छाया in all the texts gives धनुषे and Talekar in his explanation of the first सूच says पूर्णः is the invariable ending if संज्ञा is गत्य, while it is optional in a संज्ञा. पौथ्रकृतनह्य युतयः लक्ष्याणि यस्य. पंचमु अभ्यधिकः—But S takes it as a sixth arrow intending to take it a पंच. त. चंद्रशे. also अर्थीत्का-मस्य षटः शरो भवेतु महेति । But the mango blossom is inclined in the familiar couplet अर्थीत्कमशोकं च चूते च नदमालिका नीलोत्पलं च पञ्चेते पञ्चवाणस्य शायकाः । K says धूर्ण हि पञ्चत्वेन परिगणितम्—अर्थीत्कमशोकं च शिरिष चूत-मुत्पलम् । पञ्चतानि प्रकीर्तयेते पञ्च वा । F quotes another set of five arrows संज्ञाहने—यादनी च गोपालस्तापनहस्तया । स्तंभनश्चेति कामस्य पञ्च वाणाः प्रकीर्तताः । cf. कुमा. III. 27, IV. 14.

पटाश्चेषण—See p. 85. Hero impatience is implied in the पटाश्चेषण प्रवेश. अत्र कंतुकिनः मूर्चनाभावेऽपि पटाश्चेषण प्रवेशः तत्र कुपितत्वं हेतुरादेति धेयम् । E.

अनान्तमज्ञा—cf. कार्यवितिमयेन मयि अवहरन्त्यनान्तमज्ञः—मालनि. I. वस्तोत्सत्र p. 144. आरण्ये=कर्णोपि. न मृह्णतः अर्थः याम्याम्.

P. 148. वास्तिकः—वस्ते भवाः—कालाङ्ग्र P 4—3—11. देवस्य शासनम्—the king's mandate; प्रमाणिकृतम्—राजा कालस्य कारणमिति धिया...अंगीकृतम् । S. cf. न प्रमाणीकृतः पाणि: उच्च. III. & VII. तपाभयेते इति तदाध्यिगः पश्चाते सति एषाम्; पत्र a feather.

चिरंनिर्गता. संनद्ध cf. लतेव संनद्धमनोशपत्त्वा; see संनद्ध p. 14. यत्संनद्धं तदापि कुरुवक्तं कोरकस्य अवर्थया—प्रकृत्यादित्यात् तृ०—स्थितम्। पुमांधासो कोकिलभ चकेत from नक् an interjectional expression like खाट, अत् &c. तूगायः

अर्पत्कृष्टः तृजायाः अर्चः a part of the तृजा; तृजायाः अर्पत्कृष्टः अर्च कृष्टः also. तृजायाः अर्चम् in the sense of 'an exact half' would make the समाप्त 'अर्पत्जना by अर्च नुंसकम् P 2—2—2. तृजोपासंगतृभिरनिवेद्य इविष्ठितोः। तृज्याम्—अमर; (तृजः) तृजा च लिङां तृजेषुधी उपासनः इति रसनके पः—भानुशीः शान्तिशिखीः।

महाश्वरावो राष्ट्री—This has been put into the mouth of the girls by R and its whole class. See Preface.

मित्रावसु—From मित्र and वसु like विभामित्र from विभ & मित्र. Name of the राष्ट्रिय श्वाल; राजस्यालस्तु राष्ट्रियः—अमर. राष्ट्रे अधिकृतः; राष्ट्रावारपाराद्यै P 4—2—93. We have a राष्ट्रिय in सूच्छ also. पाअमूलादो—मूल the lowest ground, intended to express their humble position as servants. पटिकम्—प्रतिकर्म प्रतिधनम्—अमर. अलंकाररचनादिकृतश्चाभायाः—भानुशी. आभंतुभद्रा—p. 83; आभंतुक्तोः भावः. न मुतपूर्वः See p. 185.

P. 149. मित्रः उत्सवः येषाम् cf. बालप्रियस्त—कुमा I. 48; वा प्रियस्य—वा. on P 2—2—35.

बहुलीभूतम्—बहुल lit: much, here generally (known), widely (known). कर्णैषोः पंथाः कर्णपथः see बाणपातपयौ, तोयाधारपयौ: pp. 6 & 9. शक्ततलायाः प्रत्यादेशस्य कौलोनम्—स्थानकौलीनं लोकवादे—अमर. राष्ट्रभूष्मादो—He would naturally speak of the matter in the palace', the ring having been discovered through him. यावत् used with acc, cf. आयुधपरियं यावदधिकदो दुर्घागः—ठज. VI. किंयतमवधि यावत्—ibid I.

P. 150. अनुस्मृतम्—अनु implies the idea of ' being led ' (to remember); See pp. 35 & 157. उद्धृतौ—पूर्वमूर्ता cf. परिजीतपूर्वी p. 121. तदापृति—सुपृति. तदा may be given the sense of the पंचमी for प्रृति cf. कुमा. I. 53. & V. 55 (सप्तम्यर्थस्वापि दाप्रत्ययस्य पंचम्यर्थै लक्षणा &c. comm.) रघु II. 38.

रम्यम् cf. रम्याणि p. 110. प्रसूतिभिः—भ्रात्यायाः प्रकृतयो मित्रांता राज्यमूच्यते—कामद. XV. 1; here the meaning may be limited to ' ministers '. प्रत्यहम्—अहरहः—अनश P 5—4—108 अञ्जतादव्यनीभावाहच्च स्यात्—सि. कौः प्रत्यहः also by नुंसकादव्यतरस्याम् P 5—4—109. cf. कुमाद II. 60. शश्यायाः प्रांतयोः विवर्तनानि । cf. कोषभेदवलयैवंवर्तनैः—रघु IX. 22.

विगमयति—वि implies वैपरीत्य, विमनस्कता &c. uneasiness of mind. उत्थाना निशा येन उक्तांता वा निशा यस्य, or प्रांदिस. वा on P 1—4—79. दाङिष्य

see मालवि IV. दक्षिणं नाम विशेषं वैविकानां कुलवत् । उचिता usual, accustomed, see p. 85. अतःपुरेभ्यः pl. used for the ladies in the अतःपुर by सहजा. गोचरु स्वास्त्र is a technical expression in कामशास्त्र. cf. उपश्चेष्टस्त्र-वस्त्रिणः गोपि ते गोपयिष्यन् । राधानार्थमकरवमहं सारिकामनिकस्थाम्—उद्घवदूत; गोप-विश्वलितमूरुरेनः—रघु XIX. 24; उत गोपस्त्रलितेषु वंधनम् कुमा. IV. 8. As an instance of this sort of blundering cf. पुरुषोत्तमेषु वचनेषु पुरुषेन विग्रह्य वाणी विज्ञप्तो. III. श्रीरुद्रा विलक्षः—विलक्षो विश्वमान्विते-अभवत; इतिकर्तव्यतात्पूर्व्यः K. शार्दूलविक्री.

प्रभवतः—प्रभोः देवस्य is the meaning. cf. नास्ति प्रभवंतोऽपराधः (as G quotes)—विज्ञ. II. S supports this sense R has अस्मात्कारणात्प्रभवतः समर्थात् अधिकादित्यर्थः । वैमनस्य from विमनस्.

P. 151 पश्चात्तात्प्रस्य सदृशः (उचितः) वेषः यस्य.

आकृतिविशेषः cf. आतिथीविशेष p. 18. cf. आकृतिविशेष भादरः पदं करोति—मालवि. I. उत्सुकोऽपि प्रियदर्शनः प्रियं मनोरुद्धारणम् रूपं यस्य particularising the general statement सर्वस्वरस्यामु &c. cf. किमित्र हि मधुराणी &c. p. 14.

प्रत्यादिष्टः विशेषस्य मंडनस्य विधिः येन. यामे पकोठे आप्तिम्—पुरुषस्य एकक-टक्कारणे दक्षिणहस्तेषैव कर्तव्यम् । अथ वामहस्ते खारणे योगवैचित्र्यादिते मंतव्यम् । K. अथ वामहस्तधरणं तु शकुंतलाविरहसंप्रांतविच्छिन्नत्वेन । S. see कनकवत्त्वम् p. 62. भासेन उपरकः—निभासमाहते: पीढी गवः F—('faded' ; cf. उपराग) अधरः यस्य. वितया जगरेण प्रतांते नशने यस्य । प्रकर्षेण तांत्रेऽम्लाने R. नितरांगलाने I. प्रतांतम्—शीणम्—चंद्रशे. तेज एव गुणः cf. अनुभावमात्रसमुप हितप्रियम्—उत्त. VI. संकरे चाक्षितः, संकाराय वा. महामणि a most valuable precious stone. व अःस-हृष्टते—शीणोऽपि शीणत्वेन नालक्षते cf. अधिकमणि गांवं व्यापतत्वादलक्ष्यम्. p. 30. शार्दूलविक्री.

P. 152. प्रत्योदरेन विमानिता.

प्रयत्नेन मंदम् यथा तथा.

प्रयगम्—पूर्वम् cf. पूर्व न प्रथगम् p. 95; शकेः प्रथगम्—रघु IV. 24. सारंगस्य (p. 4) अक्षिणी इति अक्षिणी यस्याः—बहुवीहो सकपदगोः स्वांगात्मक् P 5—4—113. अनुग्रायस्य दुःखमनुभावितम्. इति इदप्यम् कर्मधा.

ईदिसंजि So high, so blissful.

शकुंतलारूपो ड्यापिः—कर्मधा. चिकित्सा—चिकित्सा a medical technicality in pursuance of the रूपक 'शकुंतलाभ्याधि'. ड्यापिना लंघितः cf. आतप-लंघन p. 52.

P. 153. प्रमदवनस्य भूमयः विज्ञेये प्रमदवनं नृपस्तु यस्मिन् शुद्धानैः सह रमते
युरोपकंठे । हलाकुषः R. यथाकामम्—काममनतिकम्यः

मदचनात् p. 101. अमात्यः पिशुनः पिशुनाख्यः । चिरपबोधात् हेतोः । न संभावि-
तम्— was not possible; संभू to be possible, धर्मासनम् p. 111. अधिशी-
द्धस्थासां कर्म P. 1—4—46. अध्यासितुं न संभावितम् is the construction. पौराणं
कार्यम्. अमात्यमुख्यं धर्मेन्द्रं प्राज्ञं दांतं कुलोद्धवम् । स्थापेयवासने तस्मिन् विजः कार्येष्वेण
नृणाम्—मनु F.

वातायन—Name of the कंचुकिन्. स्वं नियोगमश्चन्यं कुरु a gentle order
to retire from his presence.

गिर्महिलअं—मक्षिकाणायभ्रवः—अव्ययीभ्रव, p. 39. सिसिरातवच्छेष्टः is an
awkward reading; but शिशोर तपवि^o is rather tautologous. तपस्य विच्छे-
देन रमणीयम् ।

P. 154. रेत्वमुपनिपत्ति इति । अनर्थः—न अर्थः uncalled for circum-
stances, undesired occurrences; hence misfortunes अव्यभिचारि—दपभि-
चर—to fail, to go wrong.

मुनेः सुतायाः प्रणयस्य सद्गृहिं इति. च with the following च implies
simultaneousness of the two circumstances. See p. 134. प्रहरिष्यत—
Fu. part. intending to strike. चूतशारः p. 147; it denotes the advent
of वसंत, a season painful to separated lovers. दुनविलंबित.

दंडकड p. 32. कंदपस्य बाणः as if he were going to fight with
the god of love.

ब्रह्मवर्चसम्—ब्रह्मणः वर्चः; the समास takes वा (अच्) at the end by
ब्रह्महस्तयां वर्चसः P 5—4—78; राजवर्चस also is a parallel form by वा.
ibid. भियायाः किंचिदनु^o see p. 14 अधरः किसः.

P. 155. आसत्रा च असौ परिचारिका—cf. आसणपरिचारओ दुर्मुहो देवस्त्व—
उत्त. I. स्वस्य हस्तेन लिखतम्—The student may note that कालिदास
often speaks of a perfection in the art of painting as a common
accomplishment among refined people. cf. वित्तकम्य p. 93 बहिर्बाणिडगदा,
p. 164 and other particulars in the following pages. प्रतिकृति—cf.
स्वामालिख्य प्रणयकुपितां भातुरामीः शिलायाम्—मेघ. 110; विलङ्घते रहसि कुरुगमदेन
भवतम्—गीतयोः. IV. तस्या एव प्रतिकृतिसखो—रघु XIV, 87. हिरण्यगी सीता-
प्रतिकृतिः—उत्त. II.

हदयस्य विनेदस्य स्थानम्. तमेव मार्गः—This sort of request is common
on the part of these illustrious characters; they as it were have no

time to attend to the ways and passages owing to the fact that their thoughts are always taken up by more serious matters. See p. 193.

मणिशिला a precious stone, पटक a slab, सप्ताष-p. 14. उपहर—Flower-decorations on the floor; this is always the meaning of this word the meaning of 'flower-offerings' seems to us unacceptable considering a number of parallel uses; see रुद्र notes V. 74 where six different passages have been quoted; cf. also राम. अरण्य. 74, 23. पठि-पूर्दि—lit.:—receives.

P. 156. ततो संभिता. वहने मुझाने यस्य—वहुप्रज्ञारमिति ज्ञानकरः पाठः चैत्रस्मै अनेकप्रकारकृत् E.

प्रथमहृत्तांतम् cf. पूर्वहृत् p. 182. प्रत्यादेशस्य वेला. कषित्—कामप्रदेहे—अभर—अभिलिपितप्रभे; तथा च अनतिविरोधे अतिविश्वरचारात्मनोऽप्यमतिलब्धोपातीरोधानाय माधव्यस्यापि विश्वरचारिटमस्य हस्ते मादः । F; cf. कृ. I. 34; In rare uses कषित् is found in the sense of a contrary expectation; cf. राम. अरण्य. 9 and 58; in the last of these parallels कषित् can be rendered by 'I fear'.

परिहासिभन्तो p. 51. भूशार्थः p. 2. पूरः पिंड इव बुद्धिः यस्य.

आत्मा—cf. चिरं भात्मा आत्मा उत्त. VI. परिशयस्त—showing that he is about to fall in a swoon.

न उपपञ्चम्—cf. उद्यवण्णो किल से p. 140. संतः च ते उद्याष—*the good; gravity being a natural characteristic of such* cf. विपदि पैथैत् कृ. सौकर्यस्य पात्रं आत्मा येषाम्—or perhaps शोकप्राप्तमानः—शोकं प्राप्तः आत्मा येषाम्; for उत्त as the पाकृत for प्राप्त cf. पत्तो मए p. 218, the समाप्त being admissible as a पाकृत irregularity against प्राप्तप्रये च दितीयम् P. 2—2—4. ए पक्षे—a उदांत; पक्षो वातः see p. 56. निर्मतः (—अविप्राप्तः) कंपः कैवल्यः

निराकरणेन—प्रत्यादेशेन परित्यागेन—विकल्पा. बलवत् p. 2.

इतः from this place; or it may mean 'from me'; इतः may again be construed with प्रत्यादेशात् or गंतुम्. प्रत्यादेशात्—हैतो दंष्ट व्यवसिता—pp. 12, 86. वात्मास्य पत्तोन कलुगा. विवेद् वहुशीहि. विजारेणी. If इते be taken literally, the figure should be called उत्पेक्षा.

P. 158. इत्य जायि परं यस्वाः या इत्यायपरा तस्याः आद—*I do feel delight in his pain, because this pain promises welfare to उद्युतला.*

आआसचारिणा—p. 134.

परिवारे—देवता, यस्या—परिवारा अप्सरातीड़—व. त. त्रस्या—मैवकामा—बहुका—
but see p. 214 where मैवका herself is described as lifting away उड़ाना; दुष्प्रति is of course only guessing. सर्वी ते cf. निर्विनीया सर्वी ते मैव. 93,
सर्वशास्त्रे—ibid. 86, 99:

संगोह—स्वातिगाःः cf. संगोहास्त्वा तिरिभवः—भगव. II. 63.

P. 159. भर्तुः विकेन दुर्बिता दुर्बिता cf. क्षुधितः p. 110.

स्वगो हु—cf. किं त्रुः स्याचित्तमोरोऽयं मरीचात्तगतिस्त्रयम् | उन्मादके विहीन व स्या-
दयं मृगानुभिका—रामा सुंदर. 34. cf.also अयोध्या. 12. किं त्रुः has often the
meaning of 'faded, obscured, diminished'; see p. 170 अङ्गिरहिनङ्गिरह-
प्रकाशाने कुमा. II. 19. न संविशुक्ति—no return. एव-असंविशुक्ते एव. With the
reading एव, the last line must be construed as मौरेयानाम् अतटमपादः;
withi एते for एव the construction 'will be' एते मौरेया याम तटमपादः as
R reads. / But R's reading is not supported by older copies. The
genitive on the other hand is supported by D O S which read 'क्षु-
नामतटाः प्रकाशः | Our reading is that of the still older copies. cf.
मधुः प्रपर्यन्ति न तु भयात् यद्यूपमालव्य इति एज्यम्—महाभ. इव प. 236.
उत्तराति वृत्त.

मा एव—The विद्युक्त's words are genuinely encouraging. अवश्य
गमति इति उपप. स.

P. 160. न मुलम् (अकृच्छ्रेण लभ्यते इति) स्याम् | तस्याद्भवति इति ।

मतम्—म् appropriately shows मकर् here. ममेव—यथा मम मुखरेत् मतम्.
कलेन हेतुना. अहमैः नवैः मनोहराः लभ्य पदं येन. पुण्यिताप्राप्तम्.

अन्यस्य इस्तं गतम् ।

नाममुद्धा—नामः मुद्धा. उद्घात cf. कथोद्घात एष IV. 20:

आभारिदो-आकार To call out to, to draw the attention of, evidently
from the change of आकार in one suddenly paying attention to
something. The verb is freely used in the sense of 'calling out'.
आहृनः मेरित इत्यर्थः S.

कियचिरात्—कर्मिभा. or सुवेति स. मतिपत्ति—lit. acknowledgment; cf.
अप्रतिरूपमाने p. 128; here it may be translated by nowa.

P. 161. एकम् एकम्—?कैकम्. मात्रः भश्टम् मम अवरोधस्य गृहे प्रवेशः
वर्षनतिलक. दाहनः आत्मा यस्य.

रमणीयः because it was to be measured by the number of the
letters of her dear husband's name. विसंगद—संगद to agree; विसं to
disagree. वीचरेण कल्पितः.

गंगायाः सौतापि et शकाश्वारः.

P. 162. अधर्मोत् भीहः.

उम्मन—उम्माद is one of the effects of love उम्मनः तंगवंकस्मो जागरः
कुम्हा रातेः । ही आगोग्नादमूर्तिं इत्यनंगदशा दश । see also दशंस्त्र IV.48 et seq.

बंधुराख ताः कोमलाख । बंधु—पला अंगुलयो यस्य. अचेतन as contrasted
with his own self बंशद्य.

बुभुक्षाए—cf भीदभज्जिआए p. 36.

P. 163. अविद्यमानं कारणं यस्य यस्मिन् कर्मिन तथा तथा । अकारणपरित्या-
गात् अनुशयः तेन कुं इदं यस्य ।

इथं विचारा भाटिनी—This is another instance of the पताकास्थानक-
See p. 87 note. विचारा is विचारा in संस्कृत but suggests विचारा also
to support the पताका more strongly. भाटिनी दिग्भाग्यायां नाश्वोक्तौ राजपोषिते-
चाहसे. मधुंतेण अस्यनेन दर्शनीयः भारे अनुपदेशः । निशाख उत्तराख—इद. निम्नो-
क्षताख ते प्रदेशाख-कर्मधा.

P. 164. वर्तकायां निपुणता.

Our construction of यस्त्साधु &c. is यस्त्विष्य साधु न स्याच्चदद्यथा कि-
यते—The meaning is whatever would appear defective, or could not
be properly delineated if taken as it is, is rendered otherwise i. e.
improved or shown to advantage; as the defect of the blind eye is
covered in the aiming of a fire-arm; or beauty is made more attractive
by ornaments. The latter half will thus mean 'Even acknowledging
the practice of painters to improve in this way, even the best effort
to present शुकुंतला's beauty in the drawing has only partially suc-
ceeded. cf. प्रतिकृतिरचनायः समधिकतरङ्गाः—एत् XVIII. 53. (विचारिं-
आदिपि रथणीयनिर्माणा इत्यर्थः column).

पश्चात्तापेन गुहः । न अवलेपः अवलेपाभादः is the meaning. सानुपती thinks
the painting to be perfect. See her previous observations.

तिक्ष्णस्तप्तप्रशयः—प्रियंवदा, अनसूया and शुकुंतला.

P. 165. मोषा दृष्टिः यस्य ।

शिथिलः केशवंधः यस्य स अत एव उद्दवांतानि कुमुमानि येन यस्माद् । केशस्य
अंतः । उद्दित्राः स्वेदविद्वः यस्य । cf. अंसवीथ—p. 97. वाह p. 97. अश्वेकेन
किञ्चित्तद्वागः पश्चात् यस्य । ईषन् परिभा. सुपेति स. कैसंतेन एव वाहाहि—उपलब्धने तृ.

भावधिक—भाव—one of the सात्रिक भावः स्त्रेभः स्वेदोऽथ रोमाचः सर्व-

गोदथ वैपथः वैष्णवमधु पलयः इत्यौ साचिकाः स्मृताः—सा. द. III: 166. स्वेद and अभु are the भावः whose चिह्न is left on the painting.

स्वित्रायाः अंगुले: स्वित्रानामंगुलीनां वा विनिरेशः निवेशस्थानम् । रेखायाः प्रातेतु । मालिन—मलशब्दादिनच—सि. कौ. on. P 5—2—114. कपोले पतितम् वर्तिकायाः उक्तासः आर्या.

P. 166. अर्धे लिखितम्—सुपोति स. विनोदस्य स्थानम्.

विच्छिकलेभ—The board on which the painting is drawn.

चित्रे अपिता, स्तोतसो वहा निकामे जलम् यत्र, प्रणवन्—प्रणयः अस्य अस्ति. मृगटृष्णिका—मृगतृष्णा मरीचिका—अमर; मृगंडैव तृष्णिका, वसंततिलकम्. निर्दर्शना.

P. 167. आलिहुकामो—cf. वचुकामो. p. 23.

सैकत—सिकतः संत्यस्मन्—सिकताशर्करःयां च P. 5—2—104. मत्वेष्टण् । सैकते लीनानि हंसानां मिठुनानि यस्याः ।; for मालिनी see p. 8 note. तामभितः cf. प्रजापतिमितः p. 216. वा. on P 1—4—48. निषणाः हिरण्याः येषु cf. मृग-ध्यासितशाहूलाने—रघु. II. 17. पादाः प्रददेत्यर्वताः. गौर्याः गुहः—See कुमा. 1. शाखासु आलंबितानि वल्कलानि यस्य. cf. विटपविषक्तः p. 28. शादूलविकीडित. A beautiful scene is conceived showing the poet's observation of the beautiful in nature.

पूरिदण्ड—He is going to fill. लंवाः कुर्चाः येषाम्—कूचपञ्ची-इमधु-मेदिनी कदंव—p. 38 कदंवक.

अभिप्रेतम्—इष्टम्.

P. 168. सरिसं p. 164.

कर्णयोः अर्पितं वंचनं यस्य cf. ओ (ओव) दंसअंति &c p. 3. गंडमभिलयात्प इति आगंडम् अवयवी. आगंड—' over the cheek ' may be preferred as a translation, taking आ in the sense of अभिविधि instead of मयंदा. आगंडं विलंबीने केसराणे यरेय । शरदः चंद्रहर्ष मरीचिरिव कोमलम्. मृगालस्य मूरम्. स्तनयोः अंतरम्. वंशस्यः.

रकः कुवलयस्य पालवः इव शोभते इति. अग्रहस्त p. 81. चइवचइदा चकितपकारा P 8—1—12. दासीएं पुनो p. 31. कुसुमसस्य पाटवाः (p. 137).

P. 169. अविनीत—Those who stray from or do not mind discipline.

कुसुमलतायाः प्रेयः अतिथिः.

कुसुमे निषणाः. भवेत्यनुरक्तम्—अनु makes the verb transitive. अर्योः.

अभेजातम्—adv.

P. 170. न क्लिंटः बालस्य तरोः पत्रव इव स्मैभनीयम् (p. 14). विविद
अधर—कर्भाः कमलस्य डद्रे वैधनम् तच तिष्ठतीति । वर्सततिलकम्.

तिलकमदंडस्य—तिलकम् is ironical.

अवगतः अथेः यथा । यथालिखितमनुभवतीति ।

पौरोभगवम्—पुरोभागरय भावः कर्म वा. p. 131.

P. 171. तमस्य—made up of her; विकारे मबद्. स्मृति करोतीति. अचिं
विचिं संप्रयमाना कृता विचिकृता.

पुमापरविरोही—पूर्व is his conduct towards her at the time of
repudiation. अपर is the present attitude of mind. But R has पूर्व
(विचस्य विचत्वेन शार्न पुनरत्स्थोऽमादावस्थायां सत्यत्वेन शार्न पुनरापि विचत्वेन शार्न
शीति पूर्वापरविरोधः । उत्तमावस्थानंतरं मूर्छापवस्थाया असंभवत् हिति भावः । अत एव
अपूर्व आर्थ्यकारी ।

न विभांतम् अविभांतम् । तच तदुःखं च—कर्मधा.

विकीभूतः—निहृष्टः R. c/ विकीभूते विमानानां तशापातभयात्पथि—कुमा. II.
45. इदु न ददाने—पाइ देत नहीं according to the मराठी idiom. cf. असै.
स्वावस्मुहुष्पचिसेर्वैटिरालुप्यते मे—मेघ 110.

P. 172. इदोमुहं—adv. cf. इदोमुहे p. 140.

तारसिका द्वितीया यस्याः । वसुमती the principal queen. वलात्कारेण सह
जथा तथा.

विटपे लगम्—c/. ज्ञानासु वस्त्रल &c. p. 43.

P. 173. विभादिदो भना—पलायितारम् इत्येत्येति R.

बहुमानेन गवेः अस्याः संजातः इति ।

भनानं चि—the विदू. is afraid of being seized and beaten; see p.
109. It says भनानमश्चदेन विदूको राजा चौभयमवै गृष्टते । अंतःपुरकृपै जालकूटः
(पुंसि इन्हें च)—कालकूट one of the precious objects thrown up by the ocean;
see इच्छ notes I. 12. मेघस्य पतिकूटः (प्रतिकूटम्)—so named on account
of its resemblance to a vast cloud. सहायै—irr. see p. 89. तुतानि
पदानि यदिमःकर्मजि यथा तथा.

अन्यस्यां संकांतं इदं यस्य । cf. अन्यसंकातप्रेमाणो नागाः—विकारो. III. पथ-
मायाः संभगनम् or strictly पथमस्य (संवैष्ट्य) संभाः. अतिशेषिलं सौहदं पर्य ।

P. 174. पञ्चहस्ता—cf. पाञ्चहस्ता—p. 74.

कार्यस्य उपरोधः ।

अर्थानां जातश—(समूः); गजमायाः वृुलतः; पञ्चमारुढम्.

समुद्रे व्यवहरति इति सार्थं वहाते इति. नारः ब्रह्मनम् ; विपत्रः सूतः । अविषयमानम्—
पत्न्यं यस्य । किल ऐतिथे । तपसी—poor fellow; cf. तपस्त्विनी p. 88. राजा ने ग-
च्छाते इति. अहार्ये व्राण्णगधनं राजा नित्यमिति स्थितिः । इतोरशां तु वर्णानां सर्वाभावे हो-
नृपः । मनु. IX. 189.

P. 175. अर्थानां संचयः. महत् धनं यस्य तस्य भावः । वहृणः पत्न्यः यस्य—
वहृवाहि. सन्त्वमापन्ना द्वि त. p. 86.

साकेत—साकेत भवः साकेता—अयोध्या. सिंडिगो—शेटी, शेटं शेटजी in मराठी.
निर्वृत्तं पुंसवनं यस्या—एमान्त्यते अनेन—one of the current 16 संस्कारs or
purificatory rites. वर्णे गर्भे तृतीये तु मासे पुंसवनं भवेत् । गर्भेऽव्यक्ते तृतीये तु
चतुर्थे मासे वा भवेत् । इति शैनिकः—see रघु III. 10.

गर्भः गिर्भः रिक्तम् इति—Because the son that would be born would
be औरस.

176. एवं णाम—अव काकुरनुसंचेया इति टीकाकृतः K. नाम अंगीकारे F.

पापादते—कृणां भर्तुवेन विना इत्यर्थः K R S.

संतुष्या: उद्देन निर्गतः अवलंबः येषां तानि । मूर्खः (भूतः) पुरुषः—कर्मधा. मूर्ख—
पुरुषस्य अवसानम्. पुरुषस्य भूतः ।

पिंडहृदं &c. p. 116.

उपस्थितं श्रेयः अवमन्त्यते इति—The भूतस् is शकुंतला who had approached
him but was repudiated.

साहै एव—न तु सर्वथाहिकिच्छ । हृदये कृ (p. 35) like मन्त्रिकृ to think
of &c. अप्या for आस्था—from which we have आप्ण in मराठी.

P. 177. आत्मनि संतोषिते—पतिर्भार्या संप्रविद्य गर्भे भूत्वेह जायते । जायायास्तद्वि-
जायात्वं यदस्यां जायते पुनः । मनु. (I). अंगादंगात्संभवसि हृदयादधिजायसे । आत्मैव
पुञ्च नामासि स जीवं शरदः शतम् । (K.) cf. रघु III. 27. धर्मपत्नी—सर्वाणि धर्म-
विवाहोदा धर्मपत्नी—मित्राक्षरा on याज्ञव. व्यवहार. 128, कुलपतिष्ठा pp. 64 &
219. महते फलाद—कृपि संप्रयमाने च-वा. on P 1-4-44. कल्पिष्यमाणा—
about to or promising to contribute.

वसुधरा—p. 133. उतं वीजं यस्याम्. cf. महते फलाय—कि. VI. 28; काळे
वर्षे देवमिकेतवीजस्—महाभा. कर्ण. 67; प्रजायै कल्पिष्यमाणेन रघु XVIII. 2;
अतंगूढं क्षितिरेव नभोवीश्मुद्दृदधाना—ibid XIX. 57. उपजाति.

न परिच्छित्ता—cf. संततिच्छेद last p. सानुसती knows already of the
birth of a son to him.

विमणाअदि—cf. दैमनस्य p. 150.

संशयमाहटा—*are no longer sure of their पितृs, पिठ़ाओः, पितृरः—*
In the आदू rites balls of food are offered by the survivors, to the dead; these are believed to feed them in other worlds. The पितृs are therefore anxious about आदू (विष्णवनानि आदूरीनि R, पितृोदकारेदगानि—cf. एध VIII. 86) by their progeny—वराह पु. XIII.

P. 178. पसून्या विकलः. धोताने अभूति पेन तत् च तत् शेषं च । or better perhaps धोताभुगः शेषम् । वस्ततिलक.

अवधानस्य दोषः—अवधानं देशांतरेण । अंधकारदोषे भोहलक्षणम्—E. महेनस्य जननी—अदिति—मत्स्यपु. 243. बायपु. I. 34. 860. p. 194. यजस्य भागेन उत्सुकः त् or सम. त c. मकांशमाजां—एध. III. 44. न चिरेण अचिरेण.

P. 179. अब्रहाण्यमवधोन्तौ—अमर; न विषयम्—something injurious to व्राण् त् cf. अब्रहाण्यमुद्दोषितम् उत्त. II.

आत्मः स्वरः

P. 180. संशयं गतः।

आजः गंधः यस्य—आग्नेयः—अमर, माणवक—वालस्तु स्यामाणवकः—अमर cf. अपलोऽयं बटुः p. 50.

न तु हृष्टे यस्य. सन्तं गुणे पिङ्गाचादौ—मेदिनी. अपमूर्मि—See अग्रस्त p. 81.

P. 181. यवापि—अपि. Implies that his purity must make it impossible for spirits to trouble his house. गृहः sometimes m.

अरित ज्ञानिः—काकुः | उपजाते.

पञ्चात् अननता ज्ञिरोधय यस्य । चयः भग्नाः यस्य | Even in the danger of life his simile refers to sweet meats. At the same time we are reminded of the beauty of कालिदास's उपमा.

P. 182. देषः स्वेषं सह यथा तथा । cf. with this scene विकलो. V.

शार्ङ्गेन् हस्ते यस्याः cf. पात्रहस्ता. p. 74.

हस्तावापः—ज्याघातवारणम् ।

अभिनवं कंठत्य ज्ञो भेतमर्थयते इति । आतीनाम् [cf. आतेचालाय p. 7. आचं धनुः येन । धनुरच P 5-4-132 धनुरंतस्य यदुर्दिरेनहमादेशः स्यात् cf. अविज्ञप्त न्य— एध. IL 8. प्रहर्षिणीः]

कुञ्जपः अशनं यस्य. राखस R.

P. 183. तिरस्कारिणी. p. 144.

वधमहतीति वध्यः एधति—एधिष्ठानी, दिः जयते—जन्मना ज्ञायते चूदः सस्काराद्विज् दद्यते । तेन मिथाः cf. न तस्य दुर्बजलभेदविधौ प्रसिद्धा वैदग्ध्यस्तीतिपृष्ठृ— मसी समर्थः ।

P. 184. मातलि—Indra's charioteer. A charioteer is always an esteemed character. शस्य and कृष्ण act as सर्विंग्स in the भारत war.

भारव्या—शरव्य is n. according to the कोश. But our ms. editions give only the m. and plural here i. e. adj. to अनुराः. शरदा इति शंकर-भृतः पाठः—पंचद्रोणे प्रसादेन सौम्यानि. वंशस्थ.

महेश p. 171.

इटे: पशुभित्र मारयित्वा—उपमाने कर्मणि च P 3-4-45. स्वागतेन आभिन्नं the phrase occurs in महाभा. कर्णप. 33.

P. 185. कालनेमेः प्रत्युतिः—see मत्स्यपु. 176 et seq. कालनेमि is described as शतप्रहरणोदप्रः शतबाहुः शताननः; he was slain by विज्ञु; the progeny seems to be imaginary here. दुर्जीयः proper noun. दानवानां गणः—दानव from दनु a daughter of दक्ष as दैत्य from दिति.

भूतपूर्वः cf. परिणीतपूर्वी p.121. नारद one of the प्रजापातिः, a son of ब्रह्मन् and famous as a devotee of विज्ञु and as fond of raising bitter quarrels, presenting himself anywhere with his lute in his hand, singing praises of the Deity. नारद is also a गंधर्व and this other character is often confounded with the former in the पुराण.

सखुः ते See बलभिन्नसखः p. 46.

शतं कतवः यस्व—कतु is usually understood to mean a sacrifice, the consequent belief being that one could attain the dignity of ईश्वर by performing one hundred sacrifices. cf. रघु III. and the story of सगर. In earlier uses कतु is understood to mean 'intelligence' and शतकतु in the येद is 'All-wise, omniscient &c; जेतुं शक्यः जयः न जयेऽवजयः। रणस्य शिरः। स्वतः p. 119. न निर्वाता स्वतोऽस्मि. Heroes are believed as born to achieve special purposes. A great hero or monster is killed by an antagonist born for the purpose; e.g. राम for रावण, धृष्टद्युम्न for द्रोण &c. सतं सत्यः यस्य—सत्याध—अहोरात्रं रथे-नासावेकचक्रं वै भ्रमन्। सतर्हीपसमुदायं सतभिः सतमिद्दुतम्। छंदोरूपैश्च तैरथैर्यतथैर्यतः स्थितिः। मत्स्यपु. 125 निशाया इदं नेशम्. प्रहर्षणी. दृष्टांतं.

आनं शब्दं येन. ईद्रस्यायमेदः।.

मधवत्—मध is 'wealth'. संभारना—सत्कारः. माधवर्य प्रति—प्रति governs the acc. प्रयुक्तम्—प्रयुज् to employ—why did you employ this policy towards माधव्य?

P. 186. किंचित्क्रियं यस्य—वदुभीहि. मनसः संतापः.

क्रियतर्गतं यस्य. पदभ्यां न गच्छति हति पञ्चः. अंतुः a being; cf. कि तु रोप-
मिती अनुरुद्धादत्पानमव्युत महाभा. शौक. 156, सर्वे विष्वस्ते अनुरुद्धास्त्री भर्मर्देवम्।
पदस्थः पिहितं द्वारा स्वर्गलोकस्य परवति—महाभा. शौक. 32. आर्य.

दिवः पतिः—P 8—3—53. See मानुषी on अमर.

परिगतः अर्थः यत्.

अधिनय p. 35.

Act VII.

P. 188. आकाशयान—p. 143. Here the meaning is 'celestial path' only, as रथ is the vehicle mentioned.

P. 189. मधवतः stands in a way to be connected with निरेष in the preceding सप्तास and सरिकदा following: मध्बमस्थमुभयवाप्येति R.
मधवतः अनुष्टुतानिरेषः—अनुष्टुतमधविनिरेषः is the meaning in the first connection. cf. रत्नगीतिनुनयेन—रघु VI. सापेष्वेऽपि गमकत्वात्समाप्तः—
संवीक्षण्डः सापेषो नित्यं सर्वः समस्यते। वाक्यवत्सा अपेषो हि वृत्तावपि न हीयते।
सत्क्रियायाः विशेषः—दिवेष्टा सत्क्रिया is the meaning cf. अतिथिविशेष p. 18;
cf. also 'वलयासंग' p. 28.

अविद्यामानः परितोषः यस्य.

प्रथमम् उपकृतम्—प्रथमम् should not be understood to mean 'first' as there is not sufficient reason for it. दुर्घटत is already spoken of, as वलभिरुद्धस and मार्गिच's reference to his heroic service (p. 214) may not necessarily mean this single deed. प्रतिपश्या—हेतौ तु. cf. स्थानपति-पश्चि—उज. VII. निर्विशेषप्रतिपश्चि—रघु. XIV. 22. अपदान—अपदान is the usual word; अपदानं कर्मवृत्तम्—अमर-हे प्रश्नस्तकमेण—comm. cf. कृतावदानः—कि. XIII. 32. अपदान—क्षौर्य comm. रामा. किंकिर्भा. 40 अपदान a brave deed—युद्ध. 19. सत्क्रियायाः गुणाः—गुणाः here means the same as विशेष. वैतालीय.

न भूमिः—अविद्यः cf. अभूमिरियमविनयस्य p. 198. दिवमोक्षो येषाम्—योः

अंतर्गता प्रार्थना यस्य, अंतिक तिष्ठतीति. कृतं स्मितं येन. जयंत is ईद्र's son. cf. जयंतप्रतिमः p. 216.

P.190. वक्षति हरिचंदनम् आमृष्ट वक्षो-दनम् अंको यह्या:। मंदार one of the celestial trees पचैत देवतरवे मंदारः परिजातकः। संतानः कल्पवृक्षश पुंसि वा हरिचंदनम्—अमर. पिनदा—वीभागीर्वेष्मवायोरुपसर्गयोः। उपजाति.

अमराणमधिरः अमरंधरात्—गम्यमानापि किया कारकविग्रहनां निमित्तम्—वा on P 1-4-31. Some such word as प्राप्तम् may be understood. इदं is the king of the Immortals.

सुखं परं यस्य—सुखमेव अनुभवतः is the meaning. उभये—उभय is used either in the sing. or pl. उभ being used only in the dual; see उभयम् last p. अदिव—the third: (celestial) world; भूः भूः & स्वः being the order; or पाताल, पृथ्वी and स्वर्ग being assumed as the order. उद्धृतः दानवरूपः कंटकः यस्मात् न नरपर्वमिः—by न त we must understand ‘well—planed-down’, the rising part near the joint being planed off; the object is to secure perfect straightness; तीक्ष्णाया कञ्जुपकौणः (रामा. किर्किधा) gives the meaning of न त which occurs usually in the description of arrows—रामा. अर्पण. 27, उत्तर. 69; महाभा. द्वीप. 159, कण. 59 & 60. न तं पर्वसु सर्वेषु is another quotation we remember, cf. प्रिय-रूपपर्वेषः—कि. XIII. 25. नतानि पर्वाणि येषाम्. The सप्तस applies to न तै—also, for which perhaps आनन्द may be accepted as the छेद; or even अनन्त. But K has नतानि मगानि पर्वाणि अंगुलीसंधयो येषां तै न खैः. नतानि—अनु-नतानि (शारक्षे). पुष्टकेसरी—the नरसिंह incarnation of विष्णु. When हिरण्यकशिपु troubled the gods, विष्णु entered his hall in the form of a man—lion and with his claws tore the दैत्य to pieces.—हरिविश III. 46 & 47. महाभा. बनप. 271. नरसिंह is the 4th incarnation among the familiar ten. मन्त्रस्य: कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ चामनः । रामो रामच्च कृष्णश्च बुद्धः कल्की च ते दश—वराहपु. IV.; though the theory of अवतार's implies an unlimited series of them when we read of as many as 21 in भागवत I. 3. इति विलंबित, उपमा is suggested between दुष्यन्त and विष्णु.

संभावनायाः गुणः—*c.f.* तवानुभावे द्यमवेदि यन्मया । निश्चूदतर्व्यं नयवर्त्मं विद्धिसाम्-
कि, I, 6; परपरिभ्रमितेजस्तन्त्रतामाद्या कर्तुं प्रभवति हि विष्वांच्छेदमप्रेसर्वेऽपि—माघ
XI, 25, सहस्रं किणः यस्य, अकरिध्यत्—कृं serves often to express a

particular action by the context, standing for another verb just as a pronoun does for a noun; here it means ' placing ' as in पुरस्कृ.

P. 191. नाकस्य पृष्ठं प्राप्ते । नाकुरुं दिवं स्वर्गीभाते यः परेष्यते । वैदवेदांगविदिताहि श्लोः पर्यावशाच्छैः—कायुपु. 34. सौभाग्य—ज्ञाभनः भगः विधिः यस्य तस्मुभगं तस्य भावः ।

विष्णुसिः—गान्धारुलेपनी वर्तिविद्ययिलेपनम् । एवंकं चाय विष्णुसिः जी कण्डगरागके—रभतः । विष्णुदेनम्—मंडनानादरथ्यासे विष्णुसी रूपरूपतः । विष्णुसिः स्वाक्षिणी इष्टविष्णुदेवोरपि । आभरणाविलेपनादीना कुतज्ञिप्रापराधारीपूर्व्यानारेण त्वक्कानां सज्जीनां प्रयत्नादारणं विष्णुसिः । मिथेण दत्तं स्वस्यमाप्य प्रतिभूतं विष्णुसिरित्यन्ये ।—comm. on अमर प्रथमकांड नाटचत्वर्णं 82. विष्णुतः शेषाः । गीतङ्कम—cf. उपमोगक्षम p. 16. अर्थस्य बंधः. उपजाति. Even in their love-sports they think of your heroic deed.

प्रत्युरोः (सह) संप्रहारे युद्धे उत्सुकः. पुर्वेषुः—पूर्व & दिव्—the word is allowed by P 5.—3—22. महतां पर्य—कायुकं चेऽपि । तत्र सप्त वायुस्कंधाः...तदुकं सिद्धांतशिरो-मणी—भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वं स्वादुरहस्तदुरु संवेदसंकरण । अस्यस्ततोऽपि सुवहः प्राप्ते (परि ?) पूर्वकोऽस्माद्वाद्या (अः 1) परावह इमे पवनाः प्रसिद्धुः । R. K. has on प्रविवह—परिवही नाम स्वर्णगासत्तर्विमंडलप्रवर्तकः वडो वातसंघः । यथोक्तं भीष्म-जाङ्गुराणे आवहः प्रवहस्त चंगहश्चाद्वाद्या । वि (मु 1) वावहः परिवहः परावह इति क्रमात् । सप्तैते माहताः संघा महर्षिभिरुदीरिताः । ...सप्तर्षिसंघं स्वर्णीगा वडः परिवहस्तथा । परवहस्तथा वायुर्बन्धेदध्रुवमंडलम् । इति । See also कायुपु. I. 51. भेषः परिवहो नाम तेषां वायुरपथ्यः । यांडामी विभाते भगवान्यगामाकाशगोचराम् । वह with अ, म, उत्त, सु, परि and परा gives the seven वायुसंधाः आपोत्संसुप्रिपरावहा महसु—this प्रवर्त्ती line will help the student to remember the seven names. The महत्'s are again spoken of as इह's step-brothers, sons of दिति (हरिंश्च I. 3) and he is their lord; see मन्त्र्युपु. VIII. इषु नोट III. 4.

ब्रीजि लोतांति वस्या—दिवि एषायापयो यस्तु भनुनक्षत्रमंडलम् । दृश्यते भास्यरो रात्री देवी विषयग्ना तु सा ।; in flowing down for भगीरथ, she was confined in शंकर's hair; ततो विस्त्रयमानायाः लोतस्तन्तसथा गतम् । त्रयः प्राणीमणिमुखं प्रतीर्थी त्रयं एव तु । ... सप्तमी व्यनुगा तासां दक्षिणेन भगीरथी ।—कायुपु I. 47. गगनं प्रतिष्ठा यस्याः । वर्तयते causes to revolve प्रविभक्ताः । इसयो येन—F reading प्रवह for परिवह quotes: अत्र सूर्यसिद्धांतः—भूचकं ध्रुवयोनेद्वामास्त्रिसं प्रवहानिलैः । पर्येष्यजस्ते तत्रदा प्रहक्षा यथाकमत् । इति । सिद्धांतशिरोमणौ च । भूमेर्विहाँदशायोजनान्ति भूवायुर्चांद्रुवविद्युदायम् । तदूर्ध्वेगो । यः प्रवहः स नित्यं प्रत्यग्नातिस्तस्य तु भवत्यस्त्या । नहचक्षाः खचरैः सप्तता यस्यादतस्तेन समाहतोऽग्रम् । भूपंजरः खचर चक्रयुक्तो भवत्यजस्ते प्रवहानिलैः । इति । विष्णुपुराणे च । यस्माऽङ्गर्ज्ञर्त्तिवि प्रवहति प्रवहस्तेन संमतः । इति ।

But as परिवह is stated as supporting the शिष्यमा in the वायु. F has, it seems, arbitrarily interpreted the following quotation: विभवयानस्तिला तैजसेनानिलेन सा । (वायु. I. 42. विभियमाना सालिलैस्तैजसेनानिलेन च); F's comment being तैजसेन ऋगोतिैर्हेण प्रवर्हेण ते यावत् ।; तैजस अनिल may from the context as well, be the seventh (सप्तमेनानिलपथा प्रकाशा ibid verse 3) or the sixth अनिल viz. परिवह, if this be the motive force for the luminaries.

P. 192. द्वितीयेन होः । विक्रमेण निर्गतं तमः यस्मात् — F ततः स नक्षिप्तदराष्ट्रवासं सोमार्कक्षैरभिमंडितं नमः देवो द्वितीयेन जगाम वेगात्क्रमेण देवपियलोकमीधृः— वामनपुराण. बलि had become too powerful for the gods and ईश्वर had to give up his royal power over them. विष्णु thereupon became incarnated as a sun of अदिति and forced बलि into पाताल having first asked of him a grant of three steps of land and then expanded himself so as to measure heaven and earth in two steps. See वामनपुराण; also मन्त्रपृष्ठ 244 et. seq. परिवह see above. वस्तुतिलक.

बादानि करणानि अतःकरणानि च—ईश्वरे भूयमाणं पदे पत्येकं संगच्छते । the बादानि करणानि would be those of the five ज्ञानेत्रिः and five कर्मेत्रिः; the अतः-करणानि would be those of चित्त बुद्धि अहेकार and मनस्. Among सांख्य philosophers the अतःकरणचित्तय is well-known with मनस् as the eleventh द्वितीय. मनोबुद्धरहकाराच्चन्नं करणमात्रम्—इति वैदातिका: F. अतरात्मा, p. 107. cf. मसञ्चबादांतःकरणोऽन्तरात्मा—विक्रमो. IV. करणैरवादैः रुप्त्वा XIV. 50.

अरणां विवराः चातकः—believed to be getting water to drink directly from the clouds; hence their presence on the भेषपदी. हरिभिः because they are ईश्वर's horses: see ईरितो ईरिष्व p. 6. अचिरा भा: यासां-ता: अचिरभासः अतु may mean ' along ', smeared 'along' or 'over'. गतम् obj. of पिङ्गनशति. यारि गांगो येषां तानि वारिगर्भाणि वा-जि टदराणि येषां ते. शीकरैः छिन्ना नैमयः यस्य. मालिनी. Mark the realistic conception.

आत्मनः अधिकारस्य भूमिः i. e. the Earth.

P. 193. यंगेन अग्नरणम्. आभर्ती दर्शनं यद्यग.

उभ्यज्ञतां शैलानां शिखरात् मोर्दनी शवोहन्तीत् । पर्णानाम् वृत्ते लीनाः तेषां भावः स्तंखनामुदयात् । तनुभावेन नष्टं सालिलं यासाम् । केनावि subj. of आनीयते. शार्दूलवि.

उद्यपा अत एव रमणीया.

पूर्वं अग्रस्थ पूर्णपरयोः समुद्रैः अ गाढः cf. पूर्णपरौ मीयनिधी वगाय कुमा I .
कनकरस्त्य निस्पंदाः संति भस्य. भेदानांपरिषः (अर्गलः मेदिनी). see next p.

P. 194. The earth according to the पुराणः comprises 7 दीपः each surrounded by an ocean. The central दीप is the जंबूदीप. अवगाय चुम्यतः समुद्रे पूर्णपरिष्ठैः । हिमवान्हेमकूटश्च हेमशङ् ।... हेमकूटं परं तस्मात् नाका किञ्चुरं स्मृतम् । (तस्मात् भारतात् वर्षी हिमपुरुषं वर्षम्)—भस्त्युः 113. वर्षतः सागरा दीपास्तथा वर्षाणि पर्वताः । ... जंबूदाहूयै दीपौ लाल्मलवापरो हिमाः । कुहः नौचस्तथा शाकः पुष्करथेष चतुर्वः । एते दीपाः समुद्रेत्तु सप्तसप्तभिराहुताः । लवणेत्तु मुरासाविदैभेदुभजते च समवृत् । जंबूदीपः समस्तानामेतेषां मध्यसंस्थितः । तस्यावि मध्ये विभेदाभेदः कनकपर्वतः । ... हिमवान्हेमकूटश्च निष्पत्तस्य दक्षिणे ।... भारतं प्रथमं वर्षं ततः किञ्चुरं स्मृतम् ।... जंबूदीपस्य । जंबूदीपहेमुर्मिजोत्तमः । ... वीरमृतदसंप्राप्य मुख्यायुविशोविता जंबूदाहूर्णं भवति सुर्वर्षी सिद्धभूषणम् । वर्षी is evidently a region of rain. सिद्धेष्वेच—सिद्धेः तपसिद्धेः शेषम्.

स्वायंभुवः मरीचि—त्रिभः नुसद्यते पुशान्नानसाम्बद्धसप्तवान् । मरीचिमध्यंगिरसं पुलस्य पुलहं कन्तुम् । मरीचि करवर्षं तात पुचमप्रजमप्रजः । मानसं जनवानास तैजसं ब्रह्मविचमम् । अंगुष्ठान्तर्मुखे वदा मरीचंतरपि पूर्णजप् । सेऽपाहृतभेष्ट दशो नाम प्रजापतिः । महाभा. शांति. 207. आदिति, दिति, दनु and others were daughters of दश. मरीचि married thirteen of these and four more. मारीचात्करणगज्जातास्तेउदित्या दशकर्षया । तत विल्लुक्ष शक्तश जक्षाते पुनरेव हि । भवेत् भाता च स्वादा पूर्ण च भारत । विवस्त्वान्तेता चैति विचो वह्न ए च । अंशो भगवान्तितेजा आदित्यां शादश रस्ताः । ... दित्यां पुचर्षं जरो करवर्षादिति नः पुतम् । these became the forefathers of the अग्निः. मरीचि is thus the ancestor (गुह) of मुरो as well as असुरः; the father of the 12 sons; between मरीचि and आदिति (दशस्य अग्रस्थं भी दाक्षायणी) on the one hand and ब्रह्म on the other, stand मरीचि and दश respectively. इति and उर्मिः are among the 12 sons of मरीचि करवर्ष and आदिति दाक्षायणी, though they are considered as distinct from the 12 आदित्यः—हिंदूवंश I. 3. मरीचि is called a प्रजापति, because he is the ancestor of a vast number of classes; beasts, birds, snakes, gods &c. पत्न्या सह इति सप्तसीकः बहुर्हिति. तपस्यति—कृमेणो दीमेष्टतीयां शांतचरोः P 3—1—15. तपः चरति—पत्नः परस्पैषदं च (च).

न अतिक्रमगीयानि—प्रतिब्रह्माति हि भेदः पूर्णपूर्णशतिकरः. भेदावि—Divine personages, those that have holy power in them and are therefore the confessors of भेदस् (कृषकातिशयोक्ति).

प्रथमः कल्पः—The first—i. e. best—idea. It is a common phrase—cf. मनुस्थाने XI. 30. See Apte's Dic on कल्प.

उपोदः शब्दः याभिः । रथांगनां (अकं रथांगम्—अमर) नैमयः । अविद्यमानः भूतलेन स्पर्शः यस्य तस्य भावः तया । आनेरुदतः न निह—cf. महीतलस्पर्शनमाचभि-
त्रम्—रघु II 50. आरुद्ध ताक्षयै नभसीव भूतले यथावनुदधात्मुखेन सोऽध्वना—माघ XII. 2. With the last line cf. शीणोऽपि नालक्ष्यते p. 151. वंशस्थ.

P. 195. वल्मीकिस्य अर्थः तत्र or वल्मीकिं अर्थं निमग्ना (सुपेति.) मूर्तिः यस्य उत्तरा उपलक्षितः । संदर्शा सर्पस्य त्वक् यस्य । संदर्शा to adhere (see p. 66); cf. संदृष्टवर्ज्जवलानितवैषु रघु XVI. 65. जीर्णानां लतानां पतानानां वलयेन—cf. लताप्रतानोद्यथित—रघु II. 8. अत्यर्थं सर्पीडितः. असौ व्याप्तिः इति शक्तानां नीडैः इनेचितम् । जटानां मंडलम् । अर्कस्य विवर्मिलक्षणं अभ्यक्तिवैषम् । cf. अभिशायम्—माघ I. 16. अभिशैयम् ibid. II 1. This मूर्ति is of course not मारीच but some one practising penance in the manner popularly believed about वल्मीकि's austerities.

कर्तुं तपः यस्य.

संयताः प्रग्रहीः यस्य । एतौ प्रविष्टौ स्वः । अदित्या परिवर्धिताः मंदारवृक्षाः यस्मिन् ।

P. 196. भवान् कथमिदानीम्—अवतरेष्यतीति वाक्यशेषः-शंकर (Mon. Wms)·

वयमपि—Sometimes the plural may in a general sense be found for the singular. The मताठी word आप॑ may serve for analogy; but in संस्कृत, the use is not common, except as an expression of dignity—like ‘we’ for the singular in English. O alone reads अहम् &c.

संतः कल्पवृक्षाः यत्र—The contrast is most effective in all the lives. कांचनपदानां ऐम् मेः कपिशम्. विवृधानां अधिः here अप्सरसः तासां संविनितौ. तपस्याति p. 194. शार्दूलाति.

P. 197. भगवान्—ऐश्वर्यस्य समप्रसा धर्मस्त्र यशसः अर्थः । वैताम्बस्त्राय मौ-
क्षस्य पण्डी भग इतींगना &c उत्तरां पलवृत्तैर्भूतानामागते गतिम् । वैति वियामाक्षिणां च स वाचो भगवानिति । —गीतामाण III. 37.

दाक्षायणी see note p. 194. पतिवतानां धर्मैः, अधिकृत्यै p. 3. महातः कवयः
महर्षीनां पत्न्यः तमिः साहितम्.

प्रतिपाद्यः अवसरः यस्य. प्रस्तावः—the subject under treatment.

इदस्य गुहः पिता see p. 194 note. अंतरमित्यति इति.

निमित्तं सू—p. 11. मनोरथाय—मनोरथं लभ्यु न आश्वसे—P 2—3—14.
अवधीरितम्—अवधीरितपूर्व would be a more common form, though the former is no way a solecism. दुःख्य् adv. cf. दुःख्यामिदेवगां निश्चयैते—रघु

XIX. 49. दुःखं ननु कुरु प्रेष्ठ चरिष्यामो महीभिभास्—महाभा. सौन्तिक. 9; दुःखं नूरं भविष्यानि विचरन्यथिविभिमास्—ibid. जी पर्वत. 1. अव्यक्ता हि गतिर्हुङ्कं देहद्वेर-वान्यते—भगव. XI. 5. also संश्यासस्तु महाबाहो दुष्मासुमयोगतः—ibid V. 6. परिवर्तते—cf. English ‘turns round’. अर्थात् तर्ज्यास.

P. 193. न भूमिः इवं विनयाभावस्य—Being the land of holy sages, rudeness will never be found here. न बालस्यः—बालस्य सत्त्वमिव सर्वं यस्य or अबालस्य &c.

अर्थं यथा तथा पीतः (मुपेति) स्तनः येन. आपर्देन किटानि केसरणि यस्य। with this cf. कुमार. XI. सरशङ्कुराकेसरिणः सटानोः ।

यथानिर्दिष्टकर्मा यथा निर्दिष्टं कर्त्य यस्य cf. योगन्त्रयापारा p. 11. तपस्तिनीभ्यां सह. कुमा. XI. अजीगग्यंजुप्रवं प्रसार्य महेशकंठे रागदंतगंकिष्म् ।

अपत्येभ्यः निर्विशेषाणि—निर्वितः विशेषः ऐषः cf. संश्वेतानां मुतनिर्विशेषम्—रघु V. 6. स निर्विशेषपतिवचित्तासीत्—ibid XIV. 22. सर्वदमनः—see p. 220.

P. 199. कृतं नामधेयं यस्य.

वरसो जातः औरसः—मिताशरा on याक्षर. छत्रहरा. 128. cf. अविशानेधपि वंचौ हि बलाद्याहुः दते मनः—कि. XI. 8. नूनम् p. 211. अविशानमपत्वं यस्य तद्य भावः वत्सलं करोति वत्सलयति—वत्सल means ‘affectionate’; the मरुङ्ठी meaning is different; in मरुङ्ठी the word is used in the sense of ‘dear, beloved’.

तेजःशब्देन तेजस्वी लक्ष्यते । वीज्र वज्रित्यनः पुत्रः इत्यर्थः K स्फुर्लेगस्य अवस्था. एषः अपेक्षाने हति; एषः अपेक्षा यस्य इति वा; उपमा.

P. 200. अतिरक्तः कर्ता यस्य भवितागुलिको शुदुः । चापांकुशाकितः सोऽपि चक्र-वत्तीं भवेद्भूतम् । K. अकुर्मां कुडलं चक्रं यस्य पाणिनेते भरेत् । चक्रवत्तीं भवेत्वित्य सामु-इक्रवत्ती यथा । चंद्रशो. see चक्रवर्तिनं पुर्वं जनायिष्यते p. 132.

प्रलेखेन वस्तुनि प्रयत्नः (or व. त.), तेन प्रसादः. जालसेव ग्रथिगः कर्मधा. जाल-ग्रथिताः अंगुलयो यस्य. K has जालेनु अंतरेषु ग्रथिताः अंगुलयो यस्य । न लक्ष्यं प्रश-नामंतरं यस्य. इदः (इष्ट 7. A.) रागः यस्याः । नवा उच्चाः—कर्मधा. एक—added to adapt the simile to the single hand. वंशस्य.

गांआपेचेन वाङ्माचेन is the rendering in the ऊपा, not वाचामाचेन, in the older copies.

P. 201. दुर्लित—*an endearing term of rebuke.* cf. मालती. note on दुर्लित Act IX. l. 278. स्पृह् with dative by संहीनितः P 1—4—36.

इष्टस्याः दंताः मुक्ता इव द—ना येषाम्. आवेषमानं निमित्तं येषाम् । आवेषैः हासैः हेतु cf. आलस्यः न इष्टैः वर्तैः रमणीयाः वचसां प्रहृतयः येषाम् । अंके अंकरय वा आभ्यस्य प्राप्तिनः (प्रग्राहस्यवेषामिति) तान् । तेषां अग्रानां रजोसि

वस्तुते लक्. स्वभावोक्ति. cf. अहेतु हास चली रिताननें दुर्गृहांगमी डत्थूलि भूमः। मुदुर्वेशका वृ-
दलक्षितार्थं मुदं तयोरं कगतस्तान। कुमां XI. 43; इदं तन्मेहसर्वस्वं समयादरिक्ष्योः—
मृच्छ. X रघु III. 26.

पहि दाय—तावत् implies ‘polite’ request’. दुर्मोकः (कृच्छ्रेण संवाद
मोकः मोचनं यस्य) हस्तप्रहः (हस्तेन प्रहः R.) कर्मधा. “लीलया हैती तु. “प्रहेण
करणे तु. दुर्मोकः can be solved as a बहुवीक्षण with a different
construction.

P. 202. आभ्यस्य विरुद्धा वृत्तिः यस्य | cf. असमविरुद्धं आचरिदं—विक्रमे.
V. सत्त्वस्य (सत्त्वमुण्ड्य) संब्रयेन् सुल्लेः। सत्त्वानां संब्राय सुखः also may do
among other possible constructions; but we prefer the first. रथो-
ज्ञता. उपमा.

स्थानस्य प्रत्ययात् तु—Only in consideration of this place, where
I could expect only the children of कविः.

अनेन कस्यापि—उपजाति. cf. विक्रमे. V.

P. 203. रूपेण संवदते इति. cf. बहुदं भवदो अण्डोरेदि—विक्रमे. V. न परि-
चितः. प्रतिलोमः—लोपन् & प्रति like अनुलोमः न प्रतिलोमः—प्रच्छ्रद्यन्तवृष्टौत्सामलोमः
P 5—4—75.

ब्रह्मदेशः p. 124.

एकः अन्वयः यस्य.

P. 204. भवन—भवनगरमोदरप्—भवत. मुधया (सतानि, रसाधिकेषु) is a
variant; रसैः अधिकाने ‘abounding in pleasures of sense’—Mon. Wms.
क्षितेः रक्षयै cf. अवलंबनार्थं—p. 111. उशांते—वशः २ p. नियोगे एका पतिव्रता यच्च.
‘यति’ is a v. l. नियतम् एकम् यतिव्रतम् यत्र. वानपस्थाभ्युः is meant. उपवृत्त.

अव्याप्तिः संवर्धन. देवगुरुणो—देवानां गुरुः मारीचः।

का आरुण यस्य सः (किमारुणः)

धर्मदाता (धर्मपत्नीम्) परित्यजतीति |, वित्तसादि Exactly as ‘to think’
is used in English.

P. 205. परदाराणां परदोरेषु (तदिष्ये) वा व्यवहारः।

संडदलवण—The syllables संडदल suggest his mother’s name to
the boy. शकुनतस्य लाक्षण्यम्.

मातरि मःतुः वा वृत्तस्तःः.

मृगाणां दृष्टिका—p. 166. नः म एव हते नाममात्रं तस्य प्रस्तावः अनुवादः उद्दी-
रणम् | विषादाय—cf. कल्पसे रक्षणाय p. 114.

P. 206. रक्षायाः करंडकम्—a casket serving as a charm against evil influences. मणयो वध्यने अच.

सिंहस्य शावेन विमदैः शावस्य च।

य अवलंबित्र, or perhaps मा लङ् लु is the joint expression which would go with the gerund; अलंखस्योः प्रतिषेधयोः प्राचांत्का. P 3—4—18; गं is not independently found with a gerund. विस्मयात् हेतोः दरसि निहितः हस्तः याऽयाम् ।

अपराजिता—See राजनीषंट p. 432. Some 8 different herbs have this name. जातकर्म—one of the 16 सूक्ष्माः—p. 175. See १५ notes III., 18; पाङ्कमिश्र्वनस्युसो जातकर्म विधियते | &c.

P. 207. नियमे अयाता—Whatever observances she practised as a पतिव्रता.

P. 208. एकस्याः बेण्याः धरा—एक a single braid, or a braid woven once for all. The विरहिणी is always described as having एका बेणी. The hair is never combed or arranged during the absence of the husband, any personal decoration in his absence being offensive to a sense of constant love and duty. Some have explained एक in the first way here; but the latter is the preferable sense. The expression occurs in the रामायण—अथोद्या. 10, सुंदर 15 and युद्ध. 33; on the second of these passages,—वीलनागामया बेण्या जघनं गतयैक्या—the comm. says एकस्या हरणेनकुरैकसंकारवत्या यदा पुरेभागीयबेणीहरयाहेन्येन पृष्ठलंबया एकस्या बेण्या |, but as the बेणीमोक्ष is a special point at the conclusion of the विरह, एक can imply only its being kept fastened up once for all. The passage in युद्ध. is अभिराम्ये हथते सीने धैरि ते जघनं गताम् । भृतामेकां वृत्त्यासाध्येणी रामो भद्रावलः । This same idea of बेणीमोक्ष is taken up in रघु XIV. 12 वनानेनकुनेन रघुदेन मुक्ता स्वयं बेणीरेशवधासे | and in कुमा. II. 61 मोक्षते सुरभंदीनां बेणीर्वर्णविभूतिपि |; on the former passage म.विनाय quotes न शोष्यते तु संस्कृयन्त बेणी च प्रवैचयेत् हते हातीतः ।

विकारत्य काले—i. e. when a stranger handled the herb. पक्ष्यस्य तिड्डीति पक्ष्यते व. P has असंघः for आसा; and चंद्रोः explains: असंघसम्भः पक्ष्यते आसासंघः । c/. ए कु मे आसा आसि—विक्षो. I.

P. 209. परेभृते—See पर्युस्तुक p. 110. विशेन लालं (p. 59). मुख्यस्थाः । भृता एका बोगीः यथा; see last p निर्गता करुणा यस्मात् अतिस्थेन निष्कृते. मुख शीलं यस्थाः । उपहृत (p. 204).

पञ्चान्तरेन व्योतः वर्णः यस्मात् । कृते रक्षायाः मंगलं यस्य ।

क्रौर्य-See मध्य ज्ञरे p. 157. अनुकूलः परिणामः यस्य—पञ्चान्तरकाश्यैवण्यादेभिः अन्यथाभूतोऽहं विरुद्धं ज्ञातः इत्येन स्वपरावः न तामृषः (?) इति तया ज्ञातत्वादनुकूलपरेणामत्वं सिद्धमित्यपिपायः । K. प्रत्यभिज्ञातः—सूत्र पश्चाहणाणमेवः p. 104.

P. 210. परित्यकः मत्सरः येन—cf. विवृद्धमत्सरः—रघु III. 60.

स्मृत्या भित्रं मोहरूपं तमः यस्यः . प्रमुखे—स्थिताः—cf. तेऽन्तस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्रः—मगव. 11. 6. रोहिणी is the principal wife of the moon among the 27 daughters of दक्ष, whom he married; हरिवंश I. 3. उपरागः—प्रह-
णम्. आर्या. दृष्टांतः.

जयस्य शब्दः. cf. जयशब्द.—विक्रमी V. आलोकशब्द—रघु II. 9. अवियानः संस्कारः यस्य तत् असंस्कारम् आपि पाटनम् (ओष्ठपुटम् यस्य) if पाटल be taken to mean लोहित स्वभावरक्ते with I —otherwise असंस्कारम् अत एव पाटलम् धेतरकम् (ओष्ठपुटं यस्य) pale-red, which is the meaning usually given by the कोशः. cf. also आपांडरीभूतमुखचक्रीनाम्—कुमा III. 33 where the comn. ad ls कुमुकपरिहरणादेते भावः ; the following is still more to the point: रामेग बाल हणकोमलन चूतपवालोऽग्नलचक्षाः ibid 30. The beauty of the ओष्ठ is its likeness to विष्व which is red, hence the insistence of I and other commentators to take पाटल in the sense of स्वभावरक्त. Yet the fact that a red dye was applied to the lips, shows that the natural beauty does not mean intense redness, but a resemblance to a विष्व; and if this last corresponds to the मराठी 'तोङले ', हिंदी 'तेंदुरी ', a pale red colour only is meant such as this fruit has when ripe; it is never 'blood-red', as seems to be meant by I. In the case of शकुतला, the pale—red colour would be still more natural, considering her present condition 'निरपश्चापपुली &c '. That even in this condition the lip was लोहित 'deep—red' would be to assume too much.

P. 211. माअहेआई—p. 208.

पादकोः पणिपत्य—To the orthodox Hindu belief, this humility would appear too low; but कलिदास has made his heroes to bow their heads before the wife, when the fault is theirs: cf. मालवि. III. पादयोः पतति—आग्रांमत्र before इरावती; विक्रमी. II. यजा पुरुराकः before his queen. To a sense of justice this is of course not incongruous.

मुतनु—शांमना तनुः यस्याः सा मुतनुः मुतनु is Voc.; the ending of the समास is not regular. See P 5—4—143 et seq. and 7—3—108. cf.

चरत्तु—मालवि. प्रत्यादेशस्य अपलीकम्—पीडार्थेऽपि अपलीकं स्यात्—अपर किमपि—
कुनोऽपि अनिवाच्याभिमित्तात्. cf. किमप्यहिस्यः—रघु II. 57. प्रबलं तमः येऽपि—
अपकालोऽपश्चिष्ठ प्रमादै भोह एव च । तपरयेतानि जायते विष्वे कुरुनदन—भगव.
XIV. मदमूढुरुद्धेषु विवेकिता कुतः । माघ XIII. 6. 13. एवं प्रायः बाहुल्यं येवाम्—
or preferably प्रायेण एवम्—एवं विधाः—एवं प्रायाःः. अहे: शंका—The contact
of a snake inspires him with the fear that it is a serpent. हरिणीवृक्षं
अर्थीतरन्यास.

सुचारितस्य (फलरूपेण परिजनयनस्य) प्रतिबंधकम् adj. to गुरुकृतम् (सुपेति
स.) परिजनस्य अभिमुखम्. सानुकोशः—by nature अनुकोशकम्; कृतः with
अम्—‘to lament in sympathy’ literally. तथांशिखः—the vague general
nature of the expression is suited to the feminine nature cf. एकज्ञा.
मेष्ट p. 120.

P. 212. दुर्लं भजते तच्छीलः दुःखम् गी the form is more गाहृत than
संस्कृत which would be दुःखमाक् (P 3—2—62) दुःखस्य भाग अस्य आस्ति
is not so good a derivation.

उक्तं विषादरूपं शास्य येन. विष.द-अपराधपरिकानादनुतापस्तु योभवेत्-सुधाकर quoted
by R वाप्यस्य विदुः । तावत्-first; इष्टकुट्टिलयोः पश्मणोः विलम्(-संलम्)प्. तं वाप्यम्
यो वाप्यविदुः तं वाप्यम् is rather an awkward expression. The Bengali
reading कांत for वाप्यम् is good and would have been preferred as our
copy O supports it; but the reading of S वृक्षविदुः clears the difficulty
at once. S's reading is not corroborated and we have therefore retained
the reading in the text as supported by D and T. वस्ततिलक.

अस्मादंगुलीयोपालंभात्—This is a peculiar form of expression which
properly is अस्य अंगुलीयस्य उपालंभात्. But we doubt not that it is a
genuine संस्कृत expression and the reading is supported by almost
all our copies. I alone reads अस्त्र अंगुलीयस्य. cf. एदेजा विजदेशेण उच्च.
I. which may well be understood as एतस्य विजदेश दर्शनेन.

P. 213. अनुना समवायः तस्य चिं.

धर्मपत्न्या (p. 177) समागमः.

संपादितं स्वादु फलं. यस्य आलंडलः देहः..

दर्शनं वितरते—cf. मराठी ‘दर्शन देतो’.

गुरुजां समीपम्—towards or into the presence of the elders.

P. 214. आचारितव्यम्—i. e. as an आचार i. e. enjoined observances
it ought to be done. अभ्युक्तकाल is मंगलकाल.

आत्मनः अपचारस्य (cf. अपचारेत p. 115) शंका.

P. 218. अप्यसरस्तीर्थस्य अवतरणम् (अवतार in शकावतार p. 125).

उत्तुष्ट—free breathing such as is the result of relief.

अकारणं (उत्तुष्टे used as an adv.) प्रत्यादेशाति हति । विरेण शून्यं इत्येव्य स्याः See pp. 79 & 83. सदिष्टा—cf. संदेश v. l. for संदेश p. 104. cf. also अथ विचारनमेन गौरी संदेशम् विधः सर्वतः । दाता ने भूमुतो नाथः प्रमाणीक्यतामिति । कुपा. VI. 1.

P. 219. विद्वितः अर्थः यथा.

स्वतेः रोधेन रुक्षः । अपेतं तपः यस्मात् । मलेन डगहतः (मलिनः) प्रसादः यस्य । सुलभः अवकाशः यथाः । वसंतंतिलकः दृष्टांतः.

अनुकृतं जातकर्म यस्य—p. 206. शकुनतन्मयः अपत्यं पुमःन्.

वंशपतिठा—cf. अमंत च नेन पाप्यज्ञनना स्थितेरभेदा स्थितिमंतपस्याप्तु—रघु III. 27.

भविनं चक्र—p p. 132 & 200.

P. 220. आवेद्यमानः उद्घातः यस्यां सा अनुद्घाता अत एव हितविता गतिः यस्य । यदा अनुद्घातः अत एव स्तिमेतगतिः । cf. यथावनुद्घातसुखेन—रघु II. 72. and माघ XII. 2. अनेन रथस्याकाशगामित्वे सूचितं भवति K. सीर्वः जलध्यः येन पुरा जयोति—is a joint expression meaning विजयेन जेत्यति—यावत्पुरानिपातयोर्लट P 3—3—4. निपातवेतो निजयं योतयत— in the future sense. This idiom is very common in the महाभास्त्र, though the literal meaning is not to be forgotten in the construction: द्वोण. 137. पुरा निप्रति, कर्त्तव्य. 67 पुरा प्रसंगे, 88 पुरा हंति; शान्ति. 37 ग्रा विमुचते; शत्य. 27 यावनिहात्मि; cf. रघु. XII. 30 पुरा दूषयति; कि. XI. 36 पुरा प्रत्यासीदीति. See also रघु. notes V. 25. सप्तशीण—consisting of seven continents द्वा आपः यस्य द्वीपः is thus land between two waters (देशादूरं Persian); see note p 194. अप्रतिरथ p. 105. प्रसमेन दमनम् सर्वदमनः—नारद उग्राच—शैव्याति भरत चारि शूतं संजय शुधय । कर्मण्यसुकर्मण्यःैः कृतवाच्यः शिशुर्वनेने । हिमावदातान् च भिस्त्र अवदद्वायुन् न्वन्ति । निर्वायांस्तरसा कृत्वा विषकर्मे वर्षय च । So ho vanquished tigers, mad elephants, buffaloes, rhinoceroses &c. तं सर्वद मेनरा द्वारा जारेतेनाश्यकमेणा । तं प्रत्येषु भजननी मा सत्यानि विजीजाहे । सोऽध्यमेधशतेनेत्रा यमुनामनु शीर्यवान् । त्रिशताधानसरस्यां गंगामनु चतुःशतान् । सोऽध्यमेधशतेनेत्रा राजसूयशतेन च । पुनर्विज महायज्ञः समाप्तरद्विजैः । अग्निष्टोमातिराजाग्न्यामित्रौ । विभाजिता अपि । वज्रेयसहस्राणां सहस्रैषु सुसंबूनेः । इद्वा शाकुनतलो राजा तपीयेत्वा द्विजान्धमेः । सहस्रं यच प्राप्तानां कर्णवाय भरतो ददौ ।... चक्रवर्णी द्वादशान्नामा वितारिष्यतिः पौरै &c.—महाभास्त्र. शंखपर्व 68. So in शारीतपर्व 20. शिष्यारिणी.

कृतः संस्कारः यस्य.

दुहितुः मनोरथस्य संपत्त्या ।

भ्रुतः विस्तारः येन. विस्तर according to the rule means 'expatiation'. दुहितरि वन्सला दुहितुः वा cf. मातृवन्सलः p. 205.

P. 221. मम—ज्ञे पठी with reference to me. न अतिक्रमः. अतिक्रोध—would have brought on a curse from him on the king—See अस्मान् साधु विचर्त्य संयमधनान् p. 101.

तस्य शापस्य निवृत्तौ—तस्य one that is already known to him by his yoga power.

स्वस्य अपत्येन दौरेभ अपश्यदारेण (समाहारांगीकारे) अपश्यदारैः वा सहि. राज्ञी (place of being).

विडौजोः—इंद्रः; according to the कोश, विडं मेदकमोजो यस्य. प्राज्या ब्रूष्टिः यस्य. प्राज्य may be derived as प्रभूतमाज्यं यस्मिन्—abounding in ghee. वितताः यज्ञाः येन. स्वर्गः एषामस्तीति स्वर्गिणः अमराः यज्ञांशभुजः ।

P. 222. युगानां शतानां परिवर्ताः तान्. कृत, चेता, धूपर and कलि are the 4 युगा, which together will make a महायुग. Incredible longevity is spoken of in the युगाण s. cf. the length of राष्ट्र's rule. अन्योन्य कृत्यानि. उभयोः लोकयोः अनुभवेण आघनीयानि. cf. त्वरकार्यं वासवः कुपांतं च तस्येष्टमाचरेः—विकमो. V. संपादिनिमयेनोमौ वधुतुर्विनश्यम्—रघु I. 26 प्रजार्थसाधने तौ हि पर्यायो—यतकामुकौ—ibid IV. 16. देवान्भावयतानेन ते देवा भावयन्तु वः परस्परं भावयन्तः श्रेयः परमवाप्त्यय—मगव. III. 11. मालिनी.

यथाशाके—शक्तिसनातिकम्य. सकलया शब्दत्या is the meaning. भेषस शेषोन्तरे अयोलाभाय वा.

किं ते भूयः &c. This marks the conclusion of the drama as the main purpose has been achieved. But the final conclusion is the recital of the भरतवाक्य. भरत is the author of the original नाट्यशास्त्र. भरतस्य वाक्यम्—Such a one as that sage would recite.

प्रकृतीनां हिताय—हितार्थं हितं साधायितुं वा. पार्थिवः the king for the time being सरस्वती—वाणी composition. सरस्वती is originally the river of कुरु-खेत्र, famous for the seats on its banks of the earliest आश्रम philosophers.—See महाभा. शल्यपर्वत् 37 et seq. Like the नर्सदा in modern times, it seems the सरस्वती was circumambulated by pious devotees. श्रुतेन महांतः महीयताम्—मही पूजायाम, कंडुवादेभ्यो यक् P 3—1—27. महीयते पूजां लभते इत्यर्थः | सि. कौ. महीयताम् therefore means पूजां लभताम् | cf. महीयते

(89)

P. 223. खपवतु caus. of कि. नीलखासौ लोहितश—cf. विलोहिताय खूबाय
नीलभीवाय दे नमः—महाभा. शांति. 284. विलोहिताय रजोगुणिने ... नीलभीवाय कंठे
विषधारिस्तेन. comm. कंठे (नीलः) जटासु च (लोहितः)—भाजुर्जी on अमर.
पुनर्जन्मः—Rebirth, repetition of birth and death. It is to avoid this
that human birth is to be utilised, according to most Indian phi-
losophers. पारिगताः शक्यः यस्य. cf. स जयति परिणनः शक्तिभिः शक्तिनाथः—
मालती. V. जगद्गत's comm. is शक्तिभिः आसौ भोहधरी कौपारी देवतावी वाराही
आर्द्धी चांगुडा चंदिकाश्चापिरक्षिभिः ... यदा शानेच्छाप्रयत्नार्थिक्षाभिः । (See
Apte's Lic.). आसौ &c. are called मातरः in the कोङ्क. But they are
described as attending on शिव in कुमार VII, 38. चंद्रस्त्रः has परिगता
आभिता शक्तिः सकलभुवनशासनानग्रहकम् सामर्थ्यं यस्य । नित्यशक्तिरित्यर्थः । यदा०
... सगौरेकः । आगमे शक्तिपदेन गौर्यभिधानात् । K has परिगता शक्ता शक्तिः येन
स तथोक्तः अत एव नीलसोहितः बामभागे नीलः शक्तिभागे लोहितः तथा चोक्तम् ।
अर्थमित्रमणिमेवकमर्पे प्रक्रियां वहते विदुमराशः । तावकं वगुह्या... । मातृमंति पितृमांति
जाग्रति ।. See also कूर्म्यु. (Bib. Ind) p. 101. शक्तिरात्रा. cf. the नाट्य
of this drama.

APPENDIX A.

CONSTRUCTION OF THE SANSKRIT DRAMA.

Sanskrit rhetoricians have made attempts to determine the principles on which the Sanskrit drama is constructed. In the द्रुक्षय and the उद्धरण we find compact collections of such principles. Dramatic composition in fact is considered as the sublimest of the works of geniuses* and the pains taken by students in the study of the details will never be wasted.

But in the most primitive form still to be witnessed in India the drama was the representation of some story full of action and feeling, by means of puppets; these puppet-shows too seem to have superseded mere picture-shows, each scene of which was shown to the spectators, while the details were described by the person exhibiting it †. In the puppet-shows, he who manages the wires is literally the मूर्खर (मूर्खनि भारयते इति), and the name has duly come down to apply to the Manager of the representation. The primitive मूर्खर delivered the speeches by ventriloquial contrivances, the intermediate descriptions or interludes taking the form of songs sung by himself in his natural voice. Some kind of back ground before which the representation took place represents what is called ऐपटर in the later drama. The stage or the ground on which the representation was held is the later टंगकूपि. The whole theatre is in a secondary sense called रंग or p. 3.

The performance naturally begins with some propitiatory song. This is the original गीर्जा. § The नाट्य is a part of the गीर्जा. After the

* वाटकांतं कृतेस्मृ । न तउडानं न तचिछनं न सा विष न स चक्ष । न तन्हर्ष-स्वायोगे नाटके बब दशते ।—मारतीय नाट्यशास्त्र. XX 122.

† cf. यमाट—कुश. I. cf. also the चित्तर्हर्ष in उच्चरा. I.

§ यज्ञाटष्टस्तुनः पूर्व एवं विशेषपञ्चांतपे । कृद्यन्तः प्रकृद्यते पूर्वं रंगः स उच्चते ।
मन्त्रहारादेकाश्यं व्यस्त्य भूमांसि यथापे । तक्ष्योवरदयं कर्तव्य नाटी विशेषपञ्चांतपे ।
आशीर्वदनरं युक्त स्तुतिर्येदमन्त्ययुक्तपते । देवहीवकृपादीनां तस्माचांदोते संहित ।

पूर्वोत्तम the सूचार्, as a स्थापक or establisher, establishes or introduces the main story.

Now some parts of the plot or the story need not be actually represented on the नगरिम्, as being less interesting. But as a description of them is necessary to connect the more interesting parts, the interludes, above spoken of, were performed by separate scenes later called विकल्पक and प्रवेशक; the former more correctly stopped the action and explained the connection before the next part of the plot came on; the latter explained the circumstances under which the next character or characters, were to appear on the stage. The विकल्पक and प्रवेशक seem originally to have been single characters, the स्थापक himself acting that part or other persons according to convenience. The words now mean subordinate divisions of the drama itself; the main divisions being numbered according to their order and merely called अंक or numbers. The conclusion of each division is marked by the exit of all characters from the stage. The last अंक ends with a song invoking a general blessing on the world;—This song represents the भरतवाक्य in the नाटक.

The simplest elements above described have developed into a complex system known as the नाट्यसाह, which gives every detail of the construction and performance of the drama. The drama was originally called रूपक, नाटक being a particular kind of the रूपक.

नाटक comes from the root नट् to act, to dance, to jesticulate, meaning thus a performance in which dancing and jesticulation play the principal part; now it means the representation on the stage of a story full of feeling and action, as has been said above. The representation begins with the नाटी which is sung either by the सूचार् or by a person having the same appearance as the सूचार्. The usual direction about the appearance of the सूचार् on the stage is नायंते सूचार्. But in the actual performance, the modern practice is that the सूचार् invariably sings the नाटी and begins the performance.

The नाटी is followed by a dialogue between the सूचार् and another character, either the नटी his wife, or some subordinate male companion. This dialogue introduces to the audience the name of the drama with

(३).

some information about the author; sometimes a musical performance is included in this part and the whole scene concludes with artfully introducing one or more characters of the main story. This part is thus appropriately called the प्रस्तावना.*

The प्रस्तावना may again be followed by a विष्कंभक† serving to explain the connection of the following scene to the audience. Like the विष्कंभक, the प्रवेशक‡ sometimes stands at the beginning of an अंक or Act, but never at the beginning of the first Act. Another preparatory scene is called अंकानतारॄ, as the one before the VIth Act of शङ्कुतला. The विष्कंभक may occur with any अंक, while the प्रवेशक can appear only between two Acts; another difference between these is that the प्रवेशक must have one or more नीच characters, while the विष्कंभक has मध्यम characters only. Thus the divisions of a drama are अंक, the first of which begins with the नाटी and प्रस्तावना; an अंक may commence with a विष्कंभक or अंकानतारॄ or प्रवेशक as the case may be with the reservation about the प्रवेशक already pointed out. A नाटक has usually from five to ten Acts§, the प्रकरण¶ has the plot and hero different from those of the नाटक; in other respects the प्रकरण is like the नाटक.

The above mechanical division conforms as far as possible to the structure of the story. Thus the नाटक has a beginning, a middle

* नटी विद्यको बापि पारिपार्चित एव वा सूचधारेण सहितः संलापं यत्र कुर्वते
विवेचयन्ते: स्थकार्योदयैः प्रस्तुताशेषिभिर्मिथः ग्राम्यं ततु विशेषं नाशा प्रस्तावनावि सा ।
सा. द. VI.

† अर्थोपलेपकः पञ्च विष्कंभकप्रवेशकौ छूलिकाकावताऽपेत्य स्थादंकमुख्यमित्यावि
इत्तर्वर्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः संक्षिप्तार्थं तु विष्कंभ आदावंकस्य दर्शकः
मध्येन मध्यमाभ्यां वा पाचाभ्यां संप्रयोजितः शुद्धः स्थास तु संक्षीर्णो भीच मध्य-
-मकलिपतः ।

‡ प्रवेशकोऽनुदाचोक्त्य भीचगाचपयोजितः अंकद्यांतार्थश्चेयः शेषं विष्कंभके यथा ।

§ अंकान्ते सूचितः पार्वेस्तदंकस्थाविभागतः यज्ञाकोऽवतरस्येचेऽकावसार इति इष्वतः ।

¶ पंचांकमेतदवर्तं दशांकं नाटकं परम् । दशांकः ।

¶ प्रवेशकर्णे शुद्धं लोकिकं कविकल्पितम् । शुद्धार्तोऽग्नी नायकरतु विगोऽमार्योऽथवा
विग्नः सापायधर्मकामार्थ्यरो धीरप्रस्तावकः ।

and an end. The beginning (मुख्यसंधि)* must give us the main cause (आरोग्य) of the conception of the object to be gained (बीज); the middle (मध्यसंधि) must represent the advancement towards the attainment of the object (प्राप्त्याक्षा) with some circumstance (पताका) † making the attainment doubtful; the end (निर्वैहणसंधि) shows how the obstacle has been removed the attainment made certain (कार्य) and finally realised (फलागम) Two other संधिः are made, प्रतिमुखसंधि preceding and विमर्शसंधि following the मध्यसंधि. ‡ The मुख्यसंधि of the अभिज्ञानशकुंतल introduces the heroine to the hero and love between them commences; their lasting union is the final object and to effect it is the aim of the whole action; the संधि closes with the king's

* मुख्यं प्रतिमुखं गमेऽसविमर्शो निवहणम् । (साविमर्शोपसंहातिः)

बीजविन्दुपता काख्यप्रकरीकौर्यलक्षणः । आरम्भयन्तप्राप्त्याक्षानियतासिफलागमः ।
अर्थपकृतयः पञ्च वच्चावस्थासमानिताः । यथासंख्येन जायन्ते मुख्यायाः पञ्च सम्बद्धयः ।
बौत्सुक्यमात्रमारम्भः फललाभाय भूयसे । प्रयत्नस्तु तदपि तौ व्यापारोऽतित्वराज्यितः ।
उदायापायशङ्कुम्भार्यां प्राप्त्याक्षाप्रानिसंभवः । अपायाभवतः प्राप्तिर्नियतातिः सुनिष्ठतो ।
समप्रकल्पसंगतिः फलदोग उदाहतः । स्तोकोदिष्टः कार्यवैतुर्वर्जितविश्वायेनेकधा ।
अवान्तर विविक्षेदेव विन्दुरच्छेदकारणम् । प्रतिपायकथाङ्कं स्यात्पताका व्यापिनी कथा ।
अव्यापिनी प्रकारिका कार्यं निर्वैहणस्फले ॥

† स्यात्र वा प्राप्तिसंभवः—दशरू.

‡ It is very natural that opinions about the exact demarcation of these divisions will differ. I have tried to draw rough lines which Srinivasa gives very vaguely in another way:—प्रथमाङ्के...ततोवणविरोहिणी विआरस्त ... इत्यादिनानुरागकीज्ञय कथनं मुख्यसंधिः । तथा द्वितीयाङ्के तृतीयाङ्के च प्रतिमुखसंधिन्व तयोहस्तलक्षणोपापन्तवात् । तथा हि प्रथमाङ्कोपक्षितप्राप्त्याक्षागस्य हितीयेऽङ्के भूम्याच्यापारनिवर्तनम् । क्विप्रार्थनातिरोहितस्य तृतीयाङ्कं प्रवेशाकानंतरं ततः प्रविशाति कामप्रामानावस्थेया राजेत्यादि (ना ?) समानरूपो विन्दुरक्षः । तथा द्वितीयेऽङ्के शकुंतलाप्राप्त्युपाथ्य विच्छायै तृतीयेऽङ्के कुनू यत्कु संस्थिते कर्मीनीत्यादिना यावदेनामविच्छायादिना च शकुंतलाप्राप्त्यर्थप्रयत्नो मालिनीतीरमनादिरूपो निवदः । तथैव चतुर्थंपञ्चमयोर्गम्भसंधिः त्वम् । तथा हि शकुंतलाया दुष्यन्तनगरप्राप्त्याक्षाप्रस्तव (शा पञ्चात्म ?) राजा विस्मरणम् । पञ्चमाङ्के राजा शकुंतलां निवैर्यै...नैव शकोमि हातुमिल्यादीना ... प्रकृतन्वैषणं कृतमित्युभयाङ्कुरूपो गम्भसंधिः तथा वह्नाङ्कुरस्यावमर्शसञ्चित्वम् । तथा हि...प्रसनादनोऽद्विष्टप्रविश्वालोचनम् |... अनुशायात् ... आलोचनं कृमिति । तथा सप्तमाङ्कस्य निर्वैहणसंधिः तत्र ... भगोरथादिपौ पुनर्भाजोदेदः कृतः ।

eagerness to marry Shakuntala.* The प्रतिमुखसंग्रह goes through various subordinate incidents, such as retirement from the chase, the calls of duty to the city and to the hermitage, the warding off of the obstacles to penance, and then the hero directs his endeavours to obtain the hand of the heroine. † The ग्रन्थसंग्रह includes the curse which mars the hopes afterwards; while, having made the audience aware of this obstacle, it points out, in Kanya's speech, his hope that the lasting union would soon come off.‡ In the विमर्श-पात्रेषु are to be reckoned the invitation of इन्द्र, which leads the hero in the way of the attainment of the object, and the observations of Sanumati show how the impediments have been removed.§ In the last all the necessary arrangements have been effected, the husband, the wife and the son are united and the कार्य is done. §

The नाटक closes with a benediction or prayer which is always said by the hero in response to an inquiry by one who has been helpful to him in the कल्पास; this prayer is the गरतवाण.

There is generally one hero and one heroine, each having one or more friends of either sex. The नायक, नायिका and characters of undisputed dignity in the world are उच्चम or प्रधान; servants, low-castes and persons of low habits generally are अधम; the rest being called मध्यम characters.

The नाटक must have one predominant रस as गुणार in शकुन्तला, other रसें playing a subordinate part. The नायक and नायिका are idealised by rhetoricians and the new author following their rules must copy those ideals.

* अहो मधुरमासां दर्शनम् &c. and न खलु शक्तोमि शकुन्तलाऽऽयापारादात्मानं निर्ग-
तं पितृम् &c.

† मदोदेत्ताहः कृतोऽश्वं मृगायापवादेवामान्त्रयेन &c. and क नु खस्त्वात्मानं वि-
जेदयापि ... किं गे भिक्षदर्शनादते शरणमयंयते ... तथैव नावश्रद्धामि.

‡ इति गोः शकुन्तलां पतिगृहं विस्तु उप सङ्बन्धिदानीं स्वास्थ्यम्, and किमिदमुपच्य-
रतम् ... पावभो रुद्र व अणोवज्ञासो, which is the effect of the curse.

§ सन्धारा परमित्तर्त तुष पञ्चादेशदुर्लभं सङ्करलाभ... अपरोदित्तना दार्ति दे संदर्भ
भवित्वमिदि, and आयुष्मन् भूयतां यदास्मि हरिणा भवत्सकाङ्गं प्रवितः.

§ अस्मिन्न शोकवृक्षमूले तावदास्तामायुष्मान्, and कल्पायामियमार्देय यथा पुरावतीं
शकुन्तला ... दुष्यतेन प्रतिष्ठीता, &c.

The विद्युक् is an important character in the Sanskrit drama. He is always represented as a friend of the hero. He is a Brahman, fond of sweetmeats and full of humour and occasionally shrewd. Among the attendants are the कंचुकिन्, प्रतीहारी, द्वाःस्थ, चंद्रीs; others being brought in according to the requirements of the story. The कंचुकिन् is represented as having reached old age in the king's service and noted for loyalty and devotion to his master.

In the arrangement of events the पताकास्थानक plays an important part. The visit of the hermit boys in Act II.; the entrance of विष्ववदा in Act IV. (स हि तुव तुवर p. 87); the presenting of the चित्रफलक in Act VI; these are all पताकास्थानकs of the first kind—४हैर्गव्यसंगचिर्मुण्डत्युपचारतः | पताकास्थानकमेदं पथम् परिकोर्ततम्—सा. द. 300.

The suggestion to दुष्कृत and शंकुतला of गौतमी's arrival is technically termed चूलिका by the commentators अर्पणनिकसंस्वैधूलिकार्यस्य सूचना (see ft. n. on p. 3 above).

The stage-directions (नाट्योन्कपः or नाट्यधर्मः) are the following: सैभाब्धे प्रकाशं स्थाद्भाव्ये स्वगतं मतम् | विपतकाकरेणान्यायपत्रार्थातया कथाश् | अन्योन्यामेत्यन्यायस्याज्ञनाने तज्जनातिकर् | रहस्यं कथतेऽन्यस्य परावृत्यापवारितम् | किं ब्रवीव्येवमित्यादि विना पांचं ब्रवीति यत् | भूतोवानुकम्पेकस्तत्स्यादाकाशाभाषितम् | नाटयन implies formal action (see note p. 77); परिक्रम्य walking about on the stage; निष्कम्पा is going back into the tiring-room; प्रवेश actual entrance or being discovered as the case may be (cf. the entrance of शंकुतला on p. 56.). नपथे behind the scene, आकाशे in the air, means overhead from the tiring-room. साख् 10th conj. is used in the sense of ' to go '.

Then the following forms of address are observed: भगवंतो वैर्वाच्या निर्देवाधिलिङ्गिनः | विष्वान्त्याग्रजाचार्यो नटं सूतमूर्ति मिथः | रथी सूतेन चायुषमान् पूज्यः विष्वान्त्यमजानुजाः | वत्सेति... देवः स्वामिति नृपतिर्भूतैर्महेति चाधैःः | आमंत्रणीयाः प्रतिवर्जयत्याधैः मिथः | समा हलेऽते.

Then the following principles are observed as to the language of the characters ऋणां तु पाकृं पायः शूरसेन्यधमेषु च | पिशाचात्यंतनीचादौ पैशाचं मागं तथा (see note p. 136).*

---

* The student is recommended to read साहित्यदर्पण VI. and दशरथ for a more detailed study of Sanskrit dramaturgy.

APPENDIX B.

I.

THE STORY OF DUSNYANTA AND SAKUNTALA IN THE MAHABHARATA.

[The lengthy speeches have not been quoted at full length, since, although in themselves interesting, they have no connection with the plot of this play.]

जनमेजय उघाच ।

संभवं भरतस्याहं चरित्रं च महामते
शकुन्तलायाशोत्पातं श्रोतुमिरचामि तत्वतः
दुध्यन्तेन च वीरेण यथा प्राप्ता शकुन्तला
श्रोतुमिरचामि तत्वह सर्वं मतिमतां वर

वैशालीपायन उघाच ।

स कदाचिन्महावाहुः प्रभूतबलवाहनः
वनं जगाम गहनं हयनागशतैर्वृतः
सुपर्णप्रतिमेनाश रथेन वसुधारिषः
तद्रनं मनुजव्याघ्रः स भृत्यबलवाहनः
कोडयामास दुध्यन्तः सूदस्यन्विधानमूणान्
वागगोचरसंप्राप्तासंस्तत्र व्याघ्रगणान् वहन्
राहा चादुतवियेन योजिष्ठ समरप्रियेः
कोच्चवानं महारथं तत्यजुः स्म मूणाभिषः
उवाचामङ्गान्तहृदयाः परंति स्म विचेतसः
केचित्तत्र नरव्याग्रैरभक्ष्यन्त बुमुखितैः
केचिदाग्रिमषोत्पाय संसाध्य च वनेचराः
भक्ष्यान्ति च मांसानि प्रकृद्य विविषत्तदा
तत्र केचिद्ग्रजा मत्ताः प्राइदान्ति स्म वेषिताः
वन्वा वज्रवरास्तत्र मवृदुभनुजाऽद्धून्
ततो मूणसहस्राभि इत्वा ववलवाहनः
राजा मूणप्रसंगेन वनमन्वद्विषेष इ

एवंगुणसमायुक्तं ददर्श स वनं वृपः
 आश्रमप्रवरं रम्यं ददर्श च मनोरमम्
 मालिनीमाभितो राजन्मदी पुण्यां सुखोदकाम्
 तस्यास्तीरे भगवतः काश्यपस्य महात्पनः
 आश्रमप्रवरं रम्यं महापिंगणसेवितम्
 चकाराभिप्रवेशाय मति स वृपातिस्तदा
 महार्षिकाश्यपं द्रष्टुपथं कर्षं तपोधनम्
 अवस्थाप्य वनद्वारि सेनामिदमुवाच सः
 मुर्नि विरजसं द्रष्टुं गमिष्यामि तपोधनम्
 काश्यपं स्थीयतामत्र यावदागमनं मम
 सामातो राजलिङ्गानि सोऽग्नीय नराधिपः
 पुरोहितसहायथ जगामाश्रममुत्तमम्
 ततोऽगच्छन्महाबाहुरेकोऽमात्यान्विमृज्य तान्
 नापश्यच्चाश्रमे तर्हिमस्तमृषिं संशीतवतम्
 सोऽपश्यमानस्तमृषिं शून्यं दृष्ट्वा तदाश्रमम्
 उवाच क इहेत्युच्चैर्वनं सन्नादयन्निव
 श्रुत्वाथ तस्य तं शब्दं कन्या श्रीरिव स्फिणी
 निष्ठकामाश्रमात्तस्मात्तापसावेषधारिणी
 स्वागतं त इति क्षिप्रमुवाच प्रातिपूज्य च
 उवाच स्मयणनेव किं कार्यं कियतामिति
 तामवीत्तो राजा कन्यां मधुरभाषिणीम्
 आगतोऽहं महाभागमृषिं कष्टमुपाधितुम्
 क गतो भगवान्मद्रे तन्ममाचक्षत्र शोभने

शकुन्तलोवाच ।

गतः पिता मे भगवान्कलान्याहर्तुमाश्रमात्
 मुदूर्ते संप्रतीक्षत्वं द्रष्टास्येनमुपागतम्
 वैशंपायन उवाच ।

अपश्यमानस्तमृषिं तथा चोक्तन्तया च सः
 तां दृष्ट्वा च वरारोहा श्रीमती चाष्टहासिनीम्
 विभ्राजमाना वपुषा तपसा च दमेन च
 रूपयौवनसम्पन्ना मित्युशाच महीपतिः
 का त्वं कस्याद्यि सुश्रोणी किमर्थं चागता वनम्

(५)

शकुन्तलोधाच ।

सत्यं मे प्रातिजानीहि वथा वक्षवाम्यहु रहः
मयि जपेत यः पुत्रः सभवेऽवदनन्तरः
यथेतदेवं दुष्यन्त भस्तु मे सङ्गमस्तवया

देवीपायन उवाच ।

एवमस्त्वाति तां राजा प्रत्युवाचाविचारवन्
अपि च त्वा हि नेष्यामि नगरं सं दुचिस्मिते
एतमुक्त्वा स राजार्थस्तामानेनिदत्तगामिनीम्
जप्राह विधिवस्त्वाणात्मास च तवा सह
विश्वास्य चैनां स प्रायादवीष पुनः पुनः
प्रेषणिष्ये तवार्थाय वाहिनी चतुर्लग्नीम्
तया त्वानामायिष्यामि निवासं सं दुचिस्मिते

देवीपायन उवाच ।

दृति तस्याः प्रतिश्रुत्वा च शृणो जनमेजय
मनसा चिन्तयन्प्रायासकाइयं प्राति पार्विदः
भगवांस्तपसा युक्तः श्रुत्वा किं तु करिष्यति
एवं स चिन्तयन्नेव प्रविषेण त्वक्ं पुरम्
मुहूर्तयाते तर्हिमस्तु कष्ठो उप्याश्रममागमत्
शकुन्तला च पितरं क्षिर्या नोपजगाम तम्
विश्वायाप च ता कष्ठो दिव्यशानो महातपाः
दवाच भगवान्प्रीतः पश्यन्दिव्येन चक्षुषा
त्वयाद्य भद्रे रहसि मामनादत्त चः कुतः
पुंषा सह समायोगो न स धर्मोपषातकः
क्षतियस्य हि गोधवां विवाहः भेष्ट उद्यते
सकामागाः सकामेन निर्मन्त्रो रहसि स्मृतः
धर्मात्मा च महारमा च दुष्यन्तः पुरुषोत्तमः
भृश्यगच्छः पातौ यश्च भजमानं शकुन्तले
महारमा जनिता लोके पुत्रस्तव महावलः

शकुन्तलोधाच ।

मया पतिर्वृतो राजा दुष्यन्तः पुरुषोत्तमः
तस्मै लक्ष्मिवाच स्वं प्रसादं कर्तुमर्हति

परिहासोऽयमित्युक्त्वा माधव्यं प्रैष्यत्पुरम्
प्राहिणोत्सह तेनैव सर्वानप्यनुया त्रिकान्
स्वयं विज्ञापनोदाय तत्रोवास सप्तारथिः ।

III. शकुन्तला च तन्वङ्गी सुकुमारायतेक्षणा
भृशं चिन्तापरा दीना विवर्णवदना कृशा
कामसंतसर्वाङ्गी बलवर्णीदिताऽभवत्
सख्यौ च चक्रतुर्भूय उपचारं रुजाहरम्
प्रीष्मतापपरिक्लान्तां कुमुमास्तरणे शुभे
वीजयन्त्यौ सहासीने पद्मपत्रैमुद्गुर्हुः
रुजापनयनोपायं चिन्तयन्त्यौ परस्परम्
कुरुतः स्नेहसंलापं सख्या आर्तिहरं भृशम्
यावचिन्तापरो भूपस्तामान्विष्यनुपागतः
तत्रैव मालिनीतीरे लतावलयवेष्टिते
इर्षतापसमायुक्तः प्रियो दृश्वा बभूव सः
विश्रब्धकथितान्यासां पुनः थोरुं स तर्थिवान्
भूयोभूयस्थ निर्बेधात्सख्योराह शकुन्तला
यथा मे राजि दुष्यन्तेऽभिनिविष्टं मनः किल
ततः प्रियं वदादेशात्सरलेखं चकार सा
श्रुत्वा च प्राधितां गाथामुपासपैर्नमहीपतीः
द्ववाच च प्रिये चित्तं त्वदेकायतनं मम
प्रतिज्ञे च तत्सख्योः कामबाणवशं गतः
परिप्रहवहुत्वेऽपि द्वे प्रतिष्ठे कुलस्य मे
समुद्रवसना चोर्वी सखी च युवयोरियम्
अध गान्धर्वविधिना विवाह उभयोरभूत्
आपशस्त्वा संजाता दुष्यन्ताच शकुन्तला
एतावति समादाय शान्तितर्थमुपागता
द्वयुं शकुन्तलामार्या गौतमी भगिनी पितुः
तो द्वया त्रैष्मिकेष्वात्मानं समगृहत
शकुन्तला च निष्कान्ता सहान्याभिः सुदुःखिता
ततो विरहसंतसो भूयः सहासमुत्सकः
विललाप लतागृह्णे राजिर्भृशपीडितः
प्राहूत्थ पुनः सन्ध्यासमये तापसैद्वृतम्
निष्कान्तो रक्षणं भूयः कर्तुं मात्रमकर्मणाम् ।

1V. स्वस्थानाय गते राहि गच्छसु दिवदेष्व
 स्फुरगर्भोऽमवत् कन्या संप्राप्तक्षाश्रमं गुहः
 सहयोश्चिन्ता समुत्पदा किं पिता प्रतिपरस्यते
 यदा हास्यति वृत्तान्तं वैवाहिकामिमं मुनिः
 कर्त्तिमवित्तस्ये तावदुत्तीष्ठाः कोपनो मुनिः
 अभ्यागतोऽतिविस्तत्र तं तु नावेष्टकुन्तला
 अद्वयपतिसंदेशा मुरधा शून्यमनाः सती
 अनन्यमानसा राहि नाशुलोन्मुनिभावितम्
 असुहिष्णुर्बलोकयेवं ददौ शार्ण महामुनिः
 यस्तुते मामवामस्थाः स त्वा नैव स्मरिष्यते
 सखी त्वारुर्ध्यं क्षापोर्जिं प्रणम्य विनयान्विता
 शानुक्रोशं मुनि कृत्वा शापमोक्षमयाचत
 उक्तवीष्म मुनिस्तस्या अभिहानविभूषणे
 दर्शिते स्मरणं पत्न्याः पुनः स्यामृपतेरिति
 अथ वैवाहिकं वृत्तं सर्वे वापवरीरिती
 गुरवेऽवेदयस्तेन समतुष्यत काइयपः
 आदिदेशायसौ शिष्यान्नाजपानी शकुन्तलाम्
 अयैव प्रापयध्वं मे विदितं सर्वमेव हि
 तरथः प्रददुस्तस्यै वासदी भूषणानि च
 प्रहिष्टता च पतिस्थानं मुनिग्रसा शकुन्तला
 अमिं प्रदक्षिणीकृत्य वरं प्राप्य च काइयपात्
 आपृत्य च वनउयोस्त्वा प्रसानन्य मूरगालकम्
 गच्छन्ती चक्रवाढीं सा रुदतीं स्त्रियं विना
 दृष्टोवाच रहः सरुयोर्यथा मे दूषते मनः
 दुःखोपजननं सरुयो मन्येऽवशक्ननं पद्धि
 इरयादिकानि संभाष्य पितरं परिवस्त्वजे
 अथ प्रहमतिः कृष्णः संदेशं प्राह भूपतेः
 यथा तवेतरा भार्यास्तपेवारतु शकुन्तला
 इति संदिदिय खिभाग्मा कन्याविहदुःखितः
 आदिदेश सुतो रनहाइनुशासनगामयनः
 शुभ्रस्व गुहन्पत्युमी प्रतीषं गमस्तथा
 गृहिणी भव योग्यास्य पुरं प्राप्यसि पावनम्
 एवं संदिदिय वर्मात्मा व्यस्तपतो महामुनिः
 प्रस्वर्पितन्यास इव विवदात्मा वभूव च ।

V. अथ शापबलम्भान्तो नृपो व्यवहितस्मृतिः
 परिणीतो स्वयं भार्या विसस्मार शकुन्तलाम्
 तथाप्यकारणात्मौत्सुक्यं तस्य मानसे
 यावच्च व्रष्टयः प्राप्ताः समादाय शकुन्तलाम्
 प्रत्युद्गम्याथ तान्नराजा प्रप्रच्छानामयं गुरोः
 तेऽप्युक्तवा कुशलं सर्वे गुरोः संदेशमनुवन्
 यथा ज्ञाता मया राजेस्त्वया व्यूढा शकुन्तला
 संप्रति प्रेषिता स्वीयं नगरं त्वं गृहण ताम्
 अपूर्वं किमुपन्यस्तभित शङ्कापरो नृपः
 नावेदयद्वन्ने पूर्वं परिणीतामृषः सुताम्
 अज्ञातपूर्वा छीयं मे कथं ब्यूढोऽप्यहं तथा
 कथं च गर्भिणीमेना मन्ये निजपरिप्रहम्
 तद्भर्तुवचनं श्रुत्वा हृदि शब्दमिवाप्तिम्
 पटेन मुख्मावृत्य प्रक्षोद शकुन्तला
 दचुथं कृषयो राजन्नात्मकृत्य निगृहसि
 स्तेनवच्चरितं चते क्षान्तं तेन महात्मना
 मुग्धामकैतवां बालामातिसंधातुमीहसे
 विनिपातफलं कर्म व्यवस्थय इदं त्वया
 शकुन्तला च प्रच्छ पूर्ववृत्तं यथाकृतम्
 न तु कस्यापि वृत्तस्य स्मृतिं स लभते नृपः
 तत्तरेन स्वयं दत्तमंगुलीयकमात्मनः
 पुरस्कर्तुं व्यवसिता न तु तदृश्यते करे
 तद्याचीत्पातं तीर्थे पूर्वमेव विलोक्य सा
 विदीर्णहृदयोपायं न लेमे द्रुःख्मोचनम्
 सद्हाया कृत्यक्षापि ब्रुवन्ति पश्यं चचः
 अज्ञातहृदयेष्वं वैरीभवति सौहृदम्
 राजानं च पुनः प्राहुर्मज्जास्तापसा अथ
 एषा राजन्मवत्पत्नी त्यज वैना गृहण वा
 राजा च तापसानाह घर्मवेभितया सम
 स्वीकार्या कथमेषा स्यादन्यव्यूदेति शङ्किना
 एवं वैचित्रयमापनः किर्कतेवतया नृपः
 मूढः पाह गुरुं स्वीयं भगवन्निक व्यवस्थताम्
 पुरोहितोऽवशीक्राजन्ना प्रसूतेऽर्क्षये: सुता

(११)

तिष्ठत्वस्मद्दृहे पक्षाभिजेयं पुतजन्मना
यावच तद्वृहं याति दुःखमग्ना शकुन्तला
अपसराः काचिदागम्य गृहीत्वा तो गता दिवम्
दृष्टिः सकलं श्रुत्वा विचित्रं चरितं च तत्
शापलुप्सस्मृतिः शश्वा सप्तापेदे सुदुःखितः

VI. अत्रान्तरे तु केनापि शब्दार्थनिवासिना
भीवरेण गहामस्यो लब्धो जालोपजीविना
कल्पितस्यास्य कोष्ठे तु स ददर्शीगुरीयकम्
आदाय चापणं प्राप्तो विकेतुं घनस्तिष्यया
भूपनामाकिंतं ततु दद्वा तं राजपूत्वाः
गृहीत्वा प्राणयामासुभूषणे राजसंभिजी
दद्वा तूपायनं भूप आदिवेशास्य सत्वरम्
संप्राप्याभरणं तच साश्रूपेषणोऽभवत्
प्रत्युप्यना स्मृतिः पूर्णा कृत्यवासितं च तत्
विज्ञातं दुःखदत्तं महाक्षानुशयोऽभवत्
दासन्तपुत्सवंस्तावत्प्रतिविष्य शुचित्रः
विनोदगितुमात्मानं प्रमदोद्यानमावगत्
माचर्षीमण्डपे तिष्ठन्वदूषकसमन्वितः
प्रियाप्रतिकृतिं चाक्षं प्राप्तुमादिष्वास्ततः
अत्रान्तरे सानुमती मेनकाप्राहिताप्सराः
संप्राप्यवसरा याता वृतं इष्टुं महीपतेः
आशीर्वपेण कथितं पूर्वदृतं विदृष्के
कथं न स्मारितोऽहं तु पप्रच्छोति विदृष्कम्
दद्वाच स यथा झातं मया मृत्यिण्डनुद्देना
परिहासोऽयमिस्त्रेव यथा प्रोक्षं रववा तदा
भृषामुद्दिमाचित्तव्य भूपः कार्यनिरीक्षणम्
विन्यस्य साचिदे तत्र स्वित्वाऽकापांवकार चः
वलवद्वितव्यं तद्विचिन्त्याकुलमानसः
प्रस्तारेन्द्रायवारष्टां प्रियावस्त्रामनुस्मान्
अपि बाप्तवरसा नीता समुक्षिष्य प्रिया मम
ममप्रो वार्षं अमो वार्षं परिष्ठेतुं न पार्थते
अंगुरीवकं पुष्टं ते लघु मे हि विदृष्कते

कथं प्रियाकरं प्राप्य अर्षं स्यास्त्वं किळान्यथा
 मुद्राक्षराणि यावनित तावत्सेव दिनेषु ते
 नेता यास्याति मर्त्रेष्य इत्युक्तं न कृतं मया
 अहो तृशंसभावो मे सतीं यस्त्यक्तवानहम्
 प्रिये ऽनुशयतस्त्वं दर्शयात्मानमेहि मे
 एवं विलपतस्त्वं चेटी चित्रमुपानयत्
 लिखितं यस्त्वं तेन स्तिरेण च तुरेण च
 साक्षादेव प्रियां हित्वा स चित्रमृगत्रिणिकाम्
 बबहमन्यत राजार्थः संमूढः शोकविह्लः
 भूयो लिलिक्षिष्ठुर्द्वं यथात्प्रथमदर्शने
 चेटीं प्रैषयदानेन्तु वर्तिकादिकरण्डकम्
 एवं चित्रविनोदेन साक्षादर्शनमेव तत्
 मन्वानो भ्रमरात् त्रातुं पुरो भूयः ससार च
 पुनर्वित्रमिति ज्ञात्वा बाष्पव्याकुललोचनः
 प्रियाविरहजाहुःखाद धृतिं नैवान्विन्दत
 अन्तःपुरे च विदितं वृत्तमेतन्महीपतेः
 विदूषकथं मुक्तवा तं देव्या भीतः पणायितः
 अनपत्नं सृतं श्रुत्वा धनिकं मंत्रिपत्रकात्
 स्वानपत्यतया खेदः संजातो नृपमानसे
 कथमापन्नसत्त्वा तां धर्मपत्नीमुपास्थिताम्
 शंसवत्परित्यज्य शोचाम्यहमनाथवत्
 कथं नु तासिमाप्स्यान्ति पितरोऽधंततौ माथि
 इत्यादि विलपन्मूयो भूयो मोहमुपागतः
 यावदिवि महेन्द्रस्तु कालनेम्युद्धवाद्रिपोः
 हुञ्ज्याख्याद्रागात् तासं प्रपेदे बलगार्वतात्
 दुष्यन्तेन च वधयं तं ज्ञात्वा सूतं स मातकिम्
 आहातुमिहेनच्छिं दुष्यन्तं सुहृदं भुवः
 स चागत्याथ द्वैनं शोकमोहसमावृतम्
 प्रवृत्तोऽन्तर्द्दितो हन्तुं छलेनैव विदूषकम्
 श्रुत्वा चार्तस्त्वं तस्य कुद्दो भूपः समुत्तितः
 स्वशरं च धनुः कुर्वन्द्वष्वान्माताङ्गे स्वयम्
 तातोऽधिगम्य वृत्तान्तं राज्यमारं स्वर्मेत्तिणि
 विन्यस्य राक्षसं हन्तुं तथैव प्रगतो दिवम्

(१५)

VII. निवेदं कार्यमिन्दस्य इष्टव्या संसदि सकिचाम्

प्रस्तुतो भुवमागन्तुं सूतेन सह पौरवः
 विचरंश्च वियन्मागेऽहवानद्वतं गिरिम्
 सुतं पप्रच्छ तज्जाम मातमिश्च न्यवेदयत्
 स्वायंभुवान्मरीचीर्यः प्रबभूव प्रजापतिः
 सुरासुरगुहः सोऽयं सपस्तीकस्तपस्वाति
 श्रुत्वैतदेच्छागृपतिर्द्विष्टुं तं च महामुनिम्
 अवतीर्यं तरोमूले सूतवाक्यादुणाविष्टत्
 मातग्निशाश्रमे यातो इष्टुं देवगुरुं पुरः
 निवेदयितुमायातं महीपालं महर्षये
 उपविष्टस्य ॥ जर्णेभुजोऽस्पन्दत पूर्ववत्
 संस्मृत्य पूर्ववृत्तान्तं जगाद स हताशावत्
 मनोरथाय नाशंसे किं बाहो स्पन्दसे गृथा
 पूर्वावधीरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते
 विन्तयज्ञेवमादीनि खिजारमा तत्र पश्यति
 बालमद्वुतकर्माणं प्राप्तं क्रिडापरं ततः
 अर्थपीतस्तनं मातुरामद्विष्टकेसरम्
 प्रकोडितुं बक्षारेव कर्षतं उद्दिष्टोतकम्
 इद्वा तमैरसरनेहो वृषचितं समस्पृशत्
 किमेवं स्वान्तु मदश्चतिरित्यादि व्यमृशत्यनः ।
 महतस्तेजसो वीजं बालोऽयं प्रतिभाति मे
 लक्ष्मानि च भव्यानि पश्याम्यस्य शुभे करे
 स्पृहयत्येवमे चित्तं बालायास्मै यशस्विने
 तनयाङ्गरजःस्पृष्टा धन्याः खलु विभान्ति मे
 ततश्च तापसीवाक्यादूर्ध्वकृत्य पञ्चं स्वयम्
 गृहीत्वा तनयं लेभे स्पर्शादत्यद्वतं सुखम् ।
 नामादिकं च विहाय तापसीभ्यः स्वलक्षणम्
 मातुर्नामापि च ध्रुत्वा मन्यते सर्वमद्भुतं ।
 जातं च संशयच्छेदे राजा रक्षाकरण्डकम्
 स्पृष्टं यत्पतितं स्पृष्टं सप्तो भूत्वा परं इषेत् ।
 एवं सर्वमभिहाय इष्टवा भार्या ऋकुन्तलाम्
 एकवर्णीधरा रीना सुदधीका वित्तवताम् ।
 क्लौर्यं मे ऽनुष्ठेतं देवि विस्मृतं हि यत्वा तुरा

मर्वयेति प्रियां पत्नीं प्रणनाम सुविहङ्गः ।
ज्ञात्वां चाकास्मिकं वृत्तं साक्षुपूर्णक्षणा स्तती
कान्तेन सहिता हृष्टा वीरपुत्रा यशस्विनी ।
ददर्श राजा मारीचं सपत्नीकं महामुनिश्
आशिषः प्राप्य चाप्यस्माज्ज्ञात्वा विस्मृतिकारणम् ।
बचनीयातदा मुक्तमात्मां ज्ञातवाचृपः
संदिष्टवांश्च कण्ठाय वृत्तं तद्रगवानृषिः ।
एवं सुखोपचंद्रारं हृष्टा तत्संविधानकम्
नान्यचिछुष्टं प्रियतरं प्रजाथेमानमहीपतेः ।

APPENDIX C.

INDEX TO METERS WITH DEFINITIONS.

*N. B.—*The पाद or line of a verse may be divided into groups of three syllables. These groups are differently named according to the number of मात्रा॒s they contain (a मात्रा॒ being the time taken in pronouncing a prosodically short vowel) ; thus मण् or the group अ contains three गुरु॒s or prosodically long syllables. Representing a long syllable by । and a short one by ॑, we shall have, मण् meaning ॥॑॑॑, यण् ॥॑॑, रण् ॥॑॑; सण् ॑॑॑॑, तण् ॥॑॑, जण् ॥॑॑॑, भण् ॥॑॑॑॑, नण् ॑॑॑॑॑॑. When syllables remain at the end after such division, they are called शब्द॒ or गुरु॒ as the case may be and the letters श (॑) and ग (॑॑) are used to represent them. The number of syllables after which the caesura occurs, is symbolically given in the definitions by means of the names of certain objects whose number is generally supposed to be fixed. e. g. मुनि means 7, समुद्र means 4 &c.

अनुष्ठभ्—

क्षेके षष्ठं गुरु॒ श्वेयं सर्वत्र रघु॑ पंचमम्॑
द्विचतुःपादयोर्ह्रस्वं सप्तमं दर्शमन्मशोः।

अपरवक्त्र—

ननरलगकुतायुजं समे तु यदपरवक्तमिदं नजी जरी।

आर्या—

यस्याः पादे प्रथमे द्वादश मात्रास्तथा द्रतीयेऽपि
अष्टादश द्वितीये चतुर्थके पश्चात्प्र सार्या

इन्द्रवज्ञा—

ताविन्द्रवज्ञा जगगा निरुक्ता।

उपजाति—

यत्र द्वयोरप्यनयोस्तु पादा भवन्ति तस्यादुपजातिवृत्तम् ।
द्वयोरिंद्रवज्ज्ञोपेंद्रवज्ज्योः ।

उपवृत्त—

अयुजोः सप्तजा गगी समे च समरा गा उपवृत्तमेतदाहुः ।

उपेन्द्रवज्ज्ञा—

उपेन्द्रवज्ज्ञा जतजाथ गी इयात् ।

गाधा or गीति—

यह्याः प्रथमतृतीयौ द्वादशमात्रात्मकी मती पादी
अन्यावष्टादशमितमात्राविहितौ च सा भवेन्द्रीतिः ।

त्रिष्ठुम्—

The one instance only of this occurring in this play (pp. 94-5) is not regular. It is a mixture of वातोर्मी and शालिनी, varieties of त्रिष्ठुम्. The 1st and 3rd lines resemble वातोर्मी and the 2nd and 4th resemble शालिनी. The syllables are 11 in each line.

हुतविलम्बित—

हुतविलम्बितमेव नभी भरी ।

पुष्पिताम्रा—

ननरयविहिता यदाऽयुजोः इयात् ।

नजजरणैः समयोध पुष्पिताम्रा ।

प्रहृष्टिणी—

श्याकाशैर्मनजरगाः प्रहृष्टिणी इयात् ।

मन्दाकांता—

मन्दाकान्ता ममनततगा गः समुद्रतुरीकेः ।

मालिनी—

यदि ननमययाः इयुमालिनी मागशीलेः ।

रथोदृता—

री नरी क्षुगुरु रथोदृता ।

रुचिरा—

जभी सज्जी गिति इचिरा चतुर्प्रहृष्टैः ।

(३)

वंशस्थ—

जती च वंशस्थमुदाहरं जरो ।

वसस्ततिलक—

तस्याद्वस्ततिलकं तमजा जगी गः ।

वातोर्मी—

वातोर्मीयं नदिता ममी तगो नः ।

शार्दूलविक्षीष्टित—

सूर्योभेस्तु मसी जसीं च ततमा शार्दूलविक्षीष्टितम् ।

शालिनी—

वेदैः शैक्षैः शालिनी मथ ती गी ।

शिखारिणी—

रसे सरैरका बमनस्मागः शिखारिणी ।

सुम्दरी—

भयुज्ञायेदि खी जगी समे समरा लगो चरि सुम्दरी तदा ।

स्त्रघरा—

विप्रैः शैडैः कितिप्रेरभनवयवयाः स्त्रघरोति प्राप्तिदा ।

हरिणी—

नपमरसला गवेत्वद्भज्ञेहरिणी नयैः ।

360/- 15/-

This book is a preservation photocopy.
It was produced on Hammermill Laser Print natural white,
a 60 # book weight acid-free archival paper
which meets the requirements of
ANSI/NISO Z39.48-1992 (permanence of paper)

Preservation photocopying and binding
by
Acme Bookbinding
Charlestown, Massachusetts

1996

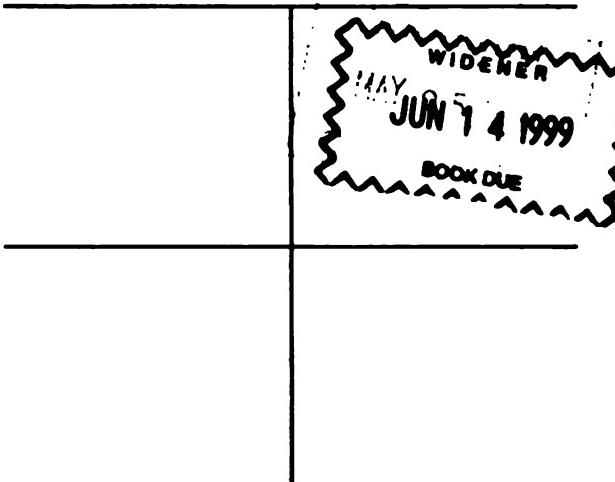

3 . 4 UED U

The borrower must return this item on or before the last date stamped below. If another user places a recall for this item, the borrower will be notified of the need for an earlier return.

Non-receipt of overdue notices does not exempt the borrower from overdue fines.

Harvard College Widener Library
Cambridge, MA 02138 617-495-2413

**Please handle with care.
Thank you for helping to preserve
library collections at Harvard.**

